

Taboriščna samouprava

Taboriščni red je določal internirančev urnik domala za ves dan in mu puščal le malo možnosti za samostojno odločanje o njegovih lastnih potrebah. Ker je taboriščne oblastnike skrbelo zlasti to, da bi jim kdo ne pobegnil ali da ne bi prišlo do (množičnega) upora, se v splošnem v njihove medsebojne odnose niso vtikali. S puško in lakoto so vzdrževali disciplino, ki je bila celo za zunanjega opazovalca, pisca poročila Razmere na Rabu, "le bolj navidezna in prisilna", pod tem plaščem pa je bilo videti "živ nered". Dobri odnosi med taboriščniki nikakor niso prispevali k večjemu ugodju taboriščnih oblastnikov. Nasprotno! Tem je bilo toliko lažje, kolikor bolj je bila množica taboriščnikov razbita na množico posameznikov, ki jih je bilo strah puške in lakote in so jih razdvajale medsebojne razprtije. Najlažje je pač obvladovati ljudi in jih držati v pokorščini, če poznajo samo svojo lakoto in občutijo zgolj nagon slepe samoohranitve, ljudi, ki so jim vsa druga bitja, ki občutijo isto, zgolj grožnja, nevarnost za njihov delež, to je ljudi, ki so ponižani na stopnjo "brezglavih živali" (Mohorič 1946: 33).

Značilno je, da se nekdanjim taboriščnikom zdi najnatančnejša oznaka za življenje v taborišču – boj za obstanek. Življenje v taborišču jih je namreč prisililo spoznati, kako ozko je bilo vse, kar so prej slišali, mislili in verovali o človeku, ustvarjenem po božji podobi. Prisililo jih je, da so spoznali neskladnost, ali kot so menili nekateri, zločinskost pridig o ljubezni do bližnjega: "Resnica je boj za obstanek. Resnica je boj za oblast" (Mohorič 1946: 29-29). V kolikor slabših razmerah so živeli, toliko bolj so se "žrli med seboj". Na Rabu je na primer v času najhujše stiske strah trgal iz ljudi "poslednje ostanke civiliziranega življenja" (Mohorič 1946: 33). Spoznavali so, da vzpostavitev določenega reda v njihovih medsebojnih odnosih koristi njim samim, da je včasih kar življenjska nujnost. A dokler se v določenem taborišču življenjske razmere niso popravile, so le izjemoma ravnali v skladu s tem spoznanjem. Stiska je premočno ločevala ljudi in onemogočala občutek za skupnost in tovarištvo: "Vidiš, spravili so nas v to dolino, kot spravi ribič svoj plen v kotel brez vode, in zdaj gledajo, kako se premetavamo in hlastamo... in se žremo med seboj" (Šušteršič 1977: 49).

V taboriščih so se mnogi enostavno prepustili toku "usode". Prenehali so misliti s svojo glavo in se odločati celo o tistem, o čemer bi se lahko, prepričani, da je "brezpomembno in odveč" (Šter 1951). To je bil vzrok,

da so izgubile veljavo premnoge socialne norme in so zlasti prve dni po prihodu v taborišče preživel "kot tolpa", kakor je v dnevnik zapisal Viktor Maček. Zlasti v govorjenju je vladala "strašna razbrzdanost", zanemarili so higieno, mnogi so bili pripravljeni za makaron več spopasti se s tovariši "kot šakali", tatvine in prepiri so se množili. V medsebojnih odnosih sta prevladovali pravica močnejšega in samovolja. Po večini si niso pustili drug drugemu nič reči, ubogali so samo (italijanske) taboriščne oblastnike. Značilno je, da kapoji niso radi sprejemali starih taboriščnikov, ki si večinoma niso dovolili ukazovati (Kozak 1947: 282). Kot je zapisal v dnevnik Viktor Maček, je prihod novih taboriščnikov povzročil, da je v določeni baraki "zavladal popolnoma nov duh".

Z razvojem zavesti o pripadnosti skupnosti taboriščnikov, ki je nasprotna in celo sovražna (italijanskim) taboriščnim oblastnikom, se je sčasoma vendarle začel uvajati določen "red v tolpo". Na oblikovanje takšne zavesti sta najučinkoviteje vplivala trpljenje, ki so ga morali prestajati, in vojaško-politično dogajanje v svetu in doma. Toda (pravne) varnosti in gotovosti razvoj zavesti sam po sebi ni zagotavljal, posebej ker so bile predstave in pojmovanja posameznikov o tem, kaj je pravzaprav njihova skupnost, premnogokrat daleč vsak sebi. Pravica močnejšega in samovolja sta ostajali glavni značilnosti medsebojnih odnosov med njimi, dokler niso tako ali drugače vzpostavili mehanizmov, ki so z zadostno mero verjetnosti sankcionirali kršitve določenih socialnih norm. Nekaj več gotovosti v tem pogledu so mednje vnesla šele razsodišča; pa tudi spontano kaznovanje posameznih družbeno škodljivih dejanj je krepilo občutek varnosti in gotovosti in s tem tudi skupnost in tovarštvo med njimi.

Razsodišča so nastala najprej v Gonarsu, in sicer poleti 1942, kot institucije za urejanje odnosov med taboriščniki v posameznih barakah. Po razselitvi taborišča jeseni 1942 so nekdanji gonarsovci organizirali razsodišča v Trevisu in Renicciju. Zanimivo je, da ustanovitev razsodišča za šotor oziroma skupino šotorov ne omenja noben vir. V določenem smislu je bil po podatkih iz Mačkovega dnevnika izjema en sam šotor v Renicciju, katerega prebivalci so vpeljali "dostojno obnašanje" (kletvice, surovosti in kvantanje so bili prepovedani).

Med vsemi kršilci socialnih norm so se jim zdeli najnevarnejši tatovi, vsaka kraja je zbudila velik "halo" (Bojc 1974: 187). Tatovom so očitali, da s svojim početjem ogrožajo življenje taboriščnikov, kajti košček kruha je bil zagotovilo, da bodo preživel (Martinčič 1978: 82). Tatvine so se vrstile v vseh taboriščih, nekatere taboriščnike so že prve dni okradli do golega; le redko pa so tatove izsledili. Odkrite tatove so ovajali taboriščnim oblastem ali jih kaznovali sami. Ovajali so jih zlasti prve tedne po nastanku taborišč, ves čas pa le v tistih, kjer se iz različnih razlogov zavest o skupnosti med taboriščniki ni dovolj razvila (zlasti v

taborišču na Rabu in v delih taborišč, kjer so bile ženske in otroci). V večini taborišč se je dokaj hitro razširila misel, da Italijani nimajo pravice kaznovati tatov: "Le kdo jim je dal to pravico, nam je ukradel, mi bi ga morali soditi" (Kozak 1947: 372). Na to je vplivalo tudi dejstvo, da taboriščne oblasti niso dovolj zavzeto iskale tatov; za to pač niso imele kakšnega posebnega interesa. Na Rabu so desetarjem preprosto naročili, da naj pogledajo za ukradenim. To je z drugimi besedami pomenilo, da ukradeni ne bo več videl svojih stvari, ker je bilo taborišče preveliko "brezдно", da bi (desetarji) v njem mogli kaj najti. V Gonarsu, kjer so bili ob ovadbi nedovoljene posesti prizadevnejši, so karabinjerji običajno preiskali barake in sumljive posameznike ali kar vse po vrsti. Tudi ob takšnih priložnostih so navadno ves čas grozili s kaznimi vsem in vsakomur, zaplenili nekaj lir, nožev in podobno, ukradenega pa niso našli (Planina 1978: 275).

Odkrite tatove so taboriščniki kaznovali s tepežem in prezirom. V večini taborišč se je kmalu uveljavil običaj, da je bivalna enota sama kaznovala tatu. Tatu so pokrili z odejo in ga družno pretepli ali ga obsodili na določeno število udarcev (s pasom) po zadnjici. V takšnem primeru so štirje taboriščniki obsojenca pripeljali k mizi in ga položili nanjo, da je imel zadnjico na robu mize izbočeno in napeto. Ko so padali udarci, so ga vsi štirje držali za roke in noge. Kaznovanju so prisostvovali vsi stanovalci barake (Jurca 1945: 29-30; Kozak 1947: 334; Martinčič 1978: 82).

Značilnost te pravice je bila precejšnja odvisnost od naključja, saj sankcije niso vedno in povsod zadevale posameznih storilcev. Tako je bil po dnevnških zapisih Franca Berčiča 17. avgusta 1942 v peti baraki gonarške bete "spet cirkus". Tistega dne se je namreč razvila v njej debata, ker so Bogataja zasačili, da je Kološi ukradel štiri kose prepečenca. Nato so se razvile tudi "že zastarele razprave" od Opravila zaradi tatvine vojaških hlač, za kar je bil obsojen na deset batin in teden dni pometanja okrog barake. Potem je bil obsojen na enako kazen še Černič, ker je menda nož ukradel Zupančiču. Tudi Logar in Podržaj sta jih dobila vsak po deset za "že star greh". Podržaj je pred časom ukradel Logarju prepečenec in Logar ga je javil. Ker je bil Podržaj bolan, se je stvar preložila. Tistega dne je Logar povedal, da sta se že pobotala, vendar sta jih vseeno dobila oba. Nazadnje je prišel na vrsto Bogataj, ki jih je dobil za svoje dejanje petdeset. Razprava se je nadaljevala po večerji. Najprej je nastal prepir, ker je Sadar baje popolnoma po nedolžnem osumil Bunca, da je ukradel Rajnerju sto lir; zato ga je Bunc oklofotal. Za nameček sta se stepala še Vilhar in Kasetnik, toda kapo barake Ipavec je preprečil nadaljnji prepir.

Dogodek je zabeležil v svoj dnevnik tudi Albin Zupančič: "Torej sin uglednega ljublj. trgovca, pa navaden tat. Nič ne bi rekel, če bi to

napravil eden izmed teh, ki sploh ne dobijo paketa, ampak takle prasec kot je to, vsak teden pakelc, pa hudič še drugim krade. Tudi za Rajnerjevih 200 lir so ga obdolžili, pa mu niso mogli dokazat, jih je pa prav gotovo on sunil. Ko so ga zasliševali in sodili, se ni hotel nihče vmešavat kot po navadi, seveda 'čaršija' drži skupaj, še potegovali so se zanj. Jasno on ima elektr. kuhalnik, pa so se bali zamere. Vseeno so ga obsodili na 50 batin. Tako cinično je priznal. 'Ja vzel sem, koliko jih bom pa držal?' Kadar so preje koga sodili, je imel vedno največji gobec, češ, le dajte ga, bo vedel, kaj se pravi krast."

Kazni so bile praviloma bolj surove in hujše, kot so jih v podobnih primerih izvajale taboriščne oblasti. Kako surove so bile, lahko vidimo iz dnevniškega zapisa Albina Zupančiča, z dne 11. maja 1942: "Pečnik je zopet hlebček ukradel, pravzaprav ga je vzel namesto Verčiča, zdaj je pa zaslišanje in tožba. 3 so si ga razdelili, zdaj se pa slišijo vse mogoči klici 'Tih bod', na gobec ga dej', na kol z njim. Kapo je vprašal, kdo je vzel kruh, pa se ni nihče javil, pa so jih vseeno pogruntali. Sodba vsak 50 z dilco (Nečimer, Pečnik, Verčič). Tako so jih topli kot vole, Nečimer se je kar zvijal, prav je, prokleti prasci, torej eden bo 2 hlebčka požrl, drugi pa nič. (Krvniki so bili: Gajzar, Lile, Kramar) Kramar je nad Pečnikom dve dilci zlomil. Prav je, hudiči, še premalo so vas." Pa z dne 3. junija 1942: "Danes je bila zopet izrečena kazen nad Hutterjem. Ta prokleti gangster je Volti hlebček ukradel, saj ga je tudi najbrž on. Zopet so ga topli kot vola, ne vem, koliko jih je dobil, menda okoli 50, pri vsakih 10 udarcih so se 'krvniki' menjali. Toplji so ga pa kar z jermenom." Pa spet z dne 16. junija 1942: "Vidmar je kos špeha ukradel. 'Preki sud' ga je obsodil na 100 batin z voj. opasačem. Sicer je bilo še preje zaslišanje prič itd., potem pa sodba. Hudo je bilo, topla sta pa Žagar in Kohar. Na koncu je pa kar obležal, ali je simuliral ali ne, ne vem, vrgli so ga na posteljo, še preje so ga pa z vodo polili, da bi k sebi prišel. Torej ta bo pomnil, kdaj je kradel."

V isti baraki je bil po dnevniškem zapisu Franca Berčiča 3. oktobra 1942 obsojen na sto udarcev s pasom Volta zaradi prisvojitve prepečenca, namenjenega predavatelju Kozincu. Slabe tri tedne pozneje, ko so ugotovili, da naj bi Celar že dalj časa kradel (Kolniku je izmaknil bone v vrednosti petdeset do šestdeset lir in Schioldenfeldu deset kosov prepečenca in tobak), je storilec za svoja dejanja dobil tristo udarcev s pasom.

Če so ženske v Gonarsu pri kraji zalotile otroke, so zagnale vik in krik: "Sodrga! Vidite to čabransko sodrgo! Kradejo, ljudje božji, kradejo!" Storilce so nato učile reda tako, da so jim s čevlji stopale na noge ali jim kazale, "kje rastejo sladkice" in "kje šivajo zaplate". Včasih so obrcale, zlasale, ozmerjale in opljuvale tudi vse "zelene paglavce", ki so pač bili v bližini (Jurca 1945: 29-30).

Kaznovanje tatov se je ravnalo po načelu: "Moralni zakon ne trpi nobenih izjem. Če je rečeno 'ne kradi', ne smeš krasti ne v malem ne v velikem, ne temu ne onemu," kakor je ostalo zabeleženo v zapisniku protikomunističnega krožka na klasični gimnaziji v Ljubljani, z dne 21. decembra 1941 (Saje 1952: 119). Kaznovanje tatov, ki ni v ničemer odpravljalo vzrokov za kraje in je nekaterim omogočalo zadovoljevanje hudo sprevrženih strasti, je imelo predvsem eno funkcijo in pomen v življenju taboriščnikov: varovalo je razlike med njimi. Temu ustrezna je bila tudi posledica sankcioniranja takšnih norm: razdelitev taboriščnikov na "sito, naduto gospodo" na eni strani in "moralne slabiče" oziroma "čabransko sodrgo" na drugi ter sovražen odnos enih do drugih (Jurca 1945: 29).

Napeta razprava se je po dnevniški zabeležki Marjana Bizilja, z dne 6. julija 1942, razvila tudi v dvanajstici gonarške bete, in sicer zaradi nezadovoljstva z odnosom in ravnanjem kapoja Boleta. Ker so menili, da jim taboriščne oblasti ne bi dovolile zamenjati kapoja, so se odločili ustanoviti za svojo barako razsodišče, ki bo razsojalo o vseh sporih in krivicah in jih tudi kaznovalo. Dogovorili so se tudi, da se je moral kapo poslej o vseh stvareh, ki so zadevale barako, posvetovati s tričlanskim razsodiščem; sam ni smel ničesar ukreniti niti poročati Macchiju. Ker so člani razsodišča 27. avgusta 1942 odšli iz Gonarsa, so še istega dne zvečer izvolili nove.

Razsodišče se je "postavilo na plan" že prvi večer po izvolitvi, ko je razsodilo o jutranji tatvini. ("Ukraden je bil nam – podčrtal B. J. – kozarec masti, hlebček in pol in jajce.") Večino ukradenega so našli že pri jutranji preiskavi pri bolniku Stražišarju. Stanovalci dvanajstice so ga hoteli zato kar napasti in preteptsti. Vendar je Jušu Kozaku, predsedniku razsodišča, uspelo prepričati jih, da morajo stvar obravnavati zvečer na zboru barake. Do večera so se potem v baraki veliko pogovarjali o tatvini in se ob tem z naslado pripravljali, da bodo storilca pretepli do krvi: "Tako ga bomo zbili, da bo kri brizgala od njega." – "Ubili ga je treba. Hudič ne zasluži drugega. – Interniranca je okradel, pes." – "Zahtevali bomo, da ga prepuste baraki. Potem ga položimo na mizo. Ko bo patrolja odšla, ga bomo zbili do nezavesti" (Kozak 1947: 336).

Razsodišče je zaupalo svojemu predsedniku, da pred zborom barake razloži sklep razsodišča. V svojem govoru je naslikal fantovo preteklost, njegovo tedanje življenje in njegovo spoved, zakaj je kradel. Očital je fantu, da njegovo ravnanje ni vredno taboriščnika, ki ga preganja fašizem kakor vse druge, da ni razlike med njimi, česar bi se morali zavedati vsi in ustvariti družino. Opominjal je storilca, da je njegova tatvina umazano početje, ki bi se ga moral sramovati. Potem je govoril vsem, ki se niso odzvali fantovim prošnjam, ko se je lačen obračal

nanje in jih prosil pomoči. Barake so sicer sklenile, da ne bodo živele v kolektivu, a vsaj toliko bi morali vsi občutiti človeško skupnost, da ne bi pustili fanta stradati. Pristavil je, da je ta egoizem ravno tako obsojanja vreden kakor tatvina. Nazadnje je omenil, da so ga presenetile sodbe o potrebi telesne kazni, ki jih je slišal čez dan. Ne da bi se kdo zanimal, kako je s fantom in kaj ga je privedlo do tatvine, je večina, predvsem mladina, kričala, da ga je treba pretepesti. Pozval jih je, naj si po vesti odgovorijo, ali niso takšna nagnjenja in zahteve prav tako fašistični, kakor jih je tedaj doživljal ves slovenski narod.

Zboru je predložil mnenje razsodišča, da naj se fant pouči o nizkotnosti dejanja in se kaznuje s tem, da teden dni ne bo prejemal priboljška v siru. Ko je kapo pozval zbor, da se izreče, ali sprejema sklep razsodišča ali mu ugovarja, se nihče ni upal oglasiti; sklep je bil tako potrjen. Vendar ni bil tudi sprejet, kajti storilec je pozneje spet začel krasti in je živel v sovražnem odnosu s svojimi sostanovalci (Kozak 1947: 336-337).

V tretji baraki gonarške bete so poleti 1942 živeli divje, anarhično kot v drugih barakah. Vrstile so se kraje in pretepi, "vladal je skrajn razdor". Po ustni informaciji Viktorja Mačka je bilo takšno stanje objektivno pogojeno, saj jih polovica ni prejemala paketov, baraka pa se – podobno kot druge – ni hotela organizirati. Silna lakota, ki je mučila nekatere posameznike, je bila razlog stalnih kraj. Če so dobili koga pri tatvini, so ga spravili pod odejo in ga vsi skupaj neusmiljeno pretepli; to seveda ni vodilo k izboljšanju medsebojnih odnosov v baraki. Zaradi taboriščnikov samih je postalo nujno nekako urediti življenje v njej.

Na pobudo Viktorja Mačka, odvetnika iz Ljubljane, je bila izrečena "čarobna beseda", da bodo vsi dobivali enako hrane, če se bodo podredili avtoriteti trojice doktorjev prava (Viktor Maček, Franček Omladič in Stojan Pretnar) kot "rediteljev" za urejanje nastalih razprtij. Vsak stanovalec barake se je zavezal, da bo iz prejetih paketov dajal hrano v fond, ki so ga upravljali reditelji; uvedli so tudi obvezno spanje po kosilu. Reditelji so dobivali največ paketov in so bili nekoliko starejši od povprečja, zato so lahko vplivali kot avtoritete. V baraki je nastopil tako "lep red", da so kapoji od drugod hodili občudovat spremembo.

Razsodišče je bilo ustanovljeno konec julija 1942. Njegovo prvo razsodbo je razglasil Viktor Maček 31. julija 1942 s predhodnim govorom "drugarske vsebine, da se ustvari znosno stanje in da se etično po žrtvi skupnega trpljenja dvignemo in očistimo". Kakšna je bila njegova razsodba, žal ni mogoče ugotoviti: vsekakor pa sta govor in razsodba, kot je Maček zapisal v dnevnik konec julija 1942, "ugodno odjeknila".

Po preselitvi iz Gonarsa v Renicci so taboriščniki izgubili stik z domačimi in so prenehali prejemati pakete, zato so spet nastopile "divje

razmere". Ker so bile izkušnje iz Gonarsa dobre, so se taboriščniki v prvem sektorju (približno tisoč petsto ljudi) odločili ustanoviti trajno razsodišče za obravnavanje spornih zadev iz celega sektorja. Pred kapitulacijo Italije je bilo to razsodišče edino, ki je razsojalo med širšim krogom taboriščnikov, kot je bilo baračno. Glavni pobudnik in organizator razsodišča je bil Viktor Maček, ki je užival avtoriteto še iz Gonarsa in je v Reniciju že 3. novembra 1942 bil razsodnik – tudi v zadevi Hrastar – Vurnik. Po svoji dnevniški zabeležki je razsodil "v zadovoljstvo obeh strank in barake". Maček je v začetku decembra 1942 sestavil "taborni red", organiziral razsodišče in "taborno policijo"; vse to s privoljenjem uprave taborišča. Ta je taboriščnikom prepustila, da delajo, kar hočejo, le da v taborišču vladata red in mir. Uprava je za potrebe razsodišča dala na razpolago manjše leseno skladišče, da so ga uporabljali kot zapor, in po vsej verjetnosti dajala tudi pri taborni policiji zaposlenim internirancem hlebec kruha več na dan.

Stalno razsodišče so sestavljali trije člani: predsednik in dva prisednika. Viktorja Mačka so taboriščniki izvolili za stalnega predsednika, medtem ko sta bila prisednika voljena za dobo enega meseca. Nižje sodne organe je imenoval predsednik razsodišča sam. Taborna policija je imela nalogo vzdrževati red v taborišču in varovanje lastnine taboriščnikov ponoči. Sestavljena je bila iz prostovoljcev, enako kot delovne skupine. Razsodišče je obravnavalo samo "causae maiores" (tepeže, kraje obleke ali zlatnine in tako naprej), manjše tatvine (na primer krajo kosa kruha) je uredil kar predsednik razsodišča sam. Ker je bil sektor majhen, je razsodišče hitro zvedelo za spor in interveniralo. Njegovo delovanje je bilo uspešno, kajti taboriščniki so se zelo bali kazni. Sprva so kaznovali storilce s tremi do sedmimi dnevi zopora. Postopek pred razsodiščem je bil tak kot redni kazenski proces pred sodiščem v Ljubljani, le da je bila pravica do pritožbe odložena do osvoboditve iz taborišča, ker je bila ena sama instanca. Razsodbe so bile izvršljive takoj. Kdor se je upiral avtoriteti razsodišča, je bil izločen iz skupnosti. Razsodbe je javno razglašal predsednik, ki je priložnost včasih izkoristil za splošen spodbudni govor, v katerem je poudaril pomen trpljenja in žrtve skupnosti ter tovarišije.

Prvo pravdo je razsodišče prevzelo 15. novembra 1942 v zadevi Kristan – Mikuš. Istega dne je prvič obravnavalo tudi "žalostni slučaj tatvine Perko", ki se je končal teden dni pozneje z drugo tatvino. Storilec je namreč ves čas trdovratno tajil, češ da je pulover ukradel nekdo drug in da on ve, kdo. Zato je razsodišče izposlovalo pri upravi taborišča mimohod vseh taboriščnikov iz prvega sektorja, da bi osumljenec mogel pokazati tatu. Ker ga prvič "ni prepoznal", so izvedli še mimohod osebe za osebo, kar je vse skupaj trajalo več ur, a spet zaman. Potem so mu zagrozili, da bo hudo kaznovan, če ne prizna, in

mu obljubili milo kazen v nasprotnem primeru. Storilec je v joku priznal. Kaznovan je bil z enotedensko "absenco": nihče v šotoru ni smel govoriti z njim niti ničesar sprejeti od njega. Tega so se vsi v šotoru res držali, celo cigarete, ki jih je ponujal naokrog, ni vzel nihče. Po štirih dneh je prosil za pomilostitev. Rzsodišče je njegovo prošnjo zavrnilo. Bil je premeščen v drug šotor. Zanimivo je, da je obsojenec postal velik Mačkov oboževalec in se mu je po vojni prišel zahvalit, ker je tako lepo ravnal z njim.

Med ukrepi rzsodišča je bila tudi prepoved menjavati kruh za cigarete. Sprva so nepokorneža najprej opomnili, potem zaprli. Nato so kazen z zaporom ukinili, ker je bila preveč ostra, zato pa sta pripadnika taborne policije stala pri potencialnih kršilcih te prepovedi, dokler niso pojedli svojega obroka.

Vsaj že 12. decembra 1942 je začel Maček resno razmišljati, da bi opustil rzsodišče, ki mu je nakopalo "samo sovraštvo najslabših elementov in zapravlja(lo) čas", čeprav bi to zanj pomenilo, da ne bi imel več stika z informacijskim mestom in bi dopisovanje z domačimi bilo odvisno le od naključja. Kot kaže, svoje namere kljub grožnjam "kriminalnih tipov", s katerimi je imel opraviti v tej funkciji, ni uresničil vse do izpustitve iz taborišča januarja 1943. Njegova izpustitev je pomenila tudi konec rzsodišča, vtem ko je taborna policija skrbela za "javni red" v prvem sektorju vse do kapitulacije Italije.

Največje spremembe v pojmovanju in vsebini samouprave v taboriščih so nastopile po 8. septembru 1943. Dokler so italijanski stražarji obdržali svoje položaje, so si taboriščniki prizadevali pokazati kar najbolj jasno, da se ne čutijo več ujetnike italijanske vojske. Prvi zunanji izraz tega spremenjenega stališča do svojega statusa so bile straže, ki so jih postavili poleg italijanskih stražarjev v Gonarsu in na Rabu. V Renicciju, kjer so imeli takšne straže že prej, pa so jih takrat "legalizirali" (Drašček 1943).

V taboriščih, kjer so italijanski stražarji zapustili položaje in prepustili taboriščnike samim sebi (to se je zgodilo v Viscu že v dveh oziroma treh dneh, v Renicciju pa slab teden dni po kapitulaciji), si je vodstvo samouprave po prevzemu oblasti v posameznih taboriščih prizadevalo predvsem za to, da bi nekdanji interniranci čim hitreje in čim bolj organizirano zapustili taborišče. Pri tem niso imeli povsod enakega uspeha in prihajalo je do večje ali manjše zmede in nepovezanosti. Poleg plenjenja italijanske lastnine so se dogajale tudi manjše tatvine med taboriščniki. V Gonarsu so tamkajšnji interniranci, takoj ko so zvedeli za kapitulacijo Italije, zahtevali od taboriščnih oblasti, da jih izpustijo domov, a so bili zavrtnjeni, češ da od nadrejenih niso dobili navodil, kaj naj storijo njimi. Dne 9. septembra 1943 so izpustili nekaj sto ljudi, medtem ko so druge še naprej zadrževali v ujetništvu. Zato so

naslednjega dne v večji skupini "pritisnili" na glavna vrata. Ker jim ni uspelo pregovoriti stražarjev, da bi jim odprli vrata, so se odločili, da si sami utrejo pot na prostost. Na dveh mestih so več deset slamnjač zložili eno vrh druge in splezali po njih čez žico. Slamnjače so nato nametali tudi na drugo stran žice. Medtem so popustili tudi stražarji pri glavnih vratih. Skušali so jih sicer ponovno zapreti, a se je Miro Pakiž postavil med vrata in podboje. Ko so stražarji dokončno popustili, je glavina zapustila taborišče skozi vrata (Klanjšček 1980; Kotnik 1996). V Viscu je vodstvo samouprave sklenilo, da ne sme nihče zapustiti taborišča, dokler ne bo znan zunanji položaj. Iz taborišča so poslali posebne patrulje z nalogo ugotoviti, kakšne so razmere na prostosti. Ker se nekaj patrulj ni vrnilo, ena pa je poročala, da so v Gonarsu že začeli odhajati proti domovini in da se približujejo nemške čete, so Visco zapustili vsi taboriščniki. Taborišče v Renicciju pa je po nenadnem obisku manjše skupine nemških vojakov tako hitro razpadlo, da se celo člani vodstva taboriščne organizacije Osvobodilne fronte, ki so prevzeli vodstvo samouprave po kapitulaciji Italije, niso utegnili sporazumeti o smeri odhoda. V Gonarsu in Renicciju so nekateri ostali prostovoljno v taborišču tudi po njegovem razpadu.

V dneh od kapitulacije Italije do razpada taborišča v Renicciju je vodstvo tamkajšnje taboriščne organizacije Osvobodilne fronte delovalo zelo razvejeno, v skladu s prevlado nekoliko dogmatskih in istosmernih pojmovanj med člani vodstva pa je bilo to delovanje precej radikalno. Po vesti o kapitulaciji je še istega večera zasedal plenum organizacije Osvobodilne fronte v prvem sektorju. Po kratkem poročilu o delovanju OF v taborišču Renicci Anghiari v zadnjih mesecih pred zlomom, ki ga je napisal Stojan Drašček, je plenum sprejel naslednje sklepe:

1. Preiti iz ilegale v pollegalo, tako da se forumi ne razkrivajo
2. Sklep o letaku, ki naj objavi prevzem vse oblasti po OF
3. Nujnost izpremembe uprave sektorja, čeprav na revolucionaren način...
4. Sklep o mitingu, ki naj se izvrši naslednji dan (9.)
5. Sklep o legalizaciji taborske zaščite."

Takoj po določitvi nove uprave je plenum na "demokratskih volitvah" z ogromno večino sprejel novi taboriščni svet Osvobodilne fronte, deloma tudi nove starešine barak, in sicer izmed dotedanjih zaupnikov Osvobodilne fronte. Nova uprava je prevzela posle (delitev hrane, upravo kantine, stražo v notranjosti taborišča, kaznovanje za prekrške in tako naprej), čeprav je italijanska taboriščna komanda ni hotela priznati. Izvedla je vrsto "demokratskih reform": ukinjeni so bili vsi priboljški funkcionarjem, opravljen je bil pregled knjižnice in iz nje odstranjen "nepotreben in škodljiv material", uvedena je bila skupna naloga vseh taboriščnikov, da čistijo taborišče, in izdan je bil odlok o boju proti črni

borzi. S posebnim odobravanjem je bil sprejet sklep o obveščanju taboriščnikov z okrožnicami o vseh zadevah, ki se tičejo taborišča; v petih dneh so izdali dvanajst okrožnic.

H komandantu taborišča polkovniku Pistoneju so poslali skupno delegacijo, da mu je posredovala zahteve taboriščnikov. Pistone je privolil v to, da delegacija taboriščnikov lahko večkrat na dan posluša na upravi radijska poročila in da se jim vrnejo odvzete stvari. Vendar se ni strinjal z zahtevo, da jim dajo orožje in da smejo prevzeti upravo nad taboriščem, češ da je odgovoren pred zavezniki za njihovo varnost ob morebitnem nemškem napadu. "Da ne bomo dobili orožja, smo si bili vsi na jasnem, vendar se nismo mogli sprijazniti z dejstvom, da bodo v taborišče hodili še naprej dežurni oficir z vojaki in karabinjerske patrulje. Sklenili smo, da v tem slučaju ne bomo šli na apel" (Bukovac 1955: 59). Vprašanja orožja pa niso več načenjali.

Uprava taborišča je zagrozila, da bo z vsemi silami, tudi s streljanjem, ohranila red in mir v taborišču. Okrog taborišča so postavili nove mitraljeze. Grožnje taboriščnikom niso vzele "morale", saj so se do italijanskih oblasti vedli izzivalno in v nekaj dneh se je življenje v taborišču "bistveno izpremenilo". Po posameznih barakah so prebirali spise o kmečkem vprašanju in o Sovjetski zvezi. Ko je 13. septembra 1943 prišel iz sosednjega sektorja v prvi Vincenzo Gigante, se ni mogel načuditi "tempu novega življenja" in je priznal, da je nastala v taborišču v Reniciju "prava sovjetska republika v malem" (Drašček 1943).

Potrti so bili samo tisti, ki bi bili raje videli zmago Italije, ker so se bali medsebojnega obračunavanja. Do samosvoje oblike obračuna je res prišlo, in sicer 10. oziroma 12. septembra 1943, ko je bilo v osmi, tedaj še nenaseljeni baraki javno razkrinkavanje belogardistov in plavogardistov. Govorili so predstavniki Osvobodilne fronte in naštevati, kako so delovali proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Po javnem razkrinkanju je posebno "ljudsko sodišče" poslušalo zagovore vseh teh "zbornih ptičev, ki so se iz strahu pred novo ljudsko pravičnostjo trkali na prsi in priznavali grehe in razkrinkavali mrežo svoje bedne organizacije" (Drašček 1943). Predstavniki Osvobodilne fronte so končali obravnavo z obljubo, da bo oproščeno vsem, ki nimajo "umazanih rok", če bodo nehali sovražno delovati proti narodnoosvobodilnemu gibanju in če bodo poslej sodelovali z Osvobodilno fronto. Tistim, ki tega predloga ne bi sprejeli, so zagrozili, naj se ne vrnejo v domovino, drugim pa so obljubili, da se jim ne bo nič zgodilo. Prizadeti so predlog sprejeli "z odkritim zadovoljstvom" in so obljubili svoje sodelovanje (Maršič: 67-68).

Najrazvitejšo stopnjo samouprave so pod vodstvom svoje organizacije Osvobodilne fronte dosegli v dneh po kapitulaciji Italije taboriščniki na Rabu. Že 9. septembra 1943 se je v taborišču I zgodilo "nekaj, kar je

simbolično izražalo prehod oblasti v roke taboriščne osvobodilne organizacije". Karabinjerji so zaradi "neke malenkosti" privezali h kolu taboriščnika. Toda ni bil dolgo privezan. Njegovi tovariši so ga sami odvezali in zahtevali, da se karabinjerji odstranijo iz taborišča, kajti poslej bodo v njem sami vzdrževali red. Italijanske oblasti so pri tej zahtevi popustile in kmalu je bila pri vseh štirih vratih taborišča I postavljena "interniranska straža" (Jurančič 1944: 48). Tega dne zjutraj je izvršni odbor taboriščne organizacije Osvobodilne fronte naslovil na taboriščnike enega svojih prvih razglasov, s katerimi so pozneje sproti obveščali ljudi o pomembnejših dogodkih v taborišču in javno razglašali nova pravila vedenja. V rokopisnem osnutku prvega razglasa, ki je bil naslovljen z "Bratje Slovenci!" in katerega faksimile je priobčen v Rabskem zborniku, je izvršni odbor pozval taboriščnike k disciplini: "...očilnem trenutku, Vas bratje Slovenci... OF vabi; bodite disciplinirani, resni ...avestni, izogibajte pa se vsakemu izzi... medsebojnega obračunavanja."

Že naslednjega dne ob 10. uri zjutraj je razglas naznanil Slovencem in Hrvatom prevzem oblasti v taborišču: "Za vedno so za nami leta suženjstva. Odpirajo se vrata v svobodo, ko si bomo sami pisali svoje postave in pravice.

Ob tem slovesnem in velikem trenutku prevzema tukajšnji IOOF upravo taborišča v svoje roke.

IOOF je edini zakoniti predstavnik naše narodne oblasti."

V istem razglasu, izvirnik hrani arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, je izvršni odbor tudi javno zagrozil kršilcem zapovedi s kaznijo: "... najstrožje je prepovedano vsako osebno obračunavanje in maščevanje na lastno pest... o vseh prestopkih in krivicah bo na mestu razsojalo posebno... s sodelovanjem zastopnikov iz naroda... neizvrševanje navodil se smatra za nepokorščino IO in ima ...rne posledice."

Dne 10. septembra 1943 dopoldne je bil na tako imenovanem trgu lakote miting, na katerem so taboriščniki izvolili "svojo samoupravo". Zbrane je s krajšim govorom pozdravil sekretar izvršnega odbora Osvobodilne fronte Jože Jurančič. Prisotne je pozval k disciplini in popolnemu zaupanju Osvobodilni fronti. Na "demokratskih volitvah" so nato prisotni z vzklikanjem pozdravili dotedanje delo izvršnega odbora in potrdili osem dotedanjih članov odbora za naprej, poleg njih pa še osem novih. Izvršni odbor je tako stopil iz ilegale in "prevzel oblast nad bivšim taboriščem" (Jurančič 1979: 19). Na mitingu so potrdili tudi sklep o ustanovitvi vojaške enote v moči ene brigade in izvolili njen štab, komandanta in političnega komisarja. Med mitingom je potekal kulturni program, ki ga je izvajal pevski zbor. Peli so v glavnem partizanske pesmi, končali pa z žalostinko Žrtvam, v spomin na tovariše, ki so omagali v boju z lakoto in bedo.

Mitinga se je udeležil tudi komandant taborišča polkovnik Cuiuli v spremstvu nekaj oboroženih oficirjev s čeladami na glavi. Jurančič ga je z govorniškega odra pozdravil z dvignjeno pestjo; Cuiuli je vidno presenečen nad tem pozdravom odzdravil po vojaško, za njim pa še njegovi oficirji. Nato je govornik izrazil zadovoljstvo, da je Italija prestopila v krog zaveznikov v boju za cilje, za katere so interniranci trpeli v taborišču. Njegove besede so sproti prevajali v italijanščino. Cuiuli se je nato opravičil, da gre v mesto Rab, kjer se bo s hrvaškim partizanskim odborom in partizani, ki so prišli z Velebita, pogajal, kako bi vzdrževali red na otoku (Jurančič 1944: 48). Med zbrano množico pa je pritaženo zašumelo: "Ali ga vidiš, barabo? Boji se, drugače ne bi bil tako prijazen!" (Šušteršič 1973: 550-551).

Miting je bil za taboriščnike velikansko doživetje: na njem je dobilo njihovo hrepenenje uradno potrditev, program mitinga, še zlasti obisk komandanta taborišča, po katerem ni bilo kazenskih ukrepov, je krepil njihovo samozavest in navdušenje; vsi skupaj so se čutili kot pripadniki enotne, zmagovite skupine. Tistega dne se je po podatkih iz samostanske kronike z avtom pripeljal v taborišče tudi Dragan Bakota, predstavnik rabskih partizanskih oblasti, in govoril taboriščnikom "o pomenu dogodkov". Napovedal je, da bodo naslednjega dne odprli taborišče in sposobne oborožili za obrambo pred morebitnim napadom Nemcev in ustašev.

Ko je delagacija taboriščnikov na dan po kapitulaciji prišla h komandantu taborišča, je prvič zahtevala, da jim izročijo orožje, in sicer z utemeljitvijo, da je zdaj, ko je Italija prestopila na stran zaveznikov, logično, da dobijo nekaj orožja in se upravljajo sami. Cuiuli je dovolil organizacijo mitinga, izročitev orožja pa je začasno odklonil. Vendar je kmalu popustil in jim izročil nekaj orožja za stražo v taborišču. V razglasu, ki ga je izvršni odbor izdal 9. septembra zvečer, je zapisano: "Premagal je v sebi strah, ki ga je imel pred nami, in nam dejansko dovolil vse, kar nam je dopoldne odbil. 'Saj ne vemo, kdo je naš prijatelj in kdo sovražnik,' je obupno zaklical. Našim stražam je dal že zdaj puške v roke, da bi ga mi branili pred vsakim sovražnim napadom. Priznal je, da je reč s spiski za domov bila le mamilo za upanje 'na boljše dni'. Dopovedoval nam je, da se ne bodo Italijani nikoli borili ne proti Slovencem ne proti Hrvatom, kaj šele proti partizanom. Pač pa se bodo borili proti ustašem in Nemcem, našim skupnim sovražnikom. Kakor on, tako je proti večeru poudarjal tudi dežurni oficir, da so vse možnosti za organizacijo proste. Nista se mogla načuditi ne oficir ne poveljnik naši vzorni disciplini in samozavesti." Vsebina tega sporočila je mogla bralce v večini samo razveseliti. Bilo je tudi tako spretno napisano, da je njihov gnev in strah pred italijansko oboroženo silo

usmerjalo zoper ustaše in Nemce, pred katerimi so predvsem oni zmožni braniti celo tolikšno silo, kot je bila italijanska vojaška posadka, ki jih je tako dolgo držala v oblasti. Prav tako je mogoče iz tega poročila slutiti, da je italijanska (legitimna) oblast prenesla svoje kompetence na izvršni odbor taboriščne organizacije Osvobodilne fronte.

Kmalu po kapitulaciji Italije je prišel s celine na Rab predstavnik NOV in ZAVNOH Tomo Strižić, da bi se skupaj s krajevnim rabskim narodnoosvobodilnim odborom pogodil z italijansko posadko o izročitvi orožja. Po njegovi prvotni zahtevi naj bi ta odložila orožje in potem z jadnico zapustila otok pod partizansko stražo. Strižić je po prihodu poslal pismo tudi "interniranim tovarišem v taborišču", s katerim jih je obvestil, da so bili "sprejeti pod našo oblast in zaščito" in da se pogaja v imenu ZAVNOH z italijansko posadko o predaji orožja, ki ga bodo potem dali tudi njim (Strižić).

Italijanska vojaška komanda s Cuiulijem na čelu v takšno zahtevo ni hotela privoliti, pri čemer so, verjetno po posvetu z nadrejeno komando na Sušaku, zatrjevali, da smejo na Balkanu po odredbi generalnega štaba italijanski vojaki ohraniti orožje, da se bodo branili pred morebitnimi napadi nemške vojske. Do 10. septembra 1943 popoldne so bili zaman vsi poskusi taboriščnikov, da bi dobili še kaj orožja poleg tistega, kar so ga imele straže. Zato so sklenili, da odidejo 11. septembra 1943 zjutraj njihovi predstavniki s tovornjakom iz taborišča v mesto Rab in navežejo stike s pogajalci z italijansko posadko. Seznanili so jih s položajem v taborišču in predlagali, da bi italijansko vojsko še istega dne razorožili. Kaže, da njihov predlog ni doživel posebnih ugovorov in pomislekov. Članom izvršnega odbora, ki so sestavljali delegacijo, je bilo sporočeno, da je Strižić prinesel strog ukaz, da je prepovedano povračilno ukrepanje proti Italijanom, kar je bilo zanje "precejšnje presenečenje". Ker tudi rabski narodnoosvobodilni odbor in predstavniki partizanov niso imeli orožja, so člani izvršnega odbora dobili od njih samo dve puški in dvajset ofenzivnih bomb, s katerimi so se vrnili v taborišče.

Vojaška komanda se je vdala na splošen pritisk, in ker je spoznala, da se na vojake ne more več zanesti, saj so prepevali komunistične pesmi in vzklikali Matteottiju, ter privolila, da poslej italijansko vojaštvo in nekdanji interniranci skupaj odgovarjajo za obrambo otoka pred morebitnim napadom ustašev in Nemcev. Taboriščniki naj bi po dogovoru dobili polovico italijanskega orožja. Popoldne 11. septembra 1943 je poročnik Nanni poklical predstavnike nekdanjih internirancev, da bi uradno prevzeli upravo taborišča. Na prevzem je šel sekretar izvršnega odbora taboriščne organizacije Osvobodilne fronte z oboroženim spremstvom. Sprejelo jih je nekaj italijanskih oficirjev, ki so jim izročili dobropis pri Banco di Roma v višini skoraj štirih milijonov lir

in arhiv uprave taborišča. Nato so zamenjali zastavo pred upravnim poslopjem. Najprej je italijanski vojak zatrobil "mirno" in vsi navzoči so v pozoru pozdravili spust italijanske zastave. Potem so enako čast izkazali dviganju slovenske trobojnice s peterokrako zvezdo. Po zamenjavi zastave so navzoči italijanski oficirji in stražarji odložili orožje in zapustili taborišče. Tako so nekdanji interniranci tudi uradno prevzeli oblast v taborišču dokončno v svoje roke. Poslej so ves čas, kar so še bili na Rabu, vsak dan slovesno dvigali in spuščali svojo zastavo. Ob pogledu na slovensko zastavo je zavladalo v taborišču "nepopisno veselje". Ta simbolični znak zamenjave oblasti je razoroževanje italijanske posadke, ki se je delno še zadrževala v taborišču, "zelo olajšal in nedvomno preprečil marsikateri incident, ki bi se sicer brez dvoma utegnil pripetiti" (Konjhodžić 1963: 556; Potočnik 1975: 213). Orožje so tedaj izročili celo karabinjerji, ki so bili prej najbolj nepopustljivi, in ob njihovem razoroževanju je prišlo do nekaterih "kočljivih prizorov". Nekateri vojaki so že med manifestacijo miru in konca vojne izročali svoje orožje ženskam v povorki.

Ob uradnem prevzemu oblasti v taborišču so se namreč oddelki taboriščnikov napotili proti bunkerjem okrog taborišča in od posadke zahtevali polovico orožja. Ko so ga dobili, so po podatkih kronista od "prestrašenih in nepopisno zmedenih italijanskih vojakov" zahtevali vse orožje. Poleg posadke, ki je bila tedaj še v taborišču, so pozneje povsem razorožili celotno moštvo na otoku. Italijanski vojaki so se namreč 11. septembra 1943 začeli seliti v mesto Rab, da bi se tam vkrcali na ladje. V taborišču sta ostali samo četi karabinjerjev in vojakov. Ko sta se pričeli tudi ti vzpenjati na tovornjake, so umaknili tudi straže iz taborišča in bunkerjev okoli njega. Enote so na poti prestregli oboroženi oddelki taboriščnikov in jih delno z zvijačo, delno s silo razorožili, zatem pa še vse tiste, ki so se že bili vkrcali na ladje. Tako so popolnoma razorožili italijansko vojaško posadko na otoku Rabu, ki naj bi štela približno dva tisoč dvesto vojakov. Nekdanji interniranci so s solzami v očeh objemali in poljubljali zaplenjeno orožje. Med petjem in vriskanjem so vzklikali: "Rajši smrt, kot še enkrat za žico!" (Winkler 1953).

Nekdanji interniranci so postavili oborožene straže okrog taborišča in zasedli vse življenjsko pomembne točke. Svoje straže so postavili tudi v mestu Rabu, kamor so poslali bataljon za zaščito skladišč s hrano, ki je na "veliko žalost nekaterih Rabčanov" preprečil plenjenje zalog (Potočnik 1951: 51). Ko se je zmračilo, je komadant Rabske brigade ukazal električarjem, da prižgejo veliki reflektor in ga usmerijo navpično v zrak "kot prst, ki spominja in obtožuje za vse strahote, ki so se v teh taboriščih dogodile". Predvsem pa so si prizadevali, da so v taboriščnem območju in tudi nasploh vzdrževali strog red, kajti niti tedaj se niso vsi taboriščniki vključili v "osvobodilni pokret". Še vedno

je obstajala "majhna skupina ljudi, ki je bila in ostala nedostopna za vse" (Potočnik 1975: 215-217). Ti ljudje po oceni taboriščnega vodstva Osvobodilne fronte niso mogli škodovati, saj jih je bilo premalo in verjetno so se tudi bali, da bo organizacija proti njim ukrepala ali jih kar pustila na Rabu. Pač pa je bilo treba paziti nanje, ker so si začeli dovoljevati svoboščine, ki bi škodovalle ugledu organizacije. Prepo-vedano je bilo namreč samovoljno zapuščati taborišče in tavati sem ter tja. Odločno je bilo treba preprečevati vsako samovoljo in razkrivati nepravilnosti in krivce ter storilce klicati na odgovornost. V tem smislu je bil 11. septembra 1943 ob 23. uri izdan naslednji razglas izvršnega odbora Osvobodilne fronte:

"Bratje! Ni peresa, da bi popisalo, kaj vse smo danes storili... vse je doživel današnji dopoldan vsakdo izmed nas. Tudi ni... s katerim bi se Vam lahko dovolj zahvalil za vaše dan... napore in sodelovanje. Vaša disciplina je bila vzor vsem... Rabu, vaša odločnost dostojanstvena v tolikšni meri, da... Cujuli brez besede, brez pameti in tudi brez moči.

Borci!

Ni bila brez podlage naša snočnja obljuba, da... današnji veliki dogodki. Danes smo si priborili... nam je osnova za nadaljnje delo. Z njim pa smo tu... veliko odgovornost, odgovornost borca za svobodo sl... ..da, in ta odgovornost je velika, večja, kot pa smo mar...

Kakor moramo izraziti naše prisrčno priznanj... storili svojo dolžnost s tako vestnostjo, tako moram... ..ni najstrožje obsoditi nepravilnosti nediscipliniran... vina in ga prodajalo Rabčanom. Drugi so si prisvajali... so jih prisvajali. Tretji so kradli skupnosti prepeč... polnili z njim lastne žepe. Četrty so na Rabu vdrli ... so si prisvajali kruh.

Prvič in poslednjič opozarjamo vse take: n... ..povedano vsako prisvajanje tuje lastnine na račun ...proso kaznovan vsak tak prestop, tudi današnji... vsakega vestnega borca pa je, da take škodljivce ta... najresneje opozarjamo: kdor bi spravljal v nevarnost z neresnim ravnanjem z orožjem, bo kaznovan in bo os... Ni prav, da se tovariši, ki ne sodelujejo v naših n... pred vhodna vrata v bližini pisarne in bojnega skla... ovirajo delo. Že dopoldne se je vrnil v taborišče pobeg... No, ni sam. Družbo mu dela grobar Cujuli. Nad obe... ..vilo poslednjo sodbo, naše narodno razsodišče.

Smrt fašizmu – svoboda narodu!"

Ob dogodkih ob kapitulaciji Italije so taboriščniki spoznali, da je predvsem strah pred komandantom Vincenzom Cuiulijem – z ostrim nastopom je med italijansko posadko spet vzpostavil disciplino – pri stražnem osebju vzdrževal red in sovraštvo do njih. Zato je izvršilni odbor Osvobodilne fronte v rabskem taborišču sklenil, da je treba čim prej ujeti Cuiulija in tako "odrezati glavo" vojski. Poleg te aretacije je izvršilni odbor zaukazal tudi aretacijo "vseh, ki so plačani od Lahov med

vso težko dobo internacije izdajali svoje tovariše" (Potočnik 1946). Enote policijskega voda so ukaz izvršile še istega dne, razen aretacije Cuiulija in "glavnega okupatorjevega vohuna" Moharja, ker sta bila tedaj v mestu Rabu (Potočnik 1953: 153; Šušteršič 1973: 553). O tem je izvršni odbor Osvobodilne fronte 10. septembra 1943 ob 21. uri vse "taborjane" obvestil s posebnim poročilom. V njem je bilo zapisano, da je izvršni odbor Osvobodilne fronte "odredil v poznih večernih urah aretacijo ovaduhov, črnoborzijancev ter koristim skupnosti nevarnih elementov: Jurce, Umeka, Wizingerja in Remeca ter Klepca. Povod je dal znani fašistični preganjač Jurca, ko je nameraval uteči pravični sodbi z izgovorom, da pojde v bolnico. Uprava taborišča... ga ni hotela pustiti na cedilu. Hotela se mu je skazati hvaležna za dragocene usluge, katere je storil. A naša volja je bila, da je ostal." K tem je bila dodana še pripomba: "... ne obsojajte naših tovarišev, ki še hodijo na delo. Noben izmed njih namreč ne dela brez vednosti in odobrenja IO. Vsi delajo le za naše koristi. – Nerodno nam je bilo ob obisku tovarišev z Raba, da je bilo treba nekatere tovariše posebej opominjati, da vse ni za vsakogar. IO opominja, naj se kaj takega več ne ponovi."

Cuiulija in Moharja so aretirali dan pozneje. Samostanski kronist je Cuiulijevo aretacijo opisal takole: "Ko je popoldne, malo po 12. uri, sedel kolonelo v svoj avto, da bi šel v mesto, ga je obkolila (partizanska) straža in ga prisilila izstopiti. Vodili so ga z revolverjem ob licu. In ni bilo druge, on je izstopil in moral v mesto peš, logoraši in drugi pa se vozijo vse popoldne v tem in drugih osebnih avtomobilih v mesto in nazaj..." Ob aretaciji so ga razorožili, mu odvzeli vojaško kapo s srebrnimi našivi in pas. Cuiuli se je branil, češ da ne more biti aretiran, ker je zdaj član zavezniške armade. Pojasnili so mu, da je to sicer res, vendar da bo moral odgovarjati za zločinsko vodstvo taborišč iz časov, ko je bil še član fašistične armade. Za to pa so ga še istega dne na seji izvršilnega odbora obsodili na smrt (Jurančič 1975: 206-207; 1979: 21).

Cuiulija so "v dno duše sovražili prav vsi interniranci". Med njimi je veljal za utelešenje zla, ki so ga morali prestajati. Tako slab sloves si je pridobil s tem, ker jim je nenehno grozil s streljanjem in privezovanjem na kol. Vedno je nosil s seboj bič in ga rad uporabljal. Pisarno je imel "okrašeno" s povečanimi fotografijami in risbami "najhujših zločinov nad interniranci" (Potočnik 1975: 101-102). Nekdanji taboriščniki se vsi po vrsti strinjajo, da je bil ta "stvaritelj rabskega taborišča" po svoje genialen človek: "Preračunal je do zadnje potankosti sredstva, s katerimi bo zlomil človeško dostojanstvo ljudi, ki jih je dobil v taborišče – mimo tega, da so bile zunanje okoliščine, ki so bile tudi izvršene po njegovem načrtu, naskok na življenje internirancev. Vedel je, da mora tudi po drugi strani obvladati taborišče, ne samo z gladom, z vlažno zemljo in s pomanjkanjem strehe in odeje. Hotel ga je obvladati tudi duhovno,

streti v ljudeh ponos in vse sile za odpor. Tetivo strahu je držal neprestano napeto" (Mohorič 1946: 19).

Tudi med italijanskimi vojaki je Cuiuli z ostrim in surovim nastopom zbujal veliko sovraštvo in odpor; nadeli so mu ime *Serpente*. Ko ga je patrolja policijskega voda pripeljala iz mesta Raba v taborišče, je ravno to sovraštvo pripomoglo, da se je pri razoroževanju odpor italijanske posadke "enostavno sesul" (Potočnik 1975: 102).

Taboriščniki so na veliko razpravljali o bivšem komandantu, ki je bil zdaj njihov ujetnik. Nekaj jih je menilo, da bi bilo treba takoj obračunati z njim: obesili ali ustrelili bi ga na trgu lakote ali na grobišču in v tem smislu so tudi pritiskali na svoje vodstvo. Vendar je večina sprejela stališče izvršnega odbora Osvobodilne fronte, da ga je treba odpeljati v Slovenijo in tam izvršiti sodbo. Vsem pa se je čudno zdelo, da je "ta tip, ki ni poznal milosti za ljudi", menda prosil, da mu dovolijo posloviti se od svojega konja (Šušteršič 1973: 553).

Po kapitulaciji Italije so nekdanji rabski interniranci ustanovili posebno sodno telo. Imenovali so ga različno: taboriščno, brigadno oziroma ljudsko sodišče, narodno razsodišče ali še drugače. Ustanovljeno je bilo z nalogo obravnavati zločine komandanta rabskega taborišča in kolaboracionistov; predsedoval mu je Silverij Pakiž. Sodišče je dokazalo Cuiuliju "neizpodbitno krivdo zločina za žrtve na Rabu" (to je za smrt "najmanj štiri tisoč ljudi") in ga za njegove zločine obsodilo na smrt. Tudi krivda "glavnega kolaboracionista" Ivana Moharja iz Uršnih sel "zaradi zločinov doma in 'zaradi svinjarij, ki jih je počenjal v taborišču'" je bila takoj dokazana in tudi njega so obsodili na smrt (Jurančič 1944: 23; Potočnik 1975: 232; Pirkovič 1982: 173). Smrtno kazen nad Moharjem je izvršil policijski vod 15. septembra 1943 pred pokopališčem v Kamporju. Likvidacija Cuiulija je bila zaradi splošne negotovosti preložena.

Druge aretirane kolaboracioniste so obtožili njihovi sovaščani, sointerniranci in aktivisti iz taborišča; sodišče je njihovo krivdo "natančno raziskalo". Policijski vod jih je odpeljal na celino in jih predal lokalnim oblastem v Čabru, ker so bili doma s tega področja. Vsi so bili obsojeni na smrt in usmrčeni na začetku nemške ofenzive v oktobru 1943 (Rogelj 1996). "Nekdanje interniranke, vdove postreljenih in po taboriščih umrlih, so zahtevale izročitev, da jih umorijo s šivankami, počasi, kakor so oni morili počasi, pred tem pa z živih snamejo kožo" (Janež 1996). Vseh skupaj, ki jih je sodišče obsodilo na smrt, je bilo s Cuiulijem vred sedem (Pakiž 1953: 67; Potočnik 1975: 232; Rogelj 1996).

Ujetega in na smrt obsojenega Cuiulija so odpeljali na celino. Po izkrcanju v Crikvenici so jih meščani navdušeno pozdravili. Preobrat je bil popoln: če je civilno prebivalstvo takrat, ko so bili še ujetniki, grozilo njim, jih je zdaj navdušeno pozdravljalo, pljuvalo pa na italijanskega

polkovnika, njihovega ujetnika, mu grozilo s stisnjenimi pestmi in kričalo: "Smrt tiranu!", "Ubijte to svinjo!" in podobno (Šušteršič 1952).

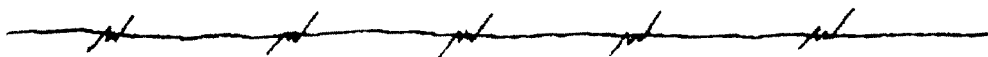
S svojim ujetnikom, o katerem nobeden od nekdanjih rabskih taboriščnikov ni dvomil, da si je zaslužil smrtno kazen, so ravnali pred nameravano likvidacijo "odločno, vendar humano". Zaprt je bil v nekdanjem skladišču slame, kjer je moral stanovati v podobnih razmerah, kot so morali živeti prej taboriščniki. Zanj so pekli hlebčke posebne velikosti in mu odmerjali hrano "po tabeli, ki jo je postavil on za internirance", prejemal pa jo je iz skupnega kotla, in to kot zadnji v vrsti ("Naj tako občuti naš prezir, naj ve, kaj se pravi biti zadnji in dobiti tisto, kar ostane") (Jurančič 1944: 50; 1979: 21; Šušteršič 1973: 556; Potočnik 1975: 221).

Kazen nad njim bi morala biti izvršena 18. septembra 1943, vendar si je prej "sodil sam": z britvico si je v noči od 17. na 18. september 1943 prerezal žile na vratu. Pokopali so ga, a po ukazu izvršnega odbora Osvobodilne fronte odkopali in prepeljali na Rab. Tam so ga 18. septembra 1943 znova pokopali, in to brez duhovnika in zunaj pokopališča v krsti iz golih desk poleg "njegovega špijona" Moharja. Mohar je bil pokopan zunaj pokopališča, na poti h grobovom, da bi šel vsak obiskovalec tega žalostnega kraja čezenj in ga pohodil. Njun grob naj bi bil "malenkostno zadoščenje" svojcem žrtev Cuiulijevega "živinskega režima" (Jurančič 1944: 23; Potočnik 1951: 54; Konjhodžić 1963: 554; Šušteršič 1973: 556; Prašnikar 1996; Rogelj 1996). Mahmud Konjhodžić je prišel na Rab prav tistega dne, ko je Cuiuli naredil samomor. Po ulicah letoviškega mesta je lahko opazoval kolone navdušenih ljudi, vmes so stopala dekleta, slovesno oblečena v narodne noše, ki so prepevali novo pesem:

"Mitraljeza cika stade,

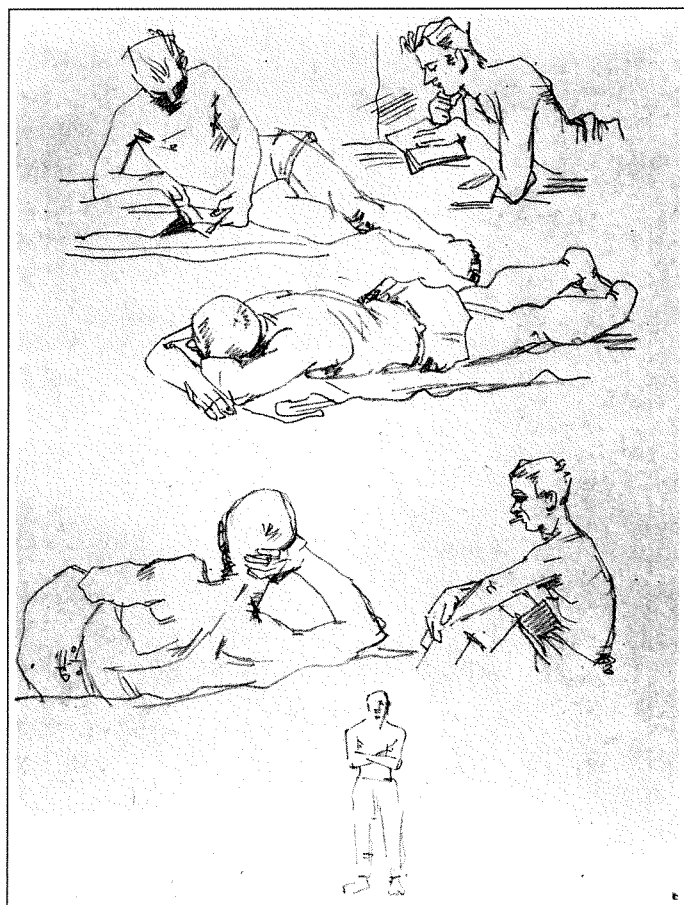
Kolonelo mrtav pade." (Konjhodžić 1945: 33; 1963: 554-555).

Po razpadu koncentracijskih taborišč so nekdanji taboriščniki usmrtili tudi Štefana Scheina, učitelja iz vasi Jezero. Schein se je po italijanski ofenzivi skupaj s celotno partizansko četo (okrog dvajset oseb) predal okupacijskim oblastem; vsi so bili odpeljani na Rab s prvo skupino internirancev. Leta 1943 je bil Schein premeščen v Visco. Ko se je po kapitulaciji Italije vračal domov, so ga srečali nekdanji rabski taboriščniki, ki so ga šteli za italijanskega zaupnika (na Rabu je bil za tolmača pri taboriščnih oblasteh), in ga ustrelili (Kim 1996a).

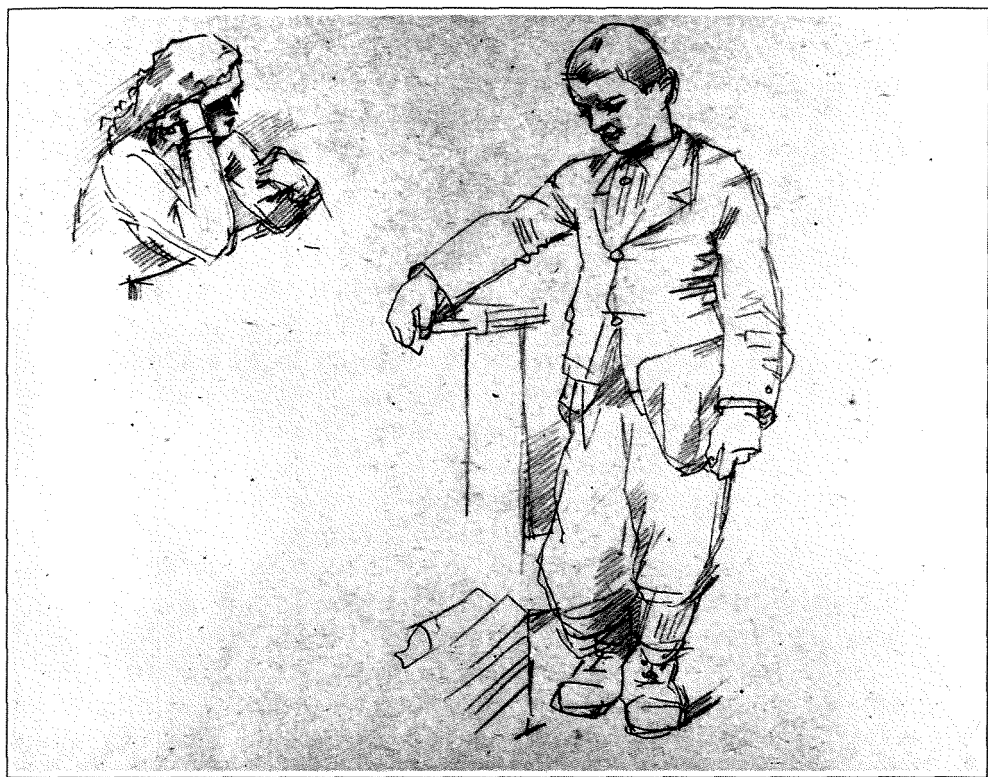

При картану, сви́нчнiк; 17,5 × 9,5 cm; sing. ni.

Počitek, svinčník; 26,2 × 20,9 cm; sing. ni.

Študija deklice in dečka, svinčnik; 21 × 25,1 cm; sing. ni.

Osnutek za harmonikarja, svinčnik; 31,2 × 25,5 cm; sing. ni.

Delo in prosti čas

Italijanska koncentracijska taborišča za prebivalce Ljubljanske in Reške province niso bila delovna. Ogromni večini med njimi ni bilo treba delati, zaposleni so bili v glavnem le nekateri ročni delavci in obrtniki (krojači, čevljarji, brivci in drugi). Preostali so bili po besedah pisca poročila o razmerah v koncentracijskem taborišču na Rabu "izpostavljeni dolgočasju, domotožju in brezplodnemu čakanju, ne da bi imeli na razpolago kako razvedrilo". Velika večina taboriščnikov je imela prostega časa dosti več, kot ga je znala in zmogla zapolniti. Tako brezposelni so se čutili še bolj nemočne, življenje se jim je zdelo še bolj nesmiselno. Albin Zupančič je julija 1942 zapisal v dnevnik: "Rad bi delal, vseeno kaj, samo da bi imel kako zaposlitev, ta prokleta večna brezdelnost tako ubija, morda še bolj kot vse drugo." Juš Kozak pa se je spraševal: "Kaj moreš človeku hujšega prizadeti, kakor da ga iztrgaš od dela?" (Kozak 1947: 330). V tej vlogi so se počutili tako neprijetno, da so v Gonarsu internirani družinski očetje decembra 1942 celo prosili neznanega cerkvenega obiskovalca, naj posreduje za njihovo izpustitev domov, če pa to ni mogoče, vsaj za delo, in to kakršno koli in kjer koli, tudi v Nemčiji, samo da bi se rešili pomanjkanja in dolgočasje.

Dolge "sužnje dneve" so prestajali na različne načine. Vsak je po svoje skušal najti "samotolažbo ob delu" oziroma "ubiti čas" in pozabiti na tegobe taboriščnega vsakdanjika, zlasti pa na lakoto, "to gajžlo, ki nas je švrkala iz dneva v dan" (Ažman 1974: 14). Največ so se pogovarjali, prepevali, kartali, šahirali, se sprehajali ali se ukvarjali z raznimi športi, izdelovali različne manjše predmete, pisali ali risali. Kljub razmeroma številnim dejavnostim, s katerimi so si krajšali čas, je v taboriščih prevladovalo lenobno ozračje, dolgčas. Novinci so prinašali v taborišča nekaj živahnosti, a so že po nekaj dneh odnehali "kot utrujeni ptiči" (Zupančič 1980: 254).

Pri preživljanju prostega časa so bile med taboriščniki precejšnje razlike glede na njihov socialni izvor. Meščani so se ukvarjali z več dejavnostmi kot vaščani in so se na splošno tudi manj dolgočasili od njih; seveda so bile med meščani spet razlike, pač glede na to, ali so bili izobraženci, študentje ali delavci. Taboriščniki z višjo izobrazbeno ravni so se praviloma ukvarjali z več dejavnostmi, medtem ko so kmečki ljudje po nekaterih virih samo koleštrali okoli in gledali čez ograjo, kar naj bi bil izraz strašne trudnosti, naveličanosti in jeze. Brez moči so bili

proti usodi, ki jo je nekdo pletel namesto njih, in v svoji zagrenjenosti so divje sekali proti meščanom, ki so se zbirali v kroge in politizirali, češ: "Iz mesta prihaja vse hudo..." (Mauser 1963: 162). Toda če so kmetje dolžili meščane, da so oni krivi njihove usode, so se meščani jezili, da se s tem "nespametnim ljudstvom ne da živeti" (Černe 1943).

Tako taboriščni oblastniki kot taboriščniki so svoje življenje v taborišču radi primerjali s predstavo o življenju v nemških taboriščih, kjer so ujetniki morali hoditi na prisilno delo. Prvi so ob tem radi poudarjali humanost italijanskih taborišč nasproti nemškim, četudi dano stanje ni bilo posledica humanosti italijanskih oblasti, saj so te v resnici še kako računale na delovno silo internirancev. Delovna obveznost internirancev je bila, denimo, izrecno predpisana v drugem členu osnutka dekreta o disciplini internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, ki ga je podpisal kralj Vittorio Emanuele III., vendar je dekret ostal v fazi osnutka (Muzzioli 1943). General Roatta je 7. julija 1942 na sestanku v Ljubljani obvestil prisotne o sekretariatu za notranje preseljevanje pod vodstvom Lombrasse, ki "bi mogel izkoristiti Slovence, ki bodo internirani, za javna dela (naprava rečnih nasipov), kar pa bi zahtevalo mnogo stražnega moštva, čemur ne bi bilo lahko ugoditi". Zato je predlagal, da "vsi interniranci delajo v taboriščih; v notranjosti dežele (to je Italije, op. B. J.) morejo delati samo oni, za katere bi to imeli za prikladno..." (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 35b). Istega dne je komandant divizije Macerata general Orlando Quarra Sito poslal nadrejeni komandi XI. armadnega zbora dopis s predlogom, da v koncentracijska taborišča pošljejo ženske, otroke in za delo nesposobne moške, v Kočevju in Ribnici pa naj zberejo za delo sposobne moške in jih uporabijo za prisilno izsekavanje gozdov ob železniških progah v Ljubljanski provinci (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 31). V tem pogledu so si bili italijanski vojaški in civilni oblastniki povsem edini. Ko se je 24. avgusta 1942 Grazioli v svojem poročilu notranjemu ministrstvu zavzemal za začasno množično interniranje na vsem slovenskem ozemlju, je hkrati predlagal, da bi bilo treba ob tem misliti na delovna in ne na internacijska taborišča (Juvančič 1962: 126).

Delovno taborišče za internirance iz Ljubljanske province so potem tudi res odprli v provinci Perugia. Razdeljeno je bilo na tri sektorje s približno dvesto osebami v vsakem, in sicer v Elleri, Pietrafitti in Castel Sereniju. Ob teh naseljih je namreč potekala trasa bodoče železnice. Največ delavcev so pripeljali iz Gonarsa, nekaj tudi z Raba in iz Reniccija. Prvi transport je prispel iz Gonarsa oktobra 1942. Spomladi 1943 so delavce iz tega transporta odpeljali v druga taborišča in namesto njih pripeljali nove, tudi iz Reniccija (Brezovar 1960: 52; Martinčič 1978: 154; 1979).

Na Rabu in v Reniciju so taboriščniki na lastno željo sodelovali tudi pri gradnji taborišča. Konec 1942 in na začetku 1943 je tako na Rabu pri raznih delih sodelovalo okrog štiristo petdeset taboriščnikov. Dnevno so delali deset ur, od sedmih zjutraj do petih popoldne, z enournim opoldanskim odmorom (Kovačević 1983: 64). Delali so tudi pri notranjem vzdrževanju taborišč, nekaj je bilo zaposlenih v čevljarskih in krojaških delavnicah, kuhinjah, pisarnah, ambulantah, vodovodu in tako dalje. Osnovno načelo italijanskih osvajalcev je bilo, da ne smejo imeti dela s taboriščniki oziroma ga naj imajo čim manj. Stražarjem je v splošnem pristajalo zgolj s puško na rami stražiti ujetnike in jih nadzorovati. Pri vzdrževanju čistoče v taboriščih so se vsak dan menjavali po barakah, sobah ali šotorih. Bivališča, dvorišča in latrine so čistili dežurni taboriščniki, ki so jih vsak dan sproti imenovali kapoji. Prebivalci dežurnih bivalnih enot so imeli pravico do dodatka, prednost v vrsti za kopanje, pri špezi so dobili več sadja od drugih enot in podobno.

Zaradi dodatnega hlebčka oziroma dvojnega obroka hrane so se mnogi radi sami prijavljali k delu in navadno je bilo prostovoljcev toliko, da so jih morali odklanjati. Na Rabu in v Reniciju se jih je precej prijavljalo k delu tudi s tihotapskimi nameni, da bi lahko v taborišče prinesli hrano, vino in cigarete. Na Rabu je bilo največ prostovoljcev za dela v ženskem taborišču, ko so začeli graditi taborišče II, pozneje imenovano židovsko. Za občasna dela izbrani "srečneži" so se zdeli sami sebi imenitni, drugi pa so jim zavidali. Taboriščniki s stalno zaposlitvijo so uživali tudi večji družbeni ugled. Ko so sredi poletja 1942 iz Gonarsa odpeljali v Monte Male večjo skupino visokih oficirjev jugoslovanske vojske, se jim je pridružilo za kuharje in služinčad kakih deset taboriščnikov "nižjega sloja", ki so se za to javili prostovoljno. Upali so, da si bodo tako izboljšali položaj pri hrani, saj so bili prepričani, da bodo italijanske oblasti pri tej "privilegirani skupini" spoštovale mednarodne konvencije. Čeprav so ta dela veljala za manj častna, so taboriščniki menili, da prostovoljcem njihove odločitve "ni vzeti in šteti za nečastno potezo", ker so jo sprejeli pod vplivom težkih razmer v tedanjem taborišču (Ažman 1974: 13).

Največ kandidatov za vsakršna (fizična) dela je bilo tedaj med tistimi, ki so prejeli manj paketov ali pa sploh ne. Ti so bili prisiljeni delati, saj jim je to omogočilo prepotreben dodatek k vsakdanji hrani. Nekateri so celo sami prosili za kakšno delo, da bi si izboljšali hrano. Italijanska podjetja, ki so gradila v taboriščih Rab in Renicci, so izkoriščala stisko taboriščnikov z akordnim delom za kruh. Napor je bil v velikem nasprotju s koristjo in tisti, ki so delo jemali resno, so pogosto omagali. Italijanska podjetja so bila po prepričanju nekdanjih rabskih taboriščnikov sploh eden izmed glavnih krivcev, da je bilo tam toliko smrtnih žrtev (Črne bukve 1944: 226; Pakiž 1953: 69). Vendar po drugi strani nekdanji interniranci

z Raba navajajo, da je bilo delo kljub izkoriščevalskim pogojem delavcem v korist, saj so se gibal, misli so se jim preusmerile drugam in prišli so v stik z ljudmi zunaj taborišča (Šušteršič 1969: 397; Potočnik 1975: 152). Kot je zabeležil v samostanski kroniki fra Odoriko, so italijanski stražarji leta 1943 občasno dovolili posameznikom, da so stopili v hišo rabskih domačinov in kaj pojedli.

Najsiromašnejši taboriščniki so se morali zaradi pomanjkanja udinjati tudi pri svojih premožnejših tovariših. Za dnevni obrok mesa so jim pazili obleko med sušenjem, jo šivali in čistili, popravljali pižame (za to so računali "samo 5 lir"), izdelovali copate, kape (po deset lir), prali (kar je bilo "precej drago": dve liri za srajco, liro za brisačo), krpali nogavice, izdelovali razne drobne predmete in spominke, celo predavali ali prirejali zabavne nastope in podobno. Zaradi hude stiske so bili nekateri pripravljeni dobesedno do vratu zabresti v blato. Tako je na Rabu konec oktobra 1942 nekdo za sto lir poiskal moško zlato uro, ki je nekemu internirancu padla v latrino. Odmaknili so deske na latrini, najeti delavec se je slekel do golega in se spustil v človeško blato. Sklonil se je, da mu je segalo do vratu, in z roko brodil po dnu. Ker se pri vodovodu ni mogel umiti, se je oplaknil v potočku in se za silo obrisal s krpo.

Taboriščniki so pri vseh delih skušali delati čim manj. Krepeke so poprijeli le ob priganjanju. Če za delo niso bili plačani, so ga vzeli kot "zafrkancijo", kajti zdelo se jim je preveč ponižujoče kar tako kleče puliti travo, ribati bivališča, pomivati stranišča in opravljati druga podobna dela pod nadzorom italijanskih vojakov. Da je šlo pri tem za težave v odnosu do dela in ne za delo samo, najbolje potrjuje dolžina rovov, ki so ju v najtežjih razmerah izkopali v Gonarsu spomladi in poleti 1942. Nobeno delo ni bilo pretežno ali premalo častno, če si je delavec obetal korist zase. A ko so konec septembra 1942 na Rabu za delo zunaj taborišča ukinili dvojni obrok, so se delavci začeli "puntati" in se izmikati. Zato so jih morali na delo poslej voditi s silo po desetnijah. Čeprav so od novembra 1942 delavci spet dobivali dvojni obrok hrane, jih je primanjkovalo, saj so bili prepričani, da italijanska podjetja nimajo resnih namenov izplačati jim obljubljeni zaslužek.

Na Rabu in v Renicciju so pri opravljanju raznih del prihajali v stik z italijanskimi vojaki in italijanskimi in hrvaškimi civilisti. Delavci so imeli tako stalno priložnost spoznavati, da je njihov stražar "prava mila jera in zna komaj držati puško", da puške pravzaprav sploh nima "nabasane", da niti tega ne ve, ali leži Rab na vzhodni ali zahodni obali Jadranskega morja (Šušteršič 1977: 92). Nekateri so pri delu navezali prijateljske stike celo z italijanskimi oficirji in tako presenečeni spoznali, da znak fašistične stranke na uniformi še ne pomeni nujno slepega sovraštva do njih. Pomembni so bili zlasti stiki z italijanskimi in hrvaškimi civilisti. Ti v

splošnem niso kazali kekega posebnega sovraštva do taboriščnikov, česar so se slednji bali. Celo pogovarjali so se z njimi "o navadnih stvareh (nenevarno za režim)", to je o vremenu in vsakdanjem dogajanju v taborišču (Ažman 1974: 26). Precej jih je tudi trgovalo z njimi in nekateri so se celo spoprijateljili. Na Rabu je taboriščna organizacija Osvobodilne fronte na delu zunaj taborišča vzpostavila stike z rabskim narodnoosvobodilnim odborom. Nekateri civilni delavci so bili "napredno, internacionalistično usmerjeni" in so marsikomu storili tudi kakšno uslugo, ne da bi za to terjali posebno plačilo (Potočnik 1975: 149). Na Rabu so delavci sčasoma spoznali, da so italijanski civilni delavci (bilo jih je kakšnih dvajset) fašizma in vojne "do grla siti", saj so svoje nezadovoljstvo – na začudenje taboriščnikov – odkrito izražali tudi vpričo njih (Šušteršič 1977: 251). Med njimi so spoznali tudi takšne, ki so zase poudarjali, da so fašisti. S strahom so pričakovali od njih najslabše, a se to ni zmeraj uresničilo. Miami, vodja pisarne pri gradbenem podjetju Isastia & Pardi, jih je celo branil in jim večkrat pomagal do dodatne hrane iz menze podjetja (Zdešar 1975: 150). Zato se je število tistih, ki so želeli delati na Rabu sčasoma spet povečalo. Poleg tega so spoznali, da je zanje bolje, da vsaj občasno delajo, kot da ves čas čemijo v brezdelju. Pri tem je zanimiv podatek, ki ga navaja neki nekdanji rabski taboriščnik, žolčni nasprotnik narodnoosvobodilnega gibanja, da so bili med delavci zlasti "partizani", ki so tako mogli priti na drugo stran žične ograje, četudi pod stražo (Rabič 1969: 73).

Če so taboriščni oblastniki v primerjavah o življenju taboriščnikov v italijanskih in nemških koncentracijskih taboriščih poudarjali "humanost" prvih, so slednji to občutili takole: "Nacisti so surovi zločinci, ubijajo brez maske, gonijo te na delo, da krepneš od izčrpanosti. Toda strada se tam, strada se tu. Prepričan sem, da bi veliko ljudi, če bi mogli, rajši trdo delali, kakor živeli iz dneva v dan brez dela. Italijanski režim je le navidezno bolj human. V resnici ti gre na dušo. Je zavraten, da niti ne čutiš, kako te prične uničevati. V nemških taboriščih poginjaš od zunanjega pritiska, tu crkavaš, gniješ od znotraj. Le pogledajte te ljudi, kako jim počasi pije dušo in kri. Recimo, da boš dve leti tako živel. Saj moraš poblazneti. Veliko duševno moč moraš imeti, da ne boš živ zgnil" (Kozak 1947: 324-325).

Takšno umovanje je seveda možno le ob določenem poenostavljanju: v nemških koncentracijskih taboriščih je bilo notranje uničevanje ljudi vsaj toliko hudo kot zunanje, saj ne more funkcionirati noben sistem, ki vsaj do neke mere ne zleze ljudem tako rekoč pod kožo. Niti nemška koncentracijska taborišča ne bi mogla obstajati, če bi ogromna večina njihovih prebivalcev ne sprejela stališča, da je nor na primer tisti, ki hoče na prostost bodisi skozi vrata bodisi prek žice, in ne tisti, ki vztraja za njo. Toda na drugi strani je spet res, da je bila na primer umrljivost

med tistimi taboriščniki iz Reniccija, ki so jih po kapitulaciji Italije odgnali v nemška taborišča (Flossenbug in Buchenwald), v odstotkih manjša kakor v Renicciju, čeprav so bili v nemških taboriščih dalj časa in so že imeli za seboj vsaj dvojce italijanskih taborišč.

Kartanje je bilo med taboriščniki najbolj priljubljena oblika razvedrila. Po vseh taboriščih so za "preganjanje časa" pridno tarokirali, "ajncali", "šnopcali", preferančili ali odigrali kak "majhen pokrček" ali "mavšel". Kartali so v bolj ali manj stalnih postavah z boljšimi znanci ali prijatelji. Sprva so se pri tem nekateri skušali brzdati, da bi mogli študirati ali delati "kaj koristnega". Že kmalu pa so začeli kartati že zjutraj in so potem nadaljevali ves dan do večera oziroma do zgodnjih jutranjih ur. Kvartopirci so ves čas imeli tudi kibice. Med igro so vsi skupaj ponavljali vedno enake vzklike in domislice. Takšno družbo "štirih veselih fantov, dobrih prijateljev in še marsikaj" v Renicciju je Janez Vidic narisal, Božo Podkrajšek pa je h karikaturi napisal pesmico:

*"Lojze, Milan in Janez,
to so štirje brumni tiči
vse ljubljanske so vam srajce
internirane v Renicci.*

*Kuharji so, kvartopirci
in paketožrci vneti
in, pomislite, v kvartetu
znajo lepe pesmi peti.*

*Vse tegobe tega kampa
družba ta prenaša vdano
s srčno željo, da bi v kratkem
jo poslali tja v Ljubljano.*

*Kajti tam v Ljubljani beli
čakajo vas ljube zveste,
bog daj, da odpro vam žice,
da doma se spet najeste"* (Podkrajšek 1979: št. 42).

Igrali so za to, kdo bo komu šel po kavo, pa tudi za denar, cigarete, sir oziroma meso in drugo. V igri so bili le malenkostni zneski. Tako so pri igri za denar veliki srečneži v enem večeru zaslužili petdeset lir, kar pa je bil že tako redek dogodek, da se je Franc Šlajpah, ko je imel nekoč tako srečo, kar prestrašil: "Karta mi dobro teče – pa ja ni v ljubezni kaj narobe." Kadar so igrali za sir oziroma meso, je zmagovalec dobil za partijo dnevni obrok, pri igri za cigarete je bila "bunka" vredna

četrtno cigarete. Med kvartopirci so na veliko krožile tudi zgodbe, kako je nekdo z goljufijami pri kartah obiral milijonarje ali kako taboriščni oblastniki vsako noč igrajo za ogromne vsote denarja, ko je po dvajset, trideset tisoč lir naenkrat v blagajni (Kozak 1947: 281; Bratko 1975: 43). Lahko rečemo, da primerjava teh števil na svoj način kaže, kaj so si taboriščniki želeli in kako so cenili sami sebe.

Kvartopirci so svoje obveznosti običajno korektno poravnavali. A zgodilo se je, da se je kdo "spuntal" in odklonil plačilo dolga. Upniki tega seveda niso mogli odobravati, niso pa si mogli pomagati, če je šlo za fizično močnejše dolžnike. Podobno je bilo tudi v primerih, ko je kdo samovoljno na hitro prenehal igrati, ko je bil v razmeroma ugodnem položaju. Goljufije pri igri so bile redke in so jih vsi zelo obsojali. V Gonarsu so leta 1942 nekega goljufa "hitro pogruntali". Obdolžili so ga, da je italijanski vohun, in ga kaznovali: pokrili so ga z odejo in ga pretepli, ne da bi vedel, kdo je udrihal po njem (Podkrajšek 1979: št. 41).

Kljub veliki priljubljenosti kart so nekateri imeli pomisleke zoper kvartopirce in so jih opominjali, da ne bodo videli nebeškega kraljestva (Bratko 1975: 42). Pa tudi večina kvartopircev je imela zaradi svojega početja bolj ali manj slabo vest, saj je tudi med njimi kartanje veljalo za "nekoristno delo" oziroma za "zapravljanje časa". Čutili so se dolžne opravičevati se. Najpriročnejši izgovor je bila v večini primerov pač lakota. Zanimivo pa je, da so zaradi svojega početja imeli nekaj slabe vesti celo komunisti, ki so z igranjem kart prikrivali politične sestanke (Šušteršič 1977: 175).

Poleg kartanja je bilo med moškimi najbolj priljubljeno razvedrilo šahiranje. Taboriščniki so si sami izdelovali šahovske figure iz lesa (predvsem iz metlišč), kosti ali posušenega kruha, ki so ga sproti slinili in gnetli (Ažman 1974: 14; Martinčič 1978: 100). (Boljšega dokaza, da tudi taboriščniki niso živeli samo od kruha, kot je ta, zlepa ni mogoče najti. Torej ni res, da bi bilo mogoče filozofirati šele potem, ko je človek sit, oblečen in ima streho nad glavo; pri ljudeh gre vedno samo eno z drugim!) Tisti, ki sami niso bili dovolj spretni, so za šahovske figure plačali visoko ceno: Franc Berčič je 20. oktobra 1942 v Gonarsu plačal samo za les za šahovske figure dva hlebčka!

Šahirali so običajno za prestiž, le izjemoma za sir ali kaj drugega. Zelo priljubljeni so bili turnirji po bivališčih, na katerih nikoli ni manjkalo udeležencev. V petici gonarske bete s približno sto stanovalci različnega družbenega porekla in starosti se je julija 1942 prijavilo na turnir dvaintrideset oseb, v Padovi pa se ga je v sobi s štiridesetimi izobraženci septembra 1942 udeležilo dvajset oseb. Kako velik pomen so posamezniki pripisovali udeležbi na teh turnirjih, kaže po svoje dejstvo, da je Franc Berčič v dnevniku vsaki svoji partiji namenil več prostora kot pobegu osmerice "teleskopovcev". Šahisti so večkrat priredili tudi

dvoboj med posameznimi bivališči. V Gonarsu so septembra 1942 nameravali prirediti celo turnir med vsemi barakami in so ga v splošnem nestrpno pričakovali. Kandidatov za nastop na turnirjih je bilo več kot običajno, kajti članstvo v reprezentančni ekipi so šteli za stvar osebnega prestiža. V Gonarsu je to pojmovanje dobilo tudi uradno potrditev, ko so taboriščne oblasti dovolile ekipama pete in devetnajste barake v beti, da sta 1. septembra 1942 odigrali šahovski "dvomeč" navzlic siceršnji prepovedi izhoda iz barak zaradi pobega osmerice. Turnirji so pomembno prispevali k razvijanju stikov med taboriščniki tudi zunaj njihovih bivališč in h krepitvi zavesti o pripadnosti določeni skupini. In to ne le pri članih reprezentanc, ampak tudi pri gledalcih, ki so množično spremljali take dvoboje in bučno navijali za svoje sosede.

Taboriščni vsakdanjik je bil bolj ali manj enoličen. Moški so v lepem vremenu pogosto ležali ali sedeli na prostem goli do pasu ali v kopalkah, nekateri tudi čisto nagi, in se sončili; tako so prebili večino časa. Najbolj vneti za sončenje so bili izobraženci, ki so vztrajali v Renicciju na primer goli do pasu še novembra 1942 in si vmes trebili uši. V taboriščih so se navadili sončiti se tudi drugi, ki pred internacijo tega niso bili vajeni, češ da je to "za študente". Ženske so se dosti manj sončile in se nasploh več zadrževale v barakah kakor moški. Ob slabem vremenu pa so bili vsi nagneten v barakah in čepeli ali poležavali po pogradih, zaviti v odeje. Topo so strmeli predse in premišljevali, kaj bi jedli in kdaj bodo šli domov.

Moški so se poleg kartanja, šahiranja in drugih iger ukvarjali za razvedrilo in kratek čas tudi s športom, češ: "Dokler se giblješ, živiš..." (Zupančič 1980: 258). Ženske niso ne kartale ne šahirale niti se niso ukvarjale s športom razen sprehajanja. Izjema je bilo v tem pogledu rabsko taborišče leta 1942, ko je bilo tam v veliki večini kmečko prebivalstvo. Tedaj je bilo tam v moškem taborišču manj živahno kot v ženskem, saj so moški samo poležavali ali posedali čisto brez dela. Prve dni po prihodu v taborišče so večinoma "ubijali čas" z večurnim postopanjem, pozneje pa so se za sprehode odločali samo, če jim je bilo "posebno dolgčas". V vseh taboriščih so nastale kar nekakšne sprehajalne poti, "promenade". Na njih je bilo najbolj živahno ob poletnih večerih, ko so se ustavljali v majhnih gručah in posedali. Zjutraj so bili zaposleni s čiščenjem prostorov in oblačil, v popoldanski vročini so se zatekli v bivališča, na večer pa so oživel in si izmenjavali novice iz taborišča, od doma in z bojišč. V deževnih ali hladnih dnevih je bila podoba taborišč povsem drugačna, saj so tedaj hodili le, če je bilo "nujno potrebno". Le redki posamezniki so se odločali za daljše sprehode, ki so veljali za "zapravljanje kalorij". Norčevali so se, da hodijo na sprehod zaradi apetita.

V Renicciju so internirancem "po padcu Mussolinija" oziroma "ko je prišla pomlad" dovolili vsak teden enkrat sprehod do Tibere, ki je tekla nekaj kilometrov od taborišča. Običajno so kandidate za sprehod v popoldanskih urah sklicali v zboru, nato so pod strogim nadzorstvom in številno stražo (na deset mož en stražar) odkorakali do reke. Govoriti s stražarji je bilo strogo prepovedano. Še strožje je bilo prepovedano govoriti s civilisti, ki so jih srečevali na poti – "kakor da smo poosebljena kuga!", se je utrnila primerjava Francu Novaku. Ob Tiberi so se v uri odmora nekoliko osvežili: posedeli so po kamenju in grušču, nekateri so se tudi okopali.

Od iger z žogo sta bila najbolj priljubljena odbojka in nogomet. Najbolj živahno je bilo v tem smislu spomladi in poleti 1942 v Gonarsu, ko so igrali odbojko tudi v največji vročini, da so se nekoliko "raztresli". To aktivnost je omogočala in tudi spodbujala uprava taborišča, dala je urediti igrišča in prispevala žogo. Veliko taboriščnikov ni imelo smisla za tako početje in so se po dnevniškem zapisu iz Gonarsa, katerega odlomki so bili objavljeni v Slovenskem poročevalcu, čudili igralcem: "Vrag vedi, kje dobe voljo in kalorije za to delo." V sektorju beta so 26. julija 1942 priredili odbojkarski turnir med posameznimi barakami, 9. avgusta pa so se pričele tekme med reprezentancami posameznih sektorjev. Uprava taborišča je prispevala po hlebček kruha za igralce zmagovite ekipe in pol hlebčka za sodnike. Od spomladi 1943 so odbojko precej igrali tudi v Renicciju in Padovi.

V Padovi in Viscu je bil najbolj priljubljen nogomet. V Padovi so si začrtali igrišče na dvorišču sredi taborišča. Ko je pritisnil mraz, so igralci opažali, da so pri igri hitro opešali. Pri tem so se nekaterim mišice tako razbolele, da se "niso mogli več premakniti". Večina je nogomet še bolj kot sprehajanje štela za "zapravljanje kalorij", zato so ga po podatkih iz dnevnika Jožeta Tajčmana nekako decembra 1942 opustili in ga ponovno začeli igrati šele spomladi 1943. Poleg odbojke in nogometa so v taboriščih tekmovali tudi v lahki atletiki, balinanju, skokih čez kozo, telovadbi na krogih in bradli; v Gonarsu so konec pomladi 1942 dobili od uprave taborišča tudi kopja, krogle in disk.

Če so odbojko in nogomet igrali predvsem zaradi prestiža, so balinali praviloma za stavo (dve cigareti partija). Stavili so tudi pri tekmah v lahki atletiki. Ko so na primer v Gonarsu 26. maja 1942 priredili dvoboj med Buncem in Vilharjem, je "po pričakovanjih" zmagal Bunc s štiri proti ena, kot je zabeležil v svojem dnevniku Franc Berčič. Za zmago je dobil lovorjev venec in diplomo, poleg tega pa še sir in hlebček (kar se je gledalcem zdelo "najvažnejše"). Gledalci so stavili tudi med seboj na enega ali drugega tekmovalca.

Med borilnimi športi je bilo med moškimi najbolj razširjeno nekakšno ruvanje: borca sta si stisnila roki, položila desni nogi drugo ob drugo in

skušala tekmeca spraviti iz ravnotežja. Pogosto so tudi "zbijali rihtarja". Ob večerih je bilo na ta račun precej "črnih riti", tako so udrihali. Vendar jih je igra toliko privlačevala, kot je zabeležil v dnevnik Franc Šlajpah, da jih ni zadržalo, čeprav so že bili v pižami in v postelji. Redkeje so priredili tekmo v boks in rokoborbi. Po dnevniški zabeležki Franca Berčiča so v petici gonarške bete imeli 27. julija 1942 boksarski turnir, na katerem so se najprej pomerili manjši, za konec pa sta nastopila še Drnovšek iz "domače" barake in Schvaiger iz enaindvajsete. Podobne turnirje so potem imeli spet 11. in 12. septembra 1942, obakrat s precej nastopajočimi. Dne 12. septembra sta se nastopajočim pridružila Vranič in Magister s štiriminutno tekmo v rokoborbi. Zaradi slabe kondicije so bili borci močno upehani; po koncu prve runde so bili vsi popolnoma izčrpani. To je bil po vsej verjetnosti glavni vzrok, da borilni športi niso bili bolj razširjeni.

Otroci so se največkrat igrali v pesku pred bivališči. Igrač niso imeli in pri igri so si morali pomagati, kakor so pač vedeli in znali, dokler in kateri so sploh še ohranili voljo do igranja. Na Rabu so po dnevniških zapisih Rezke Brodarič imeli na primer za igračo neko siroto s pokvečenimi rokami, s stalno odprtimi usti, s štrlečimi zobmi in debelimi očmi, ki so bile zmeraj vlažne. Skakali so okrog nje, jo klicali in cukali; če se je koga dotaknila, so zagnali silen vik in krik. Otroci so sicer večinoma mirno posedali in pohajkovali po taborišču, da bi našli kaj za pod zob. V Viscu so se zbrali na prostem, kjer jih ni nihče videl, stezali ročice za pšenico in trgali klasje. Ker se je pšenica na drugi strani žice vedno hitreje umikala, so se najpogumnejši začeli plaziti pod žico, medtem ko so drugi pazili, da jih ne bi kdo zalotil. Drugače pa so bili otroci v vseh taboriščih najbolj marljivi nabiralci po smetiščih.

Poleti 1942 je taboriščna komanda na Rabu odredila, da so otroke vsak dan odpeljali k morski obali. Za te sprehode so vsakič sproti določili nekaj varuhinj. Na sprehodih so se otroci lahko na drugi strani žice bolj razigrali, občasno se jim je ponudila tudi priložnost spotoma najti kaj za pod zob. Nekaterim se je posrečilo prinesiti v taborišče nekaj prosenih bilk, da so matere obrale z njih zrna in jih skuhale. Jeseni, ko je bilo na poljih že vse obrano in je temperatura padla, pa so se upirali hoditi k obali. Taboriščne oblasti niso dovolile, da bi v taborišču ostal kak otrok, zato so morali tisti, ki so se skrivali, ves dan prečemeti v šotoru, dokler se kolona ni vrnila s kopanja (Janež 1996).

Po prvem pretresu, ki je navadno trajal teden ali dva po prihodu v taborišče, so se interniranci zvečine privadili na taboriščni red in si bolj ali manj prostovoljno izoblikovali svoj vsakdanjik. Taboriščno življenje je zanje teklo brez posebnih pretresov in izredni ali slovesni dogodki so le redko pretrgali vsakdanjo enoličnost. Vsakdanjik je bil videti docela predvidljiv in nespremenljiv (čeprav je sčasoma v vseh taboriščih

doživljal precejšnje spremembe). Nepredvidljivi dogodki, ki so od časa do časa razgibali enoličnost vsakdanjika, so najpozneje v tednu dni postali del vsakdanjosti. Če so bili izredni oziroma nenavadni dogodki pogostejši, potem niso bili več izredni oziroma nenavadni. Taboriščnikom se je življenje brez "sprememb ali posebnosti" zdelo po besedah iz dnevnika Marjana Bizilja "vedno bolj odvratno in dolgočasno". Vse, kar je bilo v preteklosti grdega, je v taborišču izginilo iz spomina, kar je ostalo, je bil "en sam opojen spomin, kot pesem, ki jo človek vedno rad sliši". Misel na preteklost je bila zategadelj še hujša. Spomini so jih kar "dušili", "ubijali".

Enoličnost taboriščnega vsakdanjika so najteže prenašali ob nedeljah in praznikih, to je v dela prostih dnevih, čeprav so zvečine vse dni preživljali v brezdelju: "Danes je nedelja," je zapisal v dnevnik Albin Zupančič 14. junija 1942. "Dop. sem bil pri maši, kar nekam rad, sam ne vem, kako to... Tako sem slabe volje, žalosten. Ah, saj ne morem povedat. Tukaj ni prav nobene vidne razlike med nedeljo in delavnikom, pa vendar danes tako živo občutim, da je nedelja. Ne morem popisati teh občutkov, ki jih danes preživljam. Ležal sem na postelji in premišljal vse mogoče, spominjal se na nekdanje čase, ah, kako lepo je bilo včasih. Jokal sem, ne jokal, ampak solze so mi prišle v oči, tako hudo mi je bilo. Kaj je vsega tega treba, ali ne bi mogli živeti lepo v miru in zadovoljstvu."

Najverjetneje je vzrok za to treba iskati v tem, da so bili od doma navajeni ob nedeljah in praznikih preseliti se iz kraljestva nujnosti v kraljestvo svobode. Težji in daljši ko je bil delavnik, slajše so bile nedeljske in praznične radosti, večja in občutnejša je bila sprememba. Ob nedeljah in praznikih je bilo življenje v taborišču še toliko bolj zoprno, kolikor manj je bila občutna razlika. Če so delavnike še nekako pretrpeli, so vsaj ob nedeljah in praznikih hoteli občutiti spremembo. Na nedelje in praznike so resda smeli spati pol ure dlje kot navadno, ali pa so dobili priboljšek pri hrani. Vendar med petkom in svetkom ni bilo prave razlike: čas od spanja do obroka, od obroka do obroka, od obroka do spanja je zapolnilo poležavanje, pogovarjanje, kartanje, prepiranje in kreganje ali pohajkovanje po taborišču ne glede na to, kateri dan je bil. Ob nedeljah in praznikih skoraj ni bilo občutiti tistega nedeljskega oziroma prazničnega razpoloženja, ki jim je ostal v tako prijetnem spominu od doma.

Primerjava med tu in zdaj in domačim življenjem je bila glavna podlaga za razpoloženje taboriščnikov; ta se je najslabše iztekla prav ob nedeljah in praznikih. Doma so si na te dni privoščili kolikor le mogoče lepega, vsekakor pa dosti več kakor v taborišču. Spominjali so se, kako je doma lepo in kako imajo domači vsega zadosti, in premišljevali, kot je zapisal v dnevnik Jože Tajčman, "če bo še gđaj tako". V taboriščih je

bilo ob teh dnevih še dosti bolj turobno. Ali kot je zapisala Zlata Drobnič v svoj dnevnik v taborišču na Rabu: "Martinova nedelja! Krasen sončen dan, ki nas ob mislih na dom spravlja v žalost. Naše misli so doma pri dobri jedi in pijači... Koliko lepega je bilo tam, koliko lepih sprehodov... koliko dobrega je šlo mimo nas!" Žalost, ki so jo povzročala takšna premišljevanja, je po eni strani krepila hrepenenje po domu, po drugi pa je lahko pripeljala do pravega brezupa, saj je bilo videti vse brez smisla in izhoda. Večina nekdanjih rabskih internirancev se spominja, da je največ ljudi umrlo na božični in novoletni dan. Čeprav zapiski samostanske kronike teh navedb ne potrjujejo povsem, pa iz njih vendarle lahko razberemo, da so bila občutja osamljenosti, izkoreninjenosti in iztrganosti od doma ter vrženosti v tuji, neprijazni svet najhujša prav ob teh dnevih.

Taboriščniki so po svojih močeh proslavljali vse cerkvene in nekatere državne praznike, ki so jih bili praznovali tudi doma. Ob tem so nastale dokaj trdne skupnosti manjšega števila ljudi. Vsaka jih je skušala proslaviti čim bolj slovesno. To je med njimi krepilo občutek pripadnosti določeni skupini, zbuvalo optimizem, samozavest in voljo do življenja. Najbolj slovesno in razširjeno med slovenskimi interniranci je bilo proslavljanje cerkvenih praznikov, zlasti velike noči in božiča. Cerkvene praznike, tudi manjše, so v primerjavi z državnimi prazniki Jugoslavije proslavljali vsi, s komunisti vred. Delavskih praznikov, na primer prvega maja, niso proslavljali, ker so menili, da bi taboriščne komande lahko odgovorile z represalijami. Za taboriščno življenje so bili značilni tudi praznovanje jubilejnih dni "tukajšnjega dopusta", zlasti prvega meseca, in "poslovilni večeri" pred odhodom predčasno izpuščenih internirancev.

Če so bili navadni dnevi dnevi odrekovanja, so hoteli, da bi bili prazniki nekaj posebnega: priredili so si v skladu s svojimi možnostmi čim bolj "pravo požrtijo". Manjše skupine so si v kakšnem kotu bivališča napravile na prazničen večer "piknik". Vsak je kaj prispeval iz svojega paketa. Sir in drobtine (naribane skorje kruha) so nekatere skupine zbirale že teden dni pred praznikom; iz tega so si naredili "torto", ki se je vsem zdela nebeška. Kadilci so "pod roko" kupili cigarete še za zadnje bone, da jim potem "ni skoraj nič manjkalo". Dobrote so si postregli praznično: mizico so pogrnili s papirjem in prtičem. Po možnosti so praznovanja končali z godbo in petjem. V posteljo so odšli kmalu, ker sta jih preganjala lakota in urnik. V časih najhujše stiske pa so pazili, da je bilo, kot je zabeležil v dnevnik Franc Šlajpah, "vse v pravih mejah, ker se ne spodobi, da bi razgrajali, ko ljudje umirajo".

Ob praznikih, zlasti največjih, so si običajno voščili zdravja, sreče in vesele praznike. "Ali tu v taborišču," ni šlo v račun Francu Novaku, "kako si voščiti vesele praznike, ki za nas niso in ne morejo biti veseli – nismo doma!" Zategadelj so bolj obujali spomine, kako veseli so bili

“lepi prazniki”, ko so bili še doma, v krogu svojih dragih in velikonočnih dobrot, in si pripovedovali “krajevne navade ob praznikih”. Otožni so hodili po taborišču in se tolažili, da bodo prihodnje leto prazniki bolj veseli.

Taboriščnikom v gonarški beti je 23. junija 1942 uspelo, da so jim taboriščne oblasti dovolile zakuriti kres, s katerim so proslavili prvo obletnico, “od kar smo pod veliko in mogočno Italijo v borbi proti gigantski komunistični Rusiji”. Milan Hreščak, njihov predstavnik pri komandantu sektorja, je pregovoril kapetana Macchija, češ da gre za ljudski običaj Slovencev brez političnega pomena. Macchi je ukazal, da iz kuhinje prispevajo nekaj kladrskih polen, tistega dne so dobili v beti boljšo hrano, na kresovanju so bili tudi taboriščni oblastniki. Na predvečer šentjanževega so se zbrali na nevtralnem prostoru, kjer je že stala pripravljena velika grmada. Po besedah Franca Novaka so se zbrali okrog nje “ko pastirji na paši”. Kres je veselo gorel, veselo je bilo tudi okrog ognja. Vendar je bilo pri mnogih veselje zgolj “navidezno”, kajti “v srcih je bila otožnost”. Na govorniški oder je stopil Ante Blaj in v govoru, ki je bil po dnevniški zabeležki Albina Zupančiča “zelo ognjevit in borben”, obudil spomin na kresovanje starih Slovanov. Ozrl se je proti Krnu, izginjajočem v mrakovih, in govoril o domovini tam zadaj. Morda bi se poslušalcem ob drugi priložnosti govornikove besede zdele obrabljene fraze, toda tistega večera so se vse oči obrnile proti vzhodu. Govoril je o kresovih, ki jih prižigajo sovražne roke, in kresovih, ki bodo to noč zagoreli po gozdovih (Kozak 1947: 325). Za njim so nastopili recitatorji Murnovih in Prešernovih pesmi, pevski zbor je zapel Od Urala do Triglava in svoj repertoar narodnih pesmi, štirje muzikantje (harmonika, kitara in dvoje gosli) so udarili. Ko je bil program končan, so vsi skupaj, to je približno tisoč petsto ljudi, zapeli Hej, Slovani. Nato so plesali kolo, vriskali in prepevali vse po vrsti od Trzinke naprej, “kot da je že svoboda” (Bukovac 1955: 26).

Po koncu kulturnega sporeda so zakurili kres in ogenj je šinil v mrak. Pričelo se je rajanje okrog ognja in preskakovanje goreče grmade; pri tem je Mehle padel v ogenj in se opekel po levi nogi. Ampak veselega razpoloženja ta nezgoda ni pokvarila: okrog kresa je bilo življenje, kakor da niso v taborišču. Dobro razpoloženje se ni pleglo niti še potem, ko je Macchi zaukazal končati slavlje. Po celem sektorju so se oglašale pesmi na čast Janezom.

Simpatizerji narodnoosvobodilnega boja so čutili ob tem nekakšno demonstracijo, ki je sicer minila brez incidenta, a je slehernega udeleženca napravila “bolj samozavestnega”. Menili so, da je bilo kresovanje “prava narodna manifestacija, ki je dobila obeležje pripadnosti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda” (Martinčič 1978: 98). Nekaterim med njimi se je celo zdelo, da se je po taborišču razlila “rdeča svetloba”,

najbolj vneti pa so pred barako ujetih pripadnikov Rdeče armade videli mladega vojaka, ki je od daleč opazoval kresovanje, kako se je vzravnal v pozor in nepremično držal desnico v pozdrav (Kozak 1947: 325). Medtem ko so nasprotniki narodnoosvobodilnega boja celotno dogajanje povezovali z obletnico vidovdanske ustave (Martinčič 1978: 98).

Za slovenske internirance je bil poleg velike noči največji praznik božič. Vsi so ga hoteli proslaviti s tem, da bi se vsaj na božični večer čim bolje pogostili, če že ne "resnično pošteno" najedli. Na praznovanje so se intenzivno pripravljali že nekaj dni pred božičem, tako da so zbirali hrano in iskali vino. Franc Šlajpah si je moral vse od 22. decembra prizadevati, da je za svojo skupino priskrbel dovolj vina. Po vseh taboriščih so se veselili božičnih paketov in nakaznic z denarjem. Tisti, ki jim je kazalo, da bodo med manjšino, ki ne bo dobila paketa, so se tolažili, češ, saj ni važno, "da gre le na frontah dobro, pa bo razpoloženje odlično". Okrog 20. decembra so "sentimentalnejši" začeli postavljati po kotih bivališč jaslice. Delali so jih sami, in to "domače slovenske jaslice: Marija – izgnanka, Jožef – izganec, božje detece – sirota brez strehe" (Podkrajšek 1946). Taboriščnikom so se zdele skromne, a prisrčne, saj so jih "ubogi ljudje" sami naredili. Ob večerih so jih hodili gledat po bivališčih in izrekat voščila: "Pa vesele božične praznike! Daj Bog, da bi jih prihodnje leto praznovali doma!" (Peter 1950: 11). Nato se je povsod razvil pogovor o tem, koliko takšnih božičev bodo še dočakali, kdaj bo napočil njihov božič in kaj bo prihodnje leto z njimi (Podkrajšek 1946).

Zelo redki so si postavili božično drevesce. Tako na primer Viktor Maček, ki mu ga je v Renicci poslala žena iz Ljubljane. Na njem je na štefanji dan in na sveti večer prižgal svečko, poleg drevesca pa je gorela "večna lučka, o kateri so izprijeni sosedge takoj razširili glas, da je olje zanjo prižicano iz kuhinje".

O božiču so k boljšemu razpoloženju prispevale tudi taboriščne oblasti. Predvsem stražno osebje je bilo manj strogo in taboriščniki so dobili priboljšek pri hrani. Izjema je bilo samo taborišče na Rabu, kjer se je tudi tega dne bila okrog umazanih kotlov borba za dodatek. V Padovi je uprava taborišča hotela prispevati k ugodnejšemu razpoloženju s tem, da bi bila za uvod v sveti večer v kotlu samo gosta hrana. Gostejša pa je bila zato, ker so dobivali nekaj dni prej redkejšo, kot bi jim šla po predpisih, saj so ostanek hranili za praznični večer. Tako so ves teden na ta račun dobivali "samo vodo", na praznični dan pa za kosilo veliko soje in makaronov in za večerjo veliko soje in riža in k temu še meso od prejšnjega dne, redni obrok sira in vsak dve pomaranči. Tako so se dvakrat najedli do bolečin. Ljudje "brez vsega", to so bili tisti, ki niso dobivali paketov ali denarnih nakazil, so zboleli oziroma jih je resno napenjal od te nagle spremembe. Ker so po tej "uspešni predpripravi" na božični večer mnogi bruhali, so po dnevniškem zapisu Franca

Šlajpaha spoznali, "da je bila velika neumnost pritrgovati toliko časa za ta dan. Posebno ker se je veliko prihrankov verjetno kuhalo drugod kakor v naših kotlih."

Na božični večer so se pogostili še sami po svojih najboljših močeh, in sicer v skupinah, ki so štejele okrog pet oseb. Družbe so sestavile dobrote iz prihrankov vsakega posameznika in pile vino. V Padovi je ena takšnih družb najprej pojedla Cirilov golaž v konzervi s prepečencem, nato Ludvikovo slanino s kruhom, ki so ga kupili vsak po en hlebček od italijanskih vojakov, nato so zložili s kruhom malo Cirilove slanine, potem pa so v družbo povabili še petega, ki je k prazničnemu razpoloženju dodal še nekaj orehov in jabolko za vsakogar, vmes so si skuhalo čaj in pojedli vsak po dva piškota, ki sta jih Franc in Ludvik prihranila za ta večer, ter popili tri litre vina. Sem ter tja se jim je kdo pridružil in kaj povedal, vse skupaj pa je duhovito zabaval Miškot. "Tako da je bil večer," po dnevniškem zapisu Franca Šlajpaha, "kolikor se je v teh prilikah dalo izvesti, na višini materialno in duhovno."

Navadno je bilo v taboriščih slišati bolj ali manj glasno prerekanje in zmerjanje, bile so tatvine in prerivanja. Na božični dan pa se je nekaterim zdelo vse povsem drugačne, kot da je okrog njih zavladal "božji mir". Marsikje je brlela svečka, slišati je bilo božične pesmi, mnogi so molili rožni venec in druge molitve: "Bila je sama velika prošnja do božjega Deteta, naj reši nas in naše domače" (Peter 1950: 11). V Renicciju je bila tega dne maša na prostem. Poleg oltarne mize so stale "lepe jaslice", ki sta jih napravila dva moška iz ribniške doline. Med taboriščniki sta bila tudi dva organista, ki sta zaigrala, prisotni so zapeli "brez vsake vaje" Sveto noč, Glej, zvezdice božje, Kaj se vam zdi, pastirčki vi in Večerni zvon. Pri maši zbranim taboriščnikom se je tedaj zdelo, da so bili "res kot ubogi pastirčki na prvi večer pri Betlehemu".

Zvečer dolgo niso mogli zaspiti: zajelo jih je "božično hrepenenje". Kljub vsej revščini in bedi, temi in mrazu jim je v srcih "gorela lučka, misel na svoje drage". Hrepenenje po domu so najsilneje občutili prav na božični dan; nekatere je tega dne po besedah Franca Šlajpaha celo "od domotožja bolela glava". Vsem je bilo hudo, da svetega večera niso mogli praznovati doma, na svobodi. V tolažbo jim je bilo samo upanje, da bo novo leto 1943 zanje srečnejše in veselejše. Tudi tiste, ki niso bili verni, je zajelo močno religiozno obarvano čustvovanje, utemeljeno na prepričanju, da bo dobro nekoč poplačano in zlo kaznovano. Zagotovo je mnogim prav to verovanje pomagalo, da so laže prenašali breme internacije, zagotovo pa so bili tudi mnogi, ki so bili v tej veri ničkolikokrat razočarani in zato še bolj zagrenjeni.

Silvestrovalo se je v splošnem skromneje, kot se je božičevalo, toda še zmerom razmeroma prijetno in izdatno. Številni so dobili paket ali nakaznico, če ju niso dobili že o božiču. Tudi ravnanje oblasti je bilo

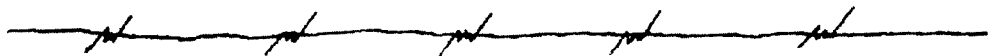
obzirnejše. Zadnje prihranke v lirah so porabili za nakup "novoletnega priboljška". Po taboriščih se je spet začel lov za hlebčki; zaradi povečanega povpraševanja je njihova cena še bolj poskočila. Moške je težila skrb, ali bodo na silvestrovo imeli dovolj cigaret in vina. Vsakdo se je pogostil po svojih najboljših možnostih v manjši družbi najboljših prijateljev in znancev. Da bi proti večeru mogli čim več popiti, so si nekateri naredili ržene žgance z ocvirki ali kaj podobnega. Po nekaterih bivališčih so za prijetnejše vzdušje pripravili tudi novoletni program. Franc Šlajpah si je v svoj padovski dnevnik zabeležil, da so imeli izobraženci po poročilih o vojaško-politični situaciji v svetu še literarni večer z recitacijo Aškerčeve pesmi v ruščini, Plestenjak je prebral svoje Jaslice in nato je še Cene Vipotnik "sijajno predvajal enako sijajne tri svoje pesmice". Dobre novice o dogajanjih na frontah so že tako dobro razpoloženje še okrepile. Nekateri so prepevali še dolgo v noč. Vsi so si namreč kar nekako oddahnili, da je bilo za njimi nesrečno leto 1942. Bilo je, kot da že sam pojem "novo leto" zbuja upanje na boljše čase in svobodo. Ker so pri tem popili vina, kolikor so ga le zmogli kupiti v kantini ali ga vtihotapiti v taborišče, je prvega dne leta 1943 vladal med moškimi vsesplošen maček, saj le malokateri ni bil "prestreljen". Voščila z "nekoliko neobičajnimi frazami" pa so se vrstila še ves dan.

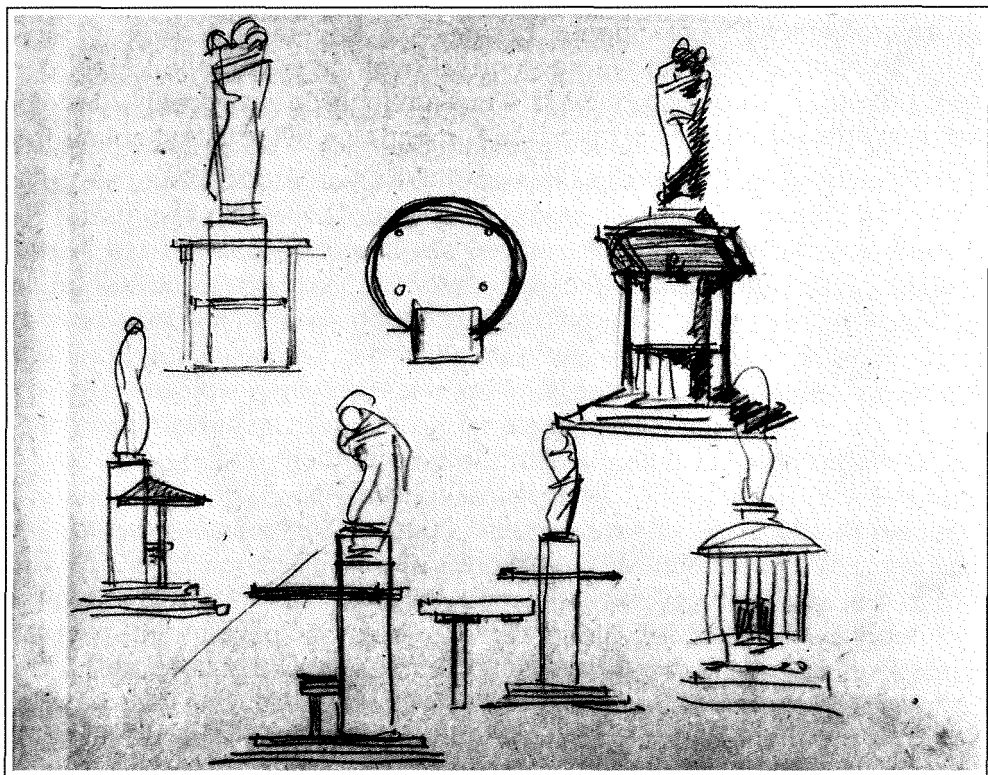
Velika noč je bila med največjimi prazniki edini, ki so ga taboriščniki iz Ljubljanske province praznovali dvakrat. V Gonarsu so jim na velikonočno nedeljo 1942 priredili slovesno mašo, ki je bila za večino velik dogodek, saj zanje ni bilo rednih maš. Iz oficirskega sektorja so prišle kolone interniranih oficirjev jugoslovanske vojske. Maša je bila na prostem, taboriščniki iz sektorja beta so bili od oltarja in duhovnika ločeni z bodečo žico. Oltar so obstopili štirje italijanski vojaki s puškami: "boga so zastražili". Oficirski zbor je pel velikonočne pesmi: "Slovenska pesem je mogočno kakor prošnja zadonela po velikem taborišču; za trenutek smo pozabili, da smo zaprti na tujih tleh" (Frelih 1990: 318).

Razpoloženje za veliko noč leta 1943 je bilo dosti bolj optimistično, čeprav se večini ni izpolnila želja, da bi jo pričakali doma. Posebno doživetje je bil ta praznik menda na Rabu, toda "ne kot verski praznik, marveč kot nadebudno razpoloženje", in veselili so se, "kot se veseli bolnik, ki je za las ušel smrti" (Šušteršič 1973: 546). Tedaj so namreč že bili prepričani, da če so prestali najhujše in ostali živi, bodo dočakali tudi konec fašistične vladavine in se vrnili domov. Tu in tam so v manjših skupinah prepevali ob steklenici vina.

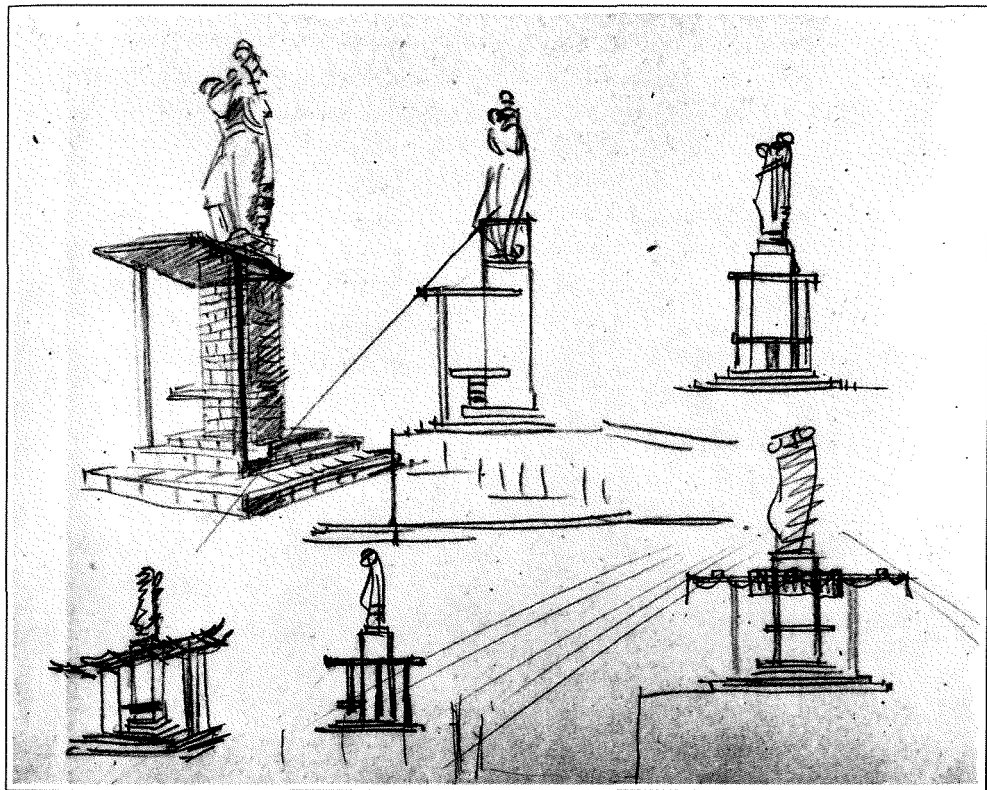
Po svoje je proslavila veliko noč tudi manjša skupina karabinjerjev. V pisnem poročilu izvršnega odbora organizacije Osvobodilne fronte, poslanem OK KPH na Rabu, je bilo njihovo divjanje na velikonočno nedeljo leta 1943 opisano takole: "Karabinjerji so pijani vršili službo v taborišču ter so očitno izgubili živce. Na velikonočno nedeljo zvečer

so uprizorili splošno pretepanje mirnih internirancev. Tako so nekatere že speče vlačili iz barak, jih pretepali, suvali, brcali, pikali z bajoneti, tolkli z revolverji itd. Nekatere internirance so z revolverjem prisilili, da so morali klicati 'Živel duce' in 'Živela Italija'. Mnogo internirancev so ponoči privezali za več ur na kol. Kraljevi karabinjerji so kričali, da je treba vse Slovence spraviti v peti sektor, to je pod zemljo. Vsem internirancem so zapretili z najstrožjimi represalijami, če se pritožijo." Vendar se je kapo najbolj prizadetega šotora naslednjega dne kljub grožnjam pritožil komandantu taborišča I kapetanu Mozziju. Ta na pritožbe ni odgovoril, zato je kapo pričakoval, da si jih bodo karabinjerji zdaj privoščili. Pa ni bilo hudega – naslednjega dne so opazili, da tistih karabinjerjev ni bilo več v taborišču I; menda so bili prestavljeni na Rab (Potočnik 1951: 74; 1975: 164).

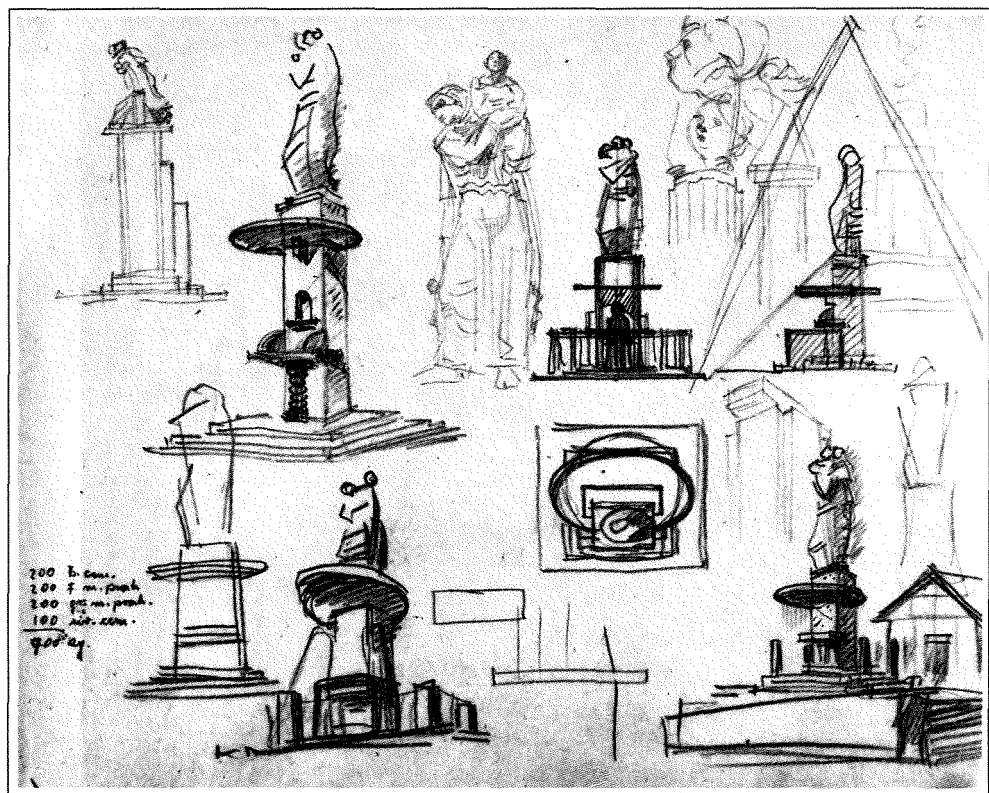

Študija za spomenik »gonarške Madone«, svinčnik; 21 × 25 cm; sign. ni.

Študija za spomenik »gonarške Madone«, svinčnik; 21 × 24,9 cm; sign. ni.

Študija za spomenik »gonarške Madone«, svinčnik; 21 × 25,1 cm; sign. ni.

KULTURA IN IZOBRAŽEVANJE

Vsakdanje poležavanje in brezciljno tavanje po taborišču je močno najedalo duha vseh taboriščnikov. Zavest, "da bi se z moralnim propadom neizbežno bližal tudi telesni propad", je v nekaterih spodbudila razmišljanje o potrebi "kulturnega življenja" (K. III. 1953). To se je najprej razvilo v Gonarsu, kjer je spomladi 1942 nastal pevski kvintet, iz katerega se je pozneje razvil pevski zbor. Delovati so začeli recitatorji (najbolj znan je bil Jože Tiran, ki je zaslovel z interpretacijo Gospoda stotnika), nastopali so pevci "šlagerjev" (med njimi sta izstopala Jože Tiran in Zoran Kržišnik). V Gonarsu so že 13. maja 1942 priredili literarni večer. Po Tiranovi uvodni besedi je prvi nastopil Jože Udovič in prebral svoje pesmi: Vsakdanji sonet, Žalostinka, Polnočne besede in Izpoved tišini. Za njim je Emil Frelih prebral črtico Življenje je lepo. Nato je Nikolaj Pirnat prebral svoje sonete: Baraka I, Baraka II in Pomladna. Dušan Ludvik je prebral Potepuško pesem, Njeno pesem, Jesensko in Ožejano srce. Nato so spet nastopili Frelih s črtico Gospa Olga, Udovič s pesmimi Doneče jutro, Svetla pesem, Novi blagri in Pomladna, Pirnat s Pijansko in Ludvik s štirimi villonskimi baladami: O prodajalki vijolic, O počasnosti, O beguncih in O času. V drugem delu sporeda sta Frelih in Tiran recitirala Gregorčičevo Zjasni zvezde mu temne, Tiran Prešernov Uvod in Krst pri Savici, Frelih Župančičevo Z vlakom. Poslušalci so z burnim navdušenjem pozdravili nastopajoče, da so italijanski stražarji prišli pogledat, kaj se dogaja (Frelih 1973; Planina 1978: 273-274). Nastop so nato ponovili po vseh barakah, poslušat pa so jih prišli tudi iz barak, kjer so že nastopili. Z literarnim večerom so nato z dovoljenjem taboriščne komande nastopili tudi pred oficirji jugoslovanske vojske.

Za kulturno dejavnost taboriščnikov so taboriščne oblasti pokazale dovolj razumevanja. Če pa so nanjo gledale z nezaupanjem, so bili za to največ krivi konfidenti iz vrst taboriščnikov. Po prireditvah so namreč pogosto obveščali taboriščne oblastnike, da zlasti pri recitacijah in skečih letijo pikre na račun Italijanov. Organizatorji prireditev so morali zato večkrat na zagovor. Kmalu so morali v Gonarsu pred vsakim nastopom prijaviti program tudi v italijanščini, šele nato so jim prireditev odobrili ali prepovedali. Na te prireditve so dostikrat prišli tudi italijanski oficirji in vojaki, čeprav v glavnem niso razumeli niti besede slovensko. Če so se taboriščniki smejali kakšni posrečeni šali, so hoteli takoj vedeti, kaj "vic" pomeni; pač zato, da bi se lahko nasmejali tudi sami (Frelih 1973; 1976).

V gonarški beti, kjer je bilo leta 1942 najbolj razgibano kulturno življenje, so bile tudi prireditve "zelo zabavnega značaja". Tako je hipnotizer Ipavec "eksperimentiral" s tistimi, ki so to želeli. Kot sta zabeležila v svoja dnevnika Franc Berčič in Albin Zupančič, je bil "pravcati svengali" in je "s svojimi žrtvami" dosegel, da so pele, veslale, plavale, z metlo lovile ribe in tako dalje. Prenekateri so ponoči uganjali spiritizem in klicali duhove, "da bi od njih izvedeli, kdaj bo konec vojne" (Martinčič 1978: 64, 101). V neki baraki se je večernih seans udeleževal tudi italijanski oficir (Drinovc 1980). Po barakah gonarške bete je proti koncu pomladi 1942 krožilo vabilo, naj se zainteresirani prijavijo k sodelovanju v raznih kulturnih skupinah. Vodstvo filozofske je prevzel Dušan Hreščak, socialno-ekonomske Branko Berger, literarne Bojan Štih, umetnostne Jože Tiran, tehnično-prirodoslovne Marko Bajuk in športne Zmago Košir. Najuspešnejši je bil slikarski krožek, ki je priredil več razstav. Kot je zabeležil Albin Zupančič 26. junija 1942, je bil odziv velik: "Skoro vsak večer, in to v večini barak, je kakšno predavanje, kaki zabavni večeri, recitacijski, muzika, tako da človek že ne ve, kam bi šel. Res smo se precej udomačili in razživeli. Tudi učnih tečajev je toliko, da že ne vem, kaj bi si izbral. Zato ni čudno, da govorijo tisti, ki pridejo domov, kako nam je fletno, da imamo dobro hrano itd."

Najbolj priljubljene so bile zabavne prireditve, ki so jih povsod razmeroma pogosto prirejali: slovesno so odpirali nova stranišča, tekmovali, kdo bo imel daljši prdec, in podobno. Ponekod so imeli tudi "humoristične večere". Eden takih je bil 24. junija v petici gonarške bete s pričetkom ob devetih zvečer. Na sporedu so bile štiri točke: 1. Na rotovžu, 2. Stric Tom išče Boba, 3. Pogovor o politični radosti in 4. Pogovor dveh tovarišev po vojni. Glavni vlogi sta imela Dornik in Bunc, in kot je zapisal v dnevnik Franc Berčič, je bilo "zelo komično in veselo". Še posebej priljubljen je bil v Gonarsu in pozneje v Reniciju Toti teater, s katerim je Božo Podkrajšek gostoval po posameznih barakah skupaj s kitaristom Leom Ponikvarjem. Povedal je precej smešnic in Gonarško kroniko. Nastop je trajal približno tri četrt ure, po njem pa je Podkrajšku kapo izročil lire in cigarete, ki jih je v baraki nabral zanj. V Gonarški kroniki, ki je bila med taboriščniki zelo priljubljena in se je ohranila v več prepisih (v Muzeju novejšje zgodovine v Ljubljani hranijo pismo z zapisom besedila kronike in spremnim dopisom, v katerem njegov pisec zatrjuje, da je avtor besedila), je Podkrajšek opisal na nekoliko šaljev način taboriščni vsakdanjik:

*"Tale pesem vam pokaže,
kak' živi se v tistem kraj,
s katerega sleherni Slovenec
si želi čimprej nazaj."*

*Zjutraj prvo ko ustaneš,
čaka figov te kafe.
Tisti, ki so bolj podjetni,
ga dve porciji dobe.*

*Po kafetu interniranc
spet na pograd se zvali,
mal pomisli na Ljubljano
in lepo nazaj zaspi.*

*Koj po osmih pa zasliši
se trobente glas, tra-ra,
v zbor nas kliče na preštetje,
če se kdo ni vdrl v tla.*

*Da še lušno in prijetno
je na tem pregrešnem svet,
konstatiraš enkrat v mescu,
takrat, ko dobiš paket.*

*Če si pameten, ga suni,
izogibaj se kontrol,
sicer mora med gospodo,
teb' namenjen alkohol.*

*Suha hrana je v paketih
strogo prepovedan sad
od tedaj, ko narod lačen
tok je speljal na svoj drat.*

*Ob desetih po barakah
skrbna roka kruh deli,
koj nato brlitzg piščali
te na župco zapodi.*

*Zadnje čase greš h kosilu
v novem red tri po tri,
kakor da bi makaroni
b'li zato kaj bolj gosti.*

*Dvakrat dnevno župco fašeš,
da nis' lačen in ne sit,
ene žene na latrino
drugim pa zabije rit.*

*Na latrino prejšnji mesec
bil grozanski ja naval,
driskarji so v celih masah,
se okrog lukenj prerival'.*

*Po apelu usak po svoje
pohiti zaprauljat čas,
krog kantine koj zbero se
reflektanti antipast.*

*Gonarsu dolžan bo hvalo,
marsikdo za nov poklic,
ko ga v članstvo izvolilo
društvo lblanskih bo peric.*

*Tam v baraki dvaindvajset
en frizerski je salon,
ki za liro brije, striže,
če si suh pa tud' zastonj.*

*Nekdo v prvi A baraki
industrijo srčkov 'ma,
v dober kraj se je naselil,
tu jih dost' je brez srca.*

*Najrazličnejše načine
je pogruntal narod naš,
da preganja dolge ure
zdaj, ko se nahaja v kaš'.*

*Iz centezimov ti riba
potrpljencev na mil'jon
tam ob pumpi cifro, glavo
za dekletov medaljon.*

*Eden riše ti najraje,
drugi spet je portretist,
Pirnat ves dan modelira,
Levček je pa kitarist.*

*Če pa kdo korupcionira
ali če je dolžan ostal,
je z barake ekspediran,
za šest ur gre on na kol.*

*Po večerji zanimivo
promenada oživi,
bataljone moških vidiš,
frajlic pa nikjer nič ni.*

*Na ljubljanski promenadi
pa obraten je slučaj,
same dame, fant edini
je pred pošto policaj.*

*Ko deseta ura mine,
na slamnjačo se zvališ
v upanju na boljše čase
vse pozabiš in zaspiš.*

*Takšen-le, tovariš dragi,
naš usakdanji je program,
do tedaj ko bodo rekli:
'Fantje, jutri greste dam!!!?'"*

Za nastope Totege teatra je bilo še večje zanimanje v Renicciju, kjer so v velikem šotoru izkopali zemljo in napravili na tleh sedeže "kar za 600 obiskovalcev". Taboriščne oblasti so bile nezaupljive, zato je Podkrajšek pred nastopom dajal v pregled skeče, ki jih potem niso igrali. Prireditve so taboriščnike pritegovale, saj so ob njih pozabili na vsakdanje tegobe (Podkrajšek 1979: št. 42). Vendar so se nekateri zaradi njih tudi razburjali, kot si je zabeležil Albin Zupančič, in jih kritizirali, češ da narodne pesmi ne sodijo vmes, pa "kavbojski" prizori, smešni kupleti in nekatere pesmi tudi ne, in le kak vtis morajo imeti o Slovencih zaradi tega taboriščni oficirji.

Dobra priložnost za smeh in razvedrilo je bil tudi pust. V Gonarsu so oficirji jugoslovanske vojske za pusta leta 1942 priredili veliko maškarako z obhodom po taborišču. Maske so predstavljale razne skupine orožja v norčavem smislu. Nekateri so se napravili tudi v abesinske domorodce s sulicami. "Ob tisti maškaradi so Lahi zelo uživali, kar rjovelj so od zadovoljstva, nas pa je bilo sram tega nedostojnega vedenja" (Potočnik 1951: 30).

Peta pesem je bila tista "duševna hrana", ki je taboriščnike morda najbolj združevala: "če ne bi bili Slovenci, bi tudi ne peli" (Frelj 1973). Bila je "upor proti solzam" in je naredila internacijo "znosnejšo", kajti pevci in poslušalci so se "popeljali z lepo slovensko pesmijo domov med naše drage – v domovino". V vseh taboriščih so tako prej ali slej nastali manjši pevski zbori, odvisno pač od tega, ali je bil med njimi

dovolj sposoben organizator in pevovodja. Tako sta v Gonarsu spomladi 1942 nastala dva pevski zbora, in sicer v beti in v oficirskem sektorju. Pozneje, ko so tam naselili ženske in otroke, je ustanovila pevski zbor Vilma Bukovčeva v devetnajsti baraki. V Padovi je bil pred prihodom oficirjev iz Gonarsa duša pevskega življenja Lupša. Ob popoldnevih je prirejal nastope, na katerih je pel slovenske narodne in operne arije. Imeli pa so tudi pevski zbor. Podobno je bilo tudi v drugih taboriščih. Ob redni in prizadevni vadbi so nekateri zbori kmalu obvladali precejšen repertoar. Njihova kakovost v glavnem ni bila "najbolj na višini", čeprav so bile tudi izjeme: zbor in oktet, ki sta nastala med interniranimi oficirji v Gonarsu in sta delovala tudi po preselitvi v Padovo, sta bila po dnevniški zabeležki Franca Šlajpaha "res na umetniški višini".

Kolikšen vpliv so imeli pevski zbori na celotno kulturno življenje taboriščnikov, nazorno kaže razvoj in delovanje pevskega zbora v gonarški beti. Emil Frelih je spomladi 1942 ustanovil vokalni kvintet z redno vadbo. Na njegovih vajah na prostem se je iz dneva v dan zbiralo več poslušalcev, željnih slovenskih "narodnih in umetnih pesmi". To je pevce spodbudilo, da so začeli prirejati "javne nastope" v zgodnjih večernih urah po posameznih barakah ali na prostem. Kmalu nato so zaradi velikega zanimanja ustanovili zbor PP (političnih pripornikov), ki je v kratkem pridobil več kot petdeset članov. Zbor je vadal vsak dan pod vodstvom Jožeta Hanca. Hanc je bil po prepričanju krščanski socialist, kar se je kazalo tudi v programu zbora. Organizacija Osvoobodilne fronte je bila povezana z njim prek Antona Vratuše, ki je imel dosti dela, da ga je prepričal, kakšne pesmi naj pojejo. Hanc se je včasih "malo upiral, končno pa le pristal na Vratuševe 'zahteve', ki so bile v bistvu direktive taboriščnega komiteja" (Bukovac 1955: 24). Zbor je prvič nastopil v nedeljo, 31. maja 1942. Zapel je naslednje slovenske "narodne pesmi": Vinski brat, Dve let' in pol, Oj, kod bova vandralla, Vojaška, Pleničke je prala, Oblaki so rudeči, Odpiraj, dekle, kamrico in Kje je moj mili dom. Poleg tega so zapeli še Lipo Davorina Jenka in recitirali Prešernovo Lepo Vido, Župančičevo Z vlakom, Prešernovega Povodnega moža ter Rošlina in Verjanka. Za konec so kot dodatno, namerno nenapovedano pesem zapeli Hej, Slovani, ki so jo navdušeno povzeli vsi navzoči. Po tem nastopu se je zanimanje za zbor tako povečalo, da se je število pevcev povzpelo nad sto. Vrstili so se nastopi, repertoar se je širil. Živahen kulturni utrip je bil prekinjen jeseni 1942, ko so začeli seliti taboriščnike iz Gonarsa v druga taborišča. Tedaj je bilo razbito jedro kulturnega delovanja, ki je bilo prav takrat na vrhuncu in je že prehajalo v množično zavest. Nasprotno pa je preselitev oficirjev jugoslovanske vojske v Padovo pomenila občutno poživitev tamkajšnjega vsakdanjika: tja so namreč prinesli "nekaj življenja" (Černe 1943).

Na večkratno prošnjo interniranih oficirjev in članov kvinteta je uprava taborišča v Gonarsu dovolila pevski nastop v oficirskem sektorju. Gostovanje je bilo velik dogodek: nekdanji oficirji so članom kvinteta že od daleč mahali v pozdrav in jim zapeli pesem *Od Urala do Triglava*. Med nastopom so poslušalci tako navdušeno ploskali, da so morali marsikatero pesem ponoviti. V začetku junija 1942 so jim nekdanji oficirji vrnili obisk in nastopili v beti s parodijo na Aškerčevega Mejnika, s skeči in odlomki iz proze, zbor pa je zapel nekaj "narodnih pesmi". Program sta spremljala tudi komandant taborišča in komandant sektorja beta. Nekateri poslušalci so bili nad nastopom dokaj nezadovoljni, češ: "Vsebinska je bila apolitična in defetistična. Osnovna poanta je bila znana: Rom-pom-pom še ne gremo domov" (Žagar 1959). (Verjetno je s tem mišljen refren pesmi, ki jo je zložil internirani oficir jugoslovanske vojske Gregorc in se je po spominjanju Kostja Konvalinke v celoti glasila takole:

*"Rom-pom-pom, še ne gremo domov,
rom-pom-pom, pa paket bo pršov,
rom-pom-pom, pa bom živ in pa zdov,
rom-pom-pom, živiooo*

*jaz pa ti, oba sva zdej ribela,
jaz pa ti, še bova tu sedela,
jaz pa ti, pa vseglh sva vesela,
jaz pa ti, pa vsi, kar nas je."*

Pevski zbori so običajno prirejali koncerte ob nedeljah in prazničnih priložnostih. S pesmijo so pospremili pokojnike in obeleževali pomembnejše dogodke in proslave. Najbolj aktivni so bili pevski zbori pri verskih obredih. Redno so jih spremljali s petjem slovenskih ali latinskih nabožnih pesmi. Nastopi zborov so zbujali precej zanimanja tudi med taboriščnimi oblastniki. Italijanskim stražarjem je bilo petje všeč, zato so pevce nagovarjali, naj še pojejo, čeprav niso razumeli besedil. Pogosto so se tudi udeleževali nastopov. Prisotnost italijanskih stražarjev, zlasti oficirjev in karabinjerjev, je vsem taboriščnikom, ne le pevcem, precej godila in laskala. Taboriščnim oblastnikom so namenili prva, častna mesta pred odrom. Pesem je zbliževala stražarje in ujetnike in slednjim dvigala samozavest in ponos na "bogato slovensko kulturo iz preteklosti in sedanjosti, ki se je ohranjela in razvijala kljub najhujšemu raznarodovanju po krivdi sosednjih narodov" (Martinčič 1978: 94). Dobri pevci so uživali velik ugled tako med tovariši kot med taboriščnimi oblastniki. Lupša, ki je zaradi svojih pevskih zmožnosti užival največji sloves, je zato celo dobil delo v kuhinji (Ažman 1979).

Za pevsko kulturo pa so bili zbori premalo. Poleg njih so spontano nastajale številne pevske skupine ob praznikih in raznih proslavah. Posebej ob večerih se je zbiralo "po nevidnem dogovoru" večkrat dosti pevcev. Prepevali so vse vrste pesmi, odvisno pač od priložnosti: žalostinke, verske pesmi in druge. Za zabavo so prepevali narodne pesmi, "šlagerje" in pesmi, ki so se jih naučili od Italijanov, med drugim nekakšno poskočnico po taktu znane popevke s prikrojenim besedilom:

*"Impresa Pardi
paga tropo tardi,
olala, olala..."* (Šušteršič 1977: 256).

Ob praznikih in slovesnostih so spočetka prepevali samo narodne pesmi, med katere so prištevali tudi Hej, Slovani; z njo so običajno končali nastope. Kadar so jo zapeli, so vsi poslušalci slovesno vstali in vztrajali v strumni drži do konca pesmi. Hočeš, nočeš so morali vstati tudi taboriščni oblastniki, kar je v očeh taboriščnikov pomenilo, da so "omadeževali čast italijanskega kraljevega orožja", zato so se bali, da bodo kaznovani z zaporom ali celo premestitvijo na Rab (Žužek 1959). Včasih so nastop končali s pesmijo Hej, Slovenci ali Jenkovo Domovini, od pomladi 1943 pa tudi s partizanskimi pesmimi. Te pesmi so sprva prepevali plaho in tiho, v pričakovanju burne reakcije karabinjerjev. Ker pa ti zaradi petja praviloma niso nikogar preganjali (Potočnik 1975: 168; Šušteršič 1977: 69), je postajala partizanska pesem vedno glasnejša. Poleti 1943 je postala v Reniciju in na Rabu že "povsem običajna stvar" in se ob njo niso obregali niti konfidenti niti "razni previdni elementi" (Bukovac 1955: 57; Šušteršič 1973: 547). Najbolj priljubljene so bile: Bilečanka, Nabrusimo kose, Kosec koso brusi, Kje je tista dežela, ki toliko svobode ima, ki po nji teče silnaja reka Volga in druge. Mnogi so partizanske pesmi slišali prvič šele v taborišču spomladi ali poleti 1943, pozneje pa so jih prepevali poleg "narodnih" in "šlagerjev" vse pogosteje. Polagoma so partizanske pesmi skoraj povsem nadomestile "neokusne tuje popevke"; prepevanje teh je postalo kar simbol izdaje.

Po razpoložljivih virih so taboriščne oblasti zaradi glasnega prepevanja partizanskih pesmi intervenirale samo enkrat, in sicer poleti 1943 na Rabu, ko je velika delovna skupina taboriščnikov prikorakala v taborišče I po vojaško poravnana in pojoč udarno partizansko pesem. Pa še takrat se je reakcija omejila na spraševanje, kaj pravzaprav pojejo. Poslej se je partizanska pesem oglašala stalno (Potočnik 1975: 165-166). Na dan kapitulacije Italije je taborišče I dobilo novega komandanta. Proslavil se je s tem, da je nemudoma sklical taboriščnike in jim prepovedal peti slovenske pesmi, češ da prepevajo samo partizanske. Vendar njegove prepovedi nihče ni spoštoval (Jurančič 1944: 47).

Prosti čas je veliko taboriščnikov izkoristilo tudi za to, da so si zapisovali razne zanimivosti iz taboriščnega življenja in nove izraze. Precej jih je vsak dan pisalo dnevnik; po eni strani so si tako krajšali čas, po drugi pa ohranjali spomin na nenavaden način življenja. Aktivno literarno ustvarjanje ni ostalo samo pri dokumentiranju dejanja in nehanja v taborišču, ampak so imeli nekateri tudi večje ambicije. Predvsem so pesnikovali; Tone Čufar pa je že spomladi 1942 v Gonarsu pisal dramo iz taboriščnega življenja. France Balantič si je zamislil sonetni venec sonetnih vencev. Ker so imeli časa dovolj, so "res iz srca in z ljubeznijo" pisali pesmi za spominske knjige svojih bližnjih in dragih, za godovne dni in podobne priložnosti.

Za večino teh izdelkov so značilni jezikovna okornost, majhen besedni zaklad in nekritično obnavljanje mitičnih obrazcev in njihovih vrednot. To ustvarjanje je bilo z izjemo izdelkov Manice Koman omejeno le na ozek krog sorodnikov in prijateljev ustvarjalcev. Pesmi so se širile in ohranjale v glavnem s prepisovanjem v zvezke, le včasih so jih njihovi avtorji recitirali pred (maloštevilnimi) poslušalci. V širših krogih so se uveljavili le jezikovno spretnejši in globlji pesniki, kot so bili Jože Udovič, Dušan Ludvik, Cene Vipotnik, Igo Gruden, Nikolaj Pirnat in še kdo. Ti so svoja dela prispevali za občasne literarne večere po posameznih taboriščih in razne slovesne priložnosti, kot je bila na primer komemoracija za žrtve rabskega taborišča, na kateri je svoje pesmi bral Igo Gruden. Tudi te pesmi so se v glavnem ohranjale s prepisovanjem v zvezke, medtem ko so se pesmi Boža Podkrajška, Milana Čeboklija, Gregorca in drugih šaljivih avtorjev mnogi naučili na pamet in jih nekateri tudi zapisali. Zlasti dobro so si zapomnili Gregorčeva besedila, ker so bila kratka in jedrnata. Prepevalo jih je "celo taborišče". Nekateri so se še desetletja po internaciji spominjali verzov, ki jih je naredil, ko so jim taboriščne oblasti dale brošuro z Mussolinijevo sliko, na kateri je gledala iz vode samo njegova glava:

*"Po morju plava od kurca glava,
za njim pa plaka od pičke dlaka."*

Dobri in uveljavljeni pesniki in pisatelji so uživali v taboriščih razmeroma velik ugled med svojimi tovariši in pri taboriščnih oblastnikih, kakor vsi drugi "kulturniki". Toda zaradi jezikovne pregrade so bili njihovi izdelki med taboriščnimi oblastniki manj zanimivi, kot so bili na primer izdelki likovnih umetnikov. Ko je spomladi 1942 prišel v Gonars Juš Kozak, je stopil k njemu sam Macchi z vprašanjem, ali je on tisti pisatelj; tega prej ni storil še nikoli (Kozak 1947: 282). Ker pesniki in pisatelji s svojim ustvarjanjem niso dosegli posebnih materialnih ugodnosti, saj je bilo njihovo delovanje tesno povezano s slovenščino, so uživali poseben ugled in avtoriteto med tovariši. Ti so v njih gledali

nekakšno poosebljenje slovenstva. V Gonarsu je bil najslovesnejši kulturni dogodek 25. junija 1942, ko so Kozaku ob njegovi petdesetletnici pripravili manjšo prireditev. Pred njegovo barako se je zbrala množica ljudi. Nekdo je imel slavnostni govor, zbrani pevci so mu zapeli za podoknico nekaj narodnih pesmi. Nekdo je zavpil: "Živjo, pisatelj Kozak!", drugi pa so po besedah Albina Zupančiča povzeli za njim "kot jesharji". Slavljenec se je za izkazano pozornost zahvalil, rekoč, da si "lepše obletnice ne more zamisliti". Nato je v krajšem govoru o trpljenju slovenskega naroda pozval vse prisotne, naj vztrajajo v boju za narodni obstanek (Kozak 1947: 33). V Viscu so slovesno proslavili petdesetletnico Iga Grudna, vendar so pesnika po tej proslavi "pregnali na Rab" (Brenk 1980).

Marsikdo, ki je bil nadarjen, je risal in v tem iskal pozabe; nekateri so za košček kruha ali cigareto portretirali tovariše. Solidni in cenjeni odjemalci so bili tudi italijanski vojaki in karabinjerji. K slikarjem so prihajali "v trumah" in jim prinašali barve, papir in druge potrebščine, da so jih narisali "za spomin" v takrat moderni "dučejevski pozi" (Pavlin 1968). Po ugotovitvah Vere Visočnik je iz italijanskih koncentracijskih taborišč ohranjenih skupno tisoč sedemsto likovnih del, vendar je to zanesljivo prenizka številka. Večina ohranjenih del je iz Gonarsa, kjer je bilo "pravo slikarsko središče" (Bassin 1970: 9). Tamkajšnji taboriščni zdravnik Mario Cordaro je s slikarskimi potrebščinami podpiral internirane slikarje. V ambulantni so z njegovo pomočjo ustvarjali vsi pomembnejši gonarški slikarji. Po številu pomembnih ohranjenih del in avtorjev je za Gonarsom taborišče Treviso. V Padovi je Vitu Globočniku in drugim priskrbel atelje in oskrboval svoje "učence" poročnik Tino Rossi, pred vojno slikar in učitelj na padovanski akademiji. Pomagal jim je pri postavitvi razstave leta 1943 in na njej tudi sam sodeloval s svojimi deli (Bassin 1970: 10). Taboriščnikom se je zdelo to sodelovanje "zanimivo in pohvalno" in so vrednotili Rossijev delež kot "zelo pozitivno, dobro gesto širšega pomena" (Ažman 1974: 43). Taboriščniki so razstavljali svoja dela tudi v drugih taboriščih, v Gonarsu so priredili celo več razstav. Razstave so zbujale precejšnje zanimanje in so še bolj utrjevale poseben družbeni položaj interniranih slikarjev.

Risali in slikali so največ portrete, taborišča (od stražarskih stolpov do pogledov na celotno taborišče), prizore iz taboriščnega vsakdanjika (obiranje uši, bolnike na pogradih, kvartopirce in podobno), z ilustracijami so sodelovali v Dopodomaniju, Novicah iz za žice in drugih taboriščnih listih. Po mnenju bratov Vidmar je največ likovnih del nastalo "zaradi moralne sile in politične zavesti umetnikov, nemajhno vlogo pa je ponekod imela še pomoč italijanskih protifašistov" (Bassin 1970: 17). Dela so bila predvsem realistična, dokumentarna: "Fotografirati ne moremo, ker smo brez aparata, če bi ga imeli, bi ga težko skrili. Če pa

rišeš, ti nihče nič ne more, vendar bodo risbe zalegle toliko kot fotografije: zgovorno bodo pričale, kaj se je tu dogajalo" (Šušteršič 1977: 96).

V gonarški ambulanti je poleti 1942 kratek čas delovala "slikarska šola". Nikolaj Pirnat je predaval akt, brata Drago in Nande Vidmar portret in perspektivo, Mirko Lebez pa umetnostno zgodovino. Šolo je obiskovalo več kot dvajset učencev, njen namen pa ni bil samo učenje; učiteljem se je zdelo najpomembneje dvigati moralo in skupno prikazati italijanskim oblastnikom "slovensko samozavest, nadarjenost in kulturo" (Bassin 1970: 17). Spomladi 1942 so učitelji in učenci priredili skupno razstavo. Na njej so poleg Pirnata in Vidmarjev predstavili svoja dela še Jože Kranjc, Boris Wester, Marjan Keršič, Otmar Drelse, Milan Batista, Tine Horvat. Prevladovale so risbe iz taboriščnega življenja: barake, pogradi, stražni stolpi, taboriščniki med postopanjem, ležanjem in posedanjem, karikature taboriščnih veličin (polkovnika, kapetana in kurata). Med razstavljenimi deli se je zdela nekaterim najduhovitejša in najbolj prepričljiva karikatura kapetana Macchija, zalitega, z velikim trebuhom in kolobarji na obrazu, tilniku in čez život; pokrit s klobukom alpinov stoji na stopnici, v stegnjeni roki drži bič, s katerim bo zdaj zdaj zamahnil, pred njim kleči sestradana Slovenija in ga z menažko v roki prosi živeža. Macchijev tolsti obraz izraža naslado nad trpljenjem deklice, ki joče pod njegovimi nogami (Bratko 1975: 86; Planina 1978: 274). Karikaturi, ki je učinkovito združila kopico predsodkov in mitov (oblast je zgoraj, je imenitna, ima moč in bogastvo, da hrani podrejene, če so ponižni, drugače uporabi bič), hkrati pa je zelo natančno prikazala vso sprevrženost uživanja v odnosih hierarhično urejenega družbenega sveta, sta se Eugenio Vicedomini in Arturo Macchi "zadovoljno nasmejala", medtem ko so taboriščniki "njeno resnično vsebino občutili v želodcih" (Planina 1978: 274).

Uspešni slikarji so si s slikanjem prislužili razmeroma precejšnje vsote denarja in uživali precejšen ugled. Nikolaj Pirnat je zaradi svojega izjemnega talenta in osebnega čara užival še posebne prednosti. Taboriščni oblastniki v Gonarsu so mu prepustili v skladišču prostor za atelje in mu dovolili, da je nakopal ilovico zunaj taborišča. V beti je bil vodja bolnikov in za to dobival dvojno porcijo hrane. Poleg tega je prejemal dodaten hlebec v skladišču in poldruga v ambulanti, da je "nagnal" na štiri in pol hlebčke dnevno, kakor so natančno prešte le zavistne oči taboriščnikov in je zabeležil v dnevnik Viktor Maček: "... pa ni čuda, da ima humorja dovolj na zalogi." Dobro so šli v promet njegovi portreti stražarjev in taboriščnikov, za katere so ga odškodovali z lirami in hrano. Vojaki so mu plačevali tudi z vinom in cigaretami. Taboriščniki so mu bili pripravljeni plačati za portret do tristo lir, medtem ko je na primer Vito Globočnik v Padovi portretiral za dvajset lir.

Pirnat je dobil junija 1942 od taboriščne uprave naročilo za izdelavo kipa Madone, ki naj bi stal sredi taborišča kot trden dokaz krščanskega humanizma (italijanskih) taboriščnih oblastnikov, in zato mu je bilo še marsikaj spregledano. Naročilo je sprejel, saj se je bal, da bi mu drugače vzeli atelje in risbe. Vendar kipa nikoli ni dokončal. Naredil je osnutke za spomenike Cankarju, Jakopiču in Aškercu in narisal veliko mapo risb iz taboriščnega življenja. Ves čas je upal, da bo smel razstaviti svoja dela, in se hkrati bal, da upa zaman. Zato se je norčeval iz možnosti, da mu to ne bi uspelo: "Kaj meniš, če bi poslal svoje risbe razstaviti v Ljubljano in predlagal, da bi Grazioli odprl razstavo?... Imel bi lahko prav lep govor. – Gospoda, ta razstava vam je dokaz, da fašizem ne zanemarya kulture, tudi ne v taboriščih, kamor smo prvenstveno poslali ljudi, ki opasno motijo naše kulturno poslanstvo. Toda fašizem ni maščevalen, celo v taboriščih vsestransko – dobra beseda, ne? podpira udejstvovanje duha. S temi besedami in ugotovitvami odpiram razstavo." Bojazen, da ne bo mogel razstavljati, je bila utemeljena predvsem z njegovim pojmovanjem vloge in pomena umetnosti v času, "ko je vsa narodova čast na kocki". Umetniki bi namreč morali po njegovem mnenju brez izjeme delovati za to, da se ta čas ne poniža: "Umetnost podjarmljenega naroda, katero bi fašizem jemal v okrilje, nima za narod kakor tudi ne za človečanstvo nobene vrednosti. Tudi če slika umetnik pokrajino, ki ne predstavlja nobene druge ideje kakor umetniške, ne bo nikoli umetnine ustvaril, ker sem prepričan, da ga prav na skrivaj grize vest in mu jemlje polet" (Kozak 1947: 288). Izkazalo se je, da je bil njegov strah odveč. Na vprašanje, ali bodo razstavljena dela cenzurirali, ga je polkovnik Eugenio Vicedomini zviška zavrnil: "Karikatura je v Italiji zaželen!" (Bratko 1975: 87).

Pirnatov izjemni status je med taboriščniki zbujal veliko zavisti in nejevolje. Nekateri so mu naravnost očitali, da dela Madono za fašiste, da pozdravlja "z dvignjeno taco", da je več pijan ko trezen. Zavist se je največkrat izražala v očitkih zaradi pijače. "Očitajo mi pijačo! In kdo mi jo očita! Lej, meni Lahi vse povedo: so med nami izobraženi ljudje, ki se zagrinjajo v 'kulturni molk' in se držijo kakor svetniki v okvirih, po nevidnih poteh pa romajo pisma na Visoki komisariat, na Corpo d'Armata in k 'uglednim' belčkom. In ti vražji moledovalci za izpust vpijejo: 'Glejte Nika, ki pije laško vino!'" (Bratko 1975: 86).

Tisti, ki Pirnata niso gledali postrani, so bili v manjšini. Zvečine mu niso mogli odpustiti, da v taborišču ni trpel tolikšne bede kot drugi. Večina je bila namreč pripravljena trpeti med seboj koga, ki je bil preveč drugačen od povprečja, le če je bil čudak, norec. Bohemstvo nikakor ni bilo dovolj za tak položaj, čeprav je sicer moglo odtehtati marsikaj. Skupnost taboriščnikov se je utemeljevala predvsem v zavesti o nasprotju med njenimi člani in skupnostjo italijanskih stražarjev. Kdor

se je tedaj zblížal s pripadniki sovražne skupnosti, je ogrožal skupnost taboriščnikov v njenih temeljih. Zato so tudi pisma na razne "visoke" naslove romala na skrivaj. Če je šlo zblížanje vstric z ugodnejšim socialno-ekonomskim položajem, je zbuvalo med drugimi prav neprijazna čustva. Tako so nekateri videli Pirnata zgolj skozi precej črna očala: "Pirnat je samo gledal, kako bi prišel do vin in cigaret in pri tem ni izbiral sredstev. Bili so primeri, ko so internirani oficirji (ki so imeli seveda večje svoboščine in precej drugačen položaj kot mi, civilni interniranci) dajali Pirnatu cigarete za svoje znance v civilnem taborišču – in to v velikih množinah – in so ostale pri Pirnatu. To je bil za tiste razmere hud kriminal, ki ga ne odtehta nobeno bohemstvo. Poleg tega je bil v taborišču večkrat pijan. Sprva je imel zveze z italijanskimi vojaki, kasneje pa, ko je delal logorsko Madono, je popival v delavnici skupno z oficirji, ki so mu prinašali vino kot darilo za narejene slike in karikature. Nočem se spuščati v to, ali je bilo pravilno ali ne, da je delal logorsko Madono. To mu je bilo verjetno naročeno od Marka (Borisa Kraigherja), da je bil čimbolj v stiku z Italijani in prinašal za Marka in gibanje v taborišču važne vesti in novice. Vendar bi moral pri tem obvladati sebe. Bojim se, da je vsak preprost človek preveč gledal Pirnata – človeka, ki v taborišču objektivno ni preveč trpel – in nato šele Pirnata – aktivista in umetnika" (Bukovac 1955: 16-17).

Nekateri taboriščniki so si krajšali čas z izrezljavanjem in oblikovanjem različnih predmetov iz lesa, pločevine, kamna, kosti, breskvinih koščic, vrvi in drugih materialov. Zlasti med moškimi se je izdelovanje "spominkov" močno razmahnilo. Dneve in tedne so brusili iz kovancev, kosti, pločevine ali kamna in gravirali vanje po svojem okusu ali pletli mreže iz vrvic paketov. Zelo priljubljeni so bili zlasti srčki iz kovancev za pet ali deset centesimov ali iz kamna "za spomin na Gonars" ali katero drugo taborišče, kamniti križci in prstani iz konzerv ali iz kamna. Izdelovalci spominkov so spomladi 1943 v Renicciju priredili "lepo razstavo" okraskov in emblemov. Nekaj teh izdelkov je zbral Odilio Goretti in so zdaj razstavljeni v Museo della resistenza v Sansepolcru.

S tolčenjem so si oblikovali preprosto orodje iz žebeljev, konzervnih ključev (nože, dletca, svedrce in podobno). Glavno orodje pa je bilo potrpežljivost. Nekateri so se razvili v prave mojstre v rezbarjenju, brušenju in graviranju. Njihova slava se je razširila po celem taborišču. Na Rabu je še posebej slovel "nekdo, doma nekje iz Škofljice", ki je iz kosti izdeloval verižice za ure, ki so bile "posebna umetnina"; mojster je bil tudi v graviranju posode. Njegovi izdelki so bili "krasni spominčki, ki si jih je vsak želel odnesti domov" (Springer 1961: št. 11). Nastale so prave majhne delavnice, kjer je bilo mogoče naročiti ustnik, pipo, nož za rezanje papirja, celo šahovske figure. Precej izdelkov je krožilo med taboriščniki po razmeroma nizkih cenah; najdražji so dosegli ceno dveh

hlebčkov. Perpar je na primer oktobra 1942 v Gonarsu izrezoval šahovske konjičke za hlebček kruha. Na Rabu so tisti, ki so hodili na delo zunaj taborišča, zamenjavali predmete iz brušenih govejih kosti in podobnega materiala "za pest hrane". "Tudi ta drobna aktivnost je imela v hudi krizi leta 1942, ko politična organizacija v taborišču še ni zaživela, svoj pozitiven pomen" (Potočnik 1975: 150).

Fotografiranje taboriščnikom uradno ni bilo dovoljeno: aparate so morali tisti, ki so jih prinesli s seboj, ob prihodu v taborišče oddati. Vendar jim je kljub strogim preiskavam uspelo vtihotapiti nekaj fotoaparátov. Tako na primer Ivanu Marinčku poleti 1942 v Trevisu. S fotoaparátom je posnel dva filma, vendar njuna usoda ni znana. Ko so ga aprila 1943 poslali v Gonars, mu je uprava taborišča v Trevisu vrnila fotoparat in potem ga je vtihotapil tudi v Gonars. Tam si je na podstrešju barake napravil zasilni laboratorij. Potrebne kemikalije za razvijanje slik je prejemal v paketih (Teršek 1971).

Iz vseh taborišč je ohranjenih razmeroma veliko fotografij. Prevladujejo skupinski portreti in prizori iz vsakdanjega življenja. Posneli so jih delno taboriščniki, večinoma pa italijanski vojaki za manjše plačilo.

Sprva italijanske oblasti taboriščnikom iz Ljubljanske province niso dovolile imeti knjig. Civilnim internirancem so jih ob prihodu v taborišče odvzeli. Zaplenili so tudi knjige, ki so bile priložene v paketih. V Gonarsu je bila pri tem izjema samo italijanska vadnica (Černe 1943; Mohorič 1946: 88; Bukovac 1955: 17). Stanje se ni bistveno spremenilo niti po 15. juliju 1942, ko je Domoljub objavil, da so italijanske vojaške oblasti v Ljubljanski provinci dovolile pošiljati knjige v koncentracijska taborišča prek salezijanskega samostana na Rakovniku. Po podatkih poročila o razmerah na Rabu tamkajšnje taboriščne oblasti niso dovoljevale nobenih knjig niti še v prvi polovici oktobra 1942; prepoved se je nanašala tudi na knjige "prosvetno-izobraževalne" vsebine, razen verskih in jezikoslovnih. Kakor druge stvari so taboriščniki vtihotapljali tudi knjige, bodisi da so jih prinesli s seboj, bodisi da so jih prejemali v paketih.

Posamezne uprave taborišč so začele urejati knjižnice šele proti koncu leta 1942. Le v gonarški alfi je kurat videmskega nadškofa ustanovil italijansko knjižnico že poleti 1942, ker je bil zelo zadovoljen z obiskom pri mašah v tem sektorju. Knjige so bile v vseh taboriščnih knjižnicah večinoma v italijanskem jeziku in zato večini nedostopne. Na Rabu so pomladi 1943 ustanovili knjižnico s knjigami, ki so jih prinesli v taborišče Židje. V njej so si občasno sposojali knjige tudi slovenski in hrvaški taboriščniki.

Za tako veliko ljudi, med katerimi jih je bilo precej vajenih branja, v brezdelju knjig domala nikoli ni bilo dovolj. Prenekateremu se je zdel taboriščni vsakdanjik zategadelj še bolj pust. Posebej med izobraženci je bilo hrepenenje po "duševni hrani" veliko, čeprav so nekateri menili,

kakor si je bil v dnevnik zabeležil Franc Šlajpah, da pri slabi fizični kondiciji, v kakršni so bili, bralcem "baje oči zelo opešajo". Viktor Maček pa je v pismu svojcem iz Reniccija pisal, da si najbolj želi kakšnega "lahkega čtiva kot pravljice, avanturne romane". Kdaj pa kdaj je bilo mogoče s težavo iztakniti kako povest in potem so si jo dobesedno pulili iz rok. Dijaki in študenti so si še posebej želeli šolskih knjig, saj jih je skrbelo, kako bo z nadaljevanjem šolanja. V taboriščih so krožile v večjem številu kriminalke in ljubezenske zgodbe, nekaj leposlovja in knjig o slovenski zgodovini. Ker taboriščniki niso imeli veliko izbire, so se zadovoljili z vsem, kar jim je prišlo v roke. V Padovi so si želeli celo molitvenikov, in to "tudi možje, od katerih tega ne bi pričakoval", je poročal neznani pisec Kratkega poročila o taborišču internirancev v Chiesanuovi. Med najbolj iskanimi knjigami je bila V znamenju Osvobodilne fronte. Večina bralcev jo je hotela na vsak način "izgubiti", a se jim to ni posrečilo. Njen lastnik v Renicciju je bil menda tako premeten, da jih večina ni izvedela, kdo je, niti ni prišel ob njo. Kako tudi ne, saj je dobival zanj o cigarete, prepečenec in drugo (Bukovac 1955: 17).

Taboriščniki so si pojasnjevali svoje nezanimanje za zahtevnejše branje s tem, da jih je beda, v kateri so živeli, krojila tako telesno kot duševno. Skladno z načelom, da v vojni muze molčijo – razen Mel-pomene – so ugotavljali: "Samo za kruhom se pehamo, še brati bomo kmalu pozabili..." (Šušteršič 1977: 168).

Z izboljšanimi življenjskimi razmerami naj bi se tudi zanimanje za zahtevnejše branje močno povečalo. Po zapažanjih Milene Mohorič so tedaj vsi in povsod spraševali po slovenski knjigi, "kakor da jim bo prinesla odrešenje". Po njenem mnenju je bil ta "zdravilni glad" "znamenje okrevanja po težki bolezni duše", kajti "glad po besedi, želja po znanju sta bila vedno tako značilna za našega človeka". Veliko hrepenenje po (slovenski) knjigi naj bi po njenem mnenju izražalo čisto posebno, slovensko kvaliteto, namreč tisto hrepenenje slovenskega človeka, "ki nas je stoletja ohranilo, ki nam je vlivalo vero in nas navdajalo s pogumom, ki nas je ohranilo na tej zemlji kljub germanizaciji in italijanizaciji, ki nam je vlivalo voljo do dela in zaupanje v končno zmago" (Mohorič 1946: 87).

Konstitutivni in narodnoobrambni značaj slovenske literature je od-igral svojo vlogo tudi v taboriščih. Prav literatura je formulirala politične programe, ki so bili dovolj jasni in sprejemljivi za široke množice, in krepila samozavest taboriščnikov za upor zoper italijanske "kulturo-nosce". Razumljivo je, da je šla pri tem posebej izjemna vloga Francetu Prešernu, pesniku, ki je "spisal drobceno knjigo poezij in postal velikan" (kar so mu javno priznavali v tedanjem slovenskem časopisju tudi italijanski strokovnjaki, saj so ga primerjali s Petrarco). Taboriščniki v

rabskem okrevališču so si, da bi imeli njegovo poezijo vedno pri sebi, prepisovali njegove pesmi na pisemski papir, stara pisma, ovojni papir, kamor koli. Prepisi so potem romali iz roke v roko, iz šotora v šotor, po celem taborišču (Mohorič 1946: 87). S Prešernom so se ponašali, njegovi verzi so jim dajali poguma in upanja. Zlasti verza "Manj strašna noč je v črne zemlje krili, kot so pod svetlim soncem sužnji dnovi" sta se jim zdela posebno pomenljiva. Sivi dnevi so bili manj sivi, bolečine in ponižanja lažja, zakaj pesnikova misel je že zdavnaj osmislila njihovo trpljenje in dala celo smrti daleč od doma smisel upora. Smrt ni bila več samo izraz nemoči in popolnega obupa, bila je tudi upor zoper nečloveške razmere, v katere so bili vrženi.

Najupornejši so pri Prešernu našli še več: "Največ sveta otrokom sliši Slave!" Misel torej, ki je dajala drugačno upanje, upanje na uspeh zoper nemško in italijansko velesilo, kajti Slovenci nismo bili sami in majhni, z nami so bili tudi drugi Slovani z veliko Rusijo, največjo državo na svetu. Na letaku, izdanem 7. februarja 1942, je Izvršni odbor Osvo-bodilne fronte slovenskega naroda obetal, da obletnico Prešernove smrti resda praznujemo "v najhujši sužnosti", toda v letu, ki naj uresniči tudi njegovo "nesmrtno napoved", da "največ sveta otrokom sliši Slave". Tone Čufar je na primer v zadnjem pismu svojemu dekletu iz Gonarsa pisal: "Vstaja nov slovenski rod, ki bo ustvaril Prešernovo Zdravljico. Ti veš, kako bi se rad v tej smeri razpisal. Pa za vsak primer ne morem spregovoriti" (Vidic 1982). Ko je iz Gonarsa pobegnila osmerica, so se dogovorili, da bodo sporočili v taborišče, kakšna je situacija na prostosti; kot razpoznavni znak je bil dogovorjen prav navedeni verz. Ta je v njih budil občutek pripadnosti slovanstvu kot veliki sili, ki je sposobna uspešno postaviti se po robu silam osi. To občutje je bilo v časih bolj ali manj brezobzirnega etnocida, ki so mu bili izpostavljeni Slovenci, eden izmed glavnih temeljev njihove zavesti o nacionalni samobitnosti.

Prosti čas so za načrtno izobraževanje izkoristili le redki, tudi dijaki in študenti se niso prav vneto pripravljali na izpite. V splošnem je bilo nekoliko več zanimanja samo za učenje tujih jezikov, kajti to je veljalo za "koristno uporabljen čas" (Martinčič 1978: 99). Učili so se različnih jezikov, pač odvisno od vojaško-politične situacije v svetu in doma in političnega prepričanja posameznikov. Tako so se leta 1942 v veliki večini učili italijanščine. Pozneje je zanimanje zanj upadlo, okrepilo pa se je zanimanje za angleščino in ruščino. Učili so se sami, iz jezikovnih vadnic oziroma slovarjev, in to praviloma v manjših skupinah, ker niso imeli "nobene priložnosti za konverzacijo, ker so (bili) samo med Slo-venci". Ob učenju in spoznavanju italijanščine so jo imeli nekateri, kot se je izrazil na primer Viktor Maček, "čim raje, čim bolj jo študiram", zato so seveda iskali stik z italijanskimi stražarji, to pa jih je po svoje odtujevalo od drugih taboriščnikov.

Na množično učenje italijanščine v prvem letu internacije je poleg političnega prepričanja taboriščnikov vplivalo tudi več drugih dejavnikov. Prav gotovo si je največ učencev obetal od tega pouka določene koristi že v taborišču, pa tudi pozneje. Tisti, ki so vsaj za silo obvladali italijansko, so lahko kandidirali za boljša delovna mesta (kapojev, pisarniških delavcev in podobno). Tisti, ki so znali italijansko, so imeli vedno dovolj naročil za pisanje prošenj za izpust iz taborišča in nekateri so s tem tudi razmeroma dobro zaslužili ter si povečali ugled. Okrog njih se je vedno zbiralo precej ljudi, ki so želeli vedeti, kaj je novega. Prevajali so novice iz italijanskega časopisja, "seveda s komentarjem, ki smo ga radi poslušali" (Maršič: 32). Čim bolj se je krepil njihov ugled, tem večja je bila motivacija za učenje italijanščine. Od taboriščnih oblastnikov pa se je učil slovenščine samo zdravnik v gonarški ambulanti Mario Cordaro (Martinčič 1978: 48).

Razen tujih jezikov so se načrtno in redno učili samo nekateri posamezniki, in sicer največ za izpite na srednjih in visokih šolah. Nasploh pa je bilo izobraževanje tako rekoč spontano. V koncentracijskih taboriščih so namreč vsi bolj ali manj prizadeto opazovali, kako okoliščine spreminjajo človeka: "Človek je kakor ilovica, ki jo gnete gospodar čas. Njegov obraz se spreminja, kakor se spreminjajo okoliščine. Kakor preoblikujejo kaplje, ki padajo enakomerno in vztrajno na kamen, obliko in bistvo kamna, kakor si utirajo hudourniki pot skozi skalovje in preustvarjajo obličje pokrajine, tako spreminjajo življenjski pogoji in zgodovinski tokovi obličje družbe, množic in posameznikov v malem in velikem." Seveda ni čudno, da so kar po pravilu spregledovali, da okoliščine ustvarjajo predvsem ljudje sami. Zaradi velikih razlik v njihovem življenju, ki jih je povzročila internacija, so toliko bolj jasno spoznavali, da je bilo veliko tistega, kar je bila nekoč sama po sebi umevna sestavina vsakdanjega življenja, dejansko del njihove opredelitve samih sebe. "V mirnem času pozabljajo ljudje na to, da je človek odvisen od svojega bivališča, od prehrane, od svoje obleke, od tisoč stvari, ki tvorijo njegovo vsakdanjo okolico in ki postanejo skoraj sestavina njega samega, ki se odražajo v načinu njegovega življenja, v njegovem značaju, v njegovi miselnosti, v njegovih navadah" (Mohorič 1946: 32). Taboriščni vsakdanjik jih je s svojo drugačnostjo opozoril, da "v življenju vladajo zakoni, ki jih še ne poznaš, zato pa čutiš. Nad njimi se zamisliš samo tedaj, kadar te prizadenejo, kadar zaječiš od bolečine ali krikneš od razočaranja" (Zupančič 1980: 282). Z drugimi besedami to pomeni, da vladajo v vsakdanjem življenju zakonitosti, ki se jih ljudje ne zavedajo: vsakdanjik je nekaj neproblematičnega, jasnega. Te zakonitosti postanejo problematične šele, ko nastane večja sprememba, ko udari strela z jasnega.

Ker jim je taboriščno življenje s svojo drugačnostjo omogočalo povsem drugačen pogled na njihovo prejšnje vsakdanje življenje, so menili, da so v taborišču spoznali življenje do tolikšnih globin, kot bi ga drugače ne mogli. V dnevnik, katerega odlomki so bili objavljeni v Slovenskem poročevalcu 1946, si je neznani taboriščnik zapisal: "Tu se bom navadil v enem mesecu brez knjig mnogo več, kot sem to mogel narediti na univerzi v enem letu z vsemi knjigami, ki so mi bile na razpolago. Vse drugače bom usmeril svoje življenje. In košček kruha, kozarček vina in prijazno besedo bom znal ceniti vse drugače kot do sedaj..."

V Gonarsu je leta 1942 krajši čas delovala šola za mladoletnike, v Trevisu je bil organiziran tečaj za maturo, v Renicciju pa tečaj za nepismene Dalmatince, ki so jih prignali tja po izkrcanju zaveznikov na Sicilijo. Za izobraževanje članov so redno in načrtno skrbele tudi organizacije komunistične partije in Osvobodilne fronte v posameznih taboriščih.

Še preden je 28. junija 1942 prispel v Gonars prvi transport študentov in dijakov od šestnajstega do dvaindvajsetega leta, je uprava taborišča namenila sedmico v beti izključno za mladostnike. Za kapoja barake je Macchi postavil Franceta Planino in mu velel organizirati "taborno šolo". Planina se je dogovoril z učitelji, ki jih je bilo med taboriščniki več in so bili pripravljeni prevzeti pouk. Sporazumno so pripravili učni načrt, čeprav so dvomili, da se bodo fantje pripravljeni učiti v danih razmerah. V predmetnik so vstavili tudi italijanščino, "saj je bila v tem potrebna". Ob pregledu predmetnika pa jo je Macchi črtal, rekoč: "To mora biti vaša šola. Če se hoče kdo italijansko učiti, se lahko sam uči. Nočem, da bi rekli, da sem vam kaj vsiljeval." Na prvi konferenci so učitelji nato sklenili, da privatnega tečaja italijanščine ne bo.

Šola je bila odprta v nedeljo, 17. maja 1942. Najprej je Planina poklical učence po imenih, nato je imel govor Macchi. V njem je opozoril, da morajo tudi tukaj uporabiti čas v svojo korist, in jim obljubil pomoč. Izpolnil jo je že naslednjega dne in Planini izročil za šolo zemljevid Evrope in revijo *Maestrale*, ki je prišla v poštev pri praktičnem pouku. Za Macchijem je spet spregovoril Planina in svoje misli navezal na Župančičev verz iz *Cicibana*: "Vse je mračno, duh nam seva." Tako je bila odprta "slovenska šola sredi Furlanije". Šolo so morali obiskovati vsi, ki še niso dopolnili devetnajst let in niso imeli dokončane nižje, srednje ali meščanske šole. Učitelji so bili Drago Košmrl, Viktor Vidmar in Anton Vratuša za slovenščino, Grega Novak in Anton Uršič za računstvo, Franc Klemenc in Tavčar za praktični pouk, Planina za zemljepis ter Drago Vidmar in Mirko Lebez za risanje. Šola je kmalu razpadla (Planina 1978: 276-277).

V Trevisu je poročnik Morelli uredil, da je približno trideset osemošolcev lahko opravilo veliko maturo. Proti koncu februarja 1943 so

prišli v Treviso profesorji iz Ljubljane in jih izprašali iz matematike, zgodovine in italijanščine; maturo so uspešno opravili vsi (Žužek 1974; Kurent 1996).

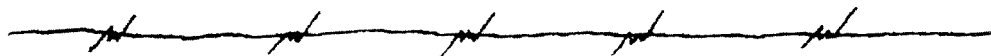
Med oblike organiziranega načina izobraževanja in preživljanja prostega časa so sodila tudi predavanja. Privlačna so bila predvsem za izobražence, zato "še izdaleka niso bila tako obiskana kakor pevski koncerti" (Bukovac 1955: 24). Najpogostejša in najbolj priljubljena so bila v Gonarsu, kjer so v "oficirskem sektorju" organizirali celo "lagersko univerzo". Predavanja v njenem okviru so se vrstila v serijah in so jih pripravljali nekateri vidni strokovnjaki za posamezna področja. Najdaljša je bila serija predavanj enkrat tedensko iz matematike Antona Molke in je obsegala funkcije, koordinatne sisteme, binomski stavek, števila, množice in zaporedja. Ta predavanja so se vrstila od začetka avgusta do konca oktobra 1942. Bogo Grafenauer je imel trinajst predavanj iz slovenske zgodovine; zadnje predavanje je bilo podlaga za njegov prispevek v Slovenskem zborniku 1945 pod naslovom Osvobodilna fronta v slovenskem narodnem razvoju. Vsa predavanja na "lagerski univerzi" so bila "čisto znanstvena" in so jih "vsi z zanimanjem poslušali". Po preselitvi v Padovo je "lagerska univerza" zamrla (Grafenauer 1982).

Poleti 1942 so predavanja pogosto prirejali tudi v gonarski beti, in sicer vsaj enkrat na teden, včasih jih je spremljal raznovrsten program. Ker so taboriščne oblasti dovoljevale izobraževalna predavanja "brez vmešavanja politike", so prirejali v glavnem "kmetijska predavanja", predavanja o slovenski zgodovini, medicini in podobno. O predavanjih so obveščali z letaki po barakah in vedno jih je spremljalo precej poslušalcev, čeprav so bila na prostem in so morali sedeti na deskah in zabojih. Radi so se jih udeleževali, ker so jih vsaj nekoliko odvrčala od moreče misli na lakoto in vsakdanje težave. Po barakah pa so nastopali in predavali tudi posamezniki; Kozinc je na primer predaval o Ljubljani in njenih zanimivostih. Poslušalci so jim v zahvalo dali lire, prepečenec ali cigarete. Skupina pravnikov v sektorju alfa je skoraj vsak večer prirejala diskusije o snovi, ki so jo predelali za izpite, in so bile namenjene zlasti mlajšim in bodočim pravnikom, a so jih obiskovali tudi drugi. Razpravljali so o nacionalni ekonomiji, vrednostnih papirjih, zgodovini slovenskega prava, poglavjih iz kazenskega zakona, mladoletnikih in tako dalje. Poleg te skupine so imele debatne krožke tudi druge, snovi, ki so jih obdelovale, so navadno bile namenjene le ožjemu krogu zainteresiranih; tako so govorili o betonu, glasbi, snovi za šoferske izpite in podobno. Podobna predavanja so imeli tudi izobraženci v Padovi. Po dnevniških zabeležkah Franca Šlajpaha so na njih govorili o trikratni revoluciji v slovenski literaturi, o naši slikarski umetnosti, o naših mladih likovnih umetnikih, sadjarstvu in drugem. Najredkeje so prirejali predavanja na Rabu. Šele po novem letu 1943 so se v nekem

večjem šotoru iz večernih pogovorov razvila "prava predavanja" iz gospodarstva in raznih panog kmetijstva: delali so pač "visokoleteče načrte, kako si bodo doma vse lepo uredili" (Springer 1961: št. 9).

O vsebini predavanj je danes težko soditi, saj od njih zvečine ni ostalo drugega kot naslovi tem. Zaradi prepovedi vmešavanja politike in iz strahu pred konfidenti seveda zlasti v letu 1942 niso bila agitacija za narodnoosvobodilno gibanje in so predavatelji največ snovi "s socialistično vsebino" zajemali iz kmečkega gospodarstva (Kozak 1947: 341). Nekateri predavatelji se spominjajo, da je bilo "treba včasih kakšno besedo postaviti tudi narobe". Lojze Bukovac pa celo meni, da so predavatelji verjetno včasih "idejno zavozili", saj mu je nekoč Franc Ravbar-Vitez dejal: "S temi prekletimi intelektualci je največji hudič. Če je že po srcu naš, pa še vedno po naše ne misli in ne govori" (Bukovac 1955: 25). O točnosti oziroma netočnosti te misli lahko sklepamo le iz sila skopega dnevniškega zapiska Viktorja Mačka, enega izmed udeležencev pravniških večerov v gonarški alfi: "Predaval o izvoru naše inteligence. Pobiljal načelo 'iz naroda z narodom' – 'nazaj med narod'."

Za nasprotnike narodnoosvobodilnega gibanja omejitev "vmešavanja politike" v predavanja seveda ni veljala in v "oficirskem sektorju" Gonarsa je imel poleti 1942 major jugoslovanske vojske Andre več "četniško usmerjenih" predavanj (Potočnik 1951: 30).

Mati z otrokom, akvarel; 28,5 × 17,5 cm; sign. d. sp.: Nikolaj Dirnat, l. sp.: Gonars
1942.

Lastnica: Nada Kraigher.

Zaljubljenca, akvarel; 22,8 × 22,3 cm; sign. d. sp.: Nikolaj Pirnat, l. sp.: Gonars 1942.

D r u ž i n a

Internacija ni prizadela le taboriščnikov, ampak tudi njihove družine in premoženje. Družine interniranih mož so pogosto ostale brez rednih dohodkov, razen družine oficirjev in podoficirjev jugoslovanske vojske in javnih nameščencev. Še težje je bilo za tiste, ki so navkljub vsej bedi skušali pomagati interniranim svojcem vsaj s kakšno pošiljko hrane, saj so si morali za to dobesedno odtrgovati od ust: "(M)i smo si dostikrat pritrkali, da smo jim (očetu, op. B. J.) lahko poslali. Kadar smo jedli sam krompir, smo vedno mislili: 'Moka mora biti za lačnega ata'" (Gerlanc 1953: 37).

Za del družin, katerih člani so bili internirani po odredbi kvesture, je v letu 1943 nastopilo delno izboljšanje. Z dopisom visokega komisarja za Ljubljansko provinco, z dne 19. februarja 1943, jim je bila s 1. februarjem 1943 priznana dnevna podpora po sedem lir za ženo ali dela nezmožno mater in po dve liri za otroke do petnajstega leta starosti ali otroke, ki niso bili zmožni dela. Vendar je bilo število oseb, ki jih je internirala kvestura, v primerjavi s številom tistih, ki so jih internirale vojaške oblasti, prav majhno. A še ti redki primeri podpor vojaškim oblastem niso bili pogodu. Polkovnik Lucini, ki je vodil internacijske zadeve, je ob novici zapisal: "Agueci, zdi se mi, da je ta postopek v korist internirancem kvesture. Zakaj ga uvajajo? Kaj niso vsi nam nasprotni elementi?" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 66-67).

Družine javnih nameščencev so prejemale polovico osebnega prejemka družinskega hranilca, ki mu je pripadal pred 6. aprilom 1941; prisilna zamenjava dinarjev v lire je to polovico še stanjšala. Družinam interniranih oficirjev in podoficirjev jugoslovanske vojske je bila z dopisom komandanta XI. armadnega zbora, z dne 4. septembra 1942, priznana mesečna podpora v znesku sto petdeset lir, medtem ko je interniranec sam imel brezplačno hrano in streho v taborišču (po določilih mednarodnega prava pritičejo ujetim starešinam prejemki po činu enakih iz sovražne vojske, ki jih je ujela) (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 67; cf. Zlobec 1981: 245).

Vendar materialna stiska ni bilo edino gorje, ki je prizadelo internirane in njihove družine. Že sama ločitev je bila hud udarec, saj je to pomenilo pretrganje čustvenih vezi. Bolj kot pomanjkanje hrane, uši, trdo ležišče, bajoneti jih je mučila "duševna lakota" – hrepenenje po domu in domačih. V ujetništvu so tako rekoč vsi poglobili svoja domovinska čustva

in jasneje spoznali vrednote domačije. "Zase pa sem sklenil," je zapisal nekdanji taboriščnik, "da se bom poslej krčevito držal doma in družine; raje bom umrl na domačem pragu, kot da me še kdaj odvedejo proč. Saj je samotna odrezanost od doma in svojcev najhujše poleg usodne negotovosti o razvoju vojnih dogodkov" (Bojc 1974: 190).

Družine, ki so jih cele prignali v taborišče, so bile tu ločene. Edino na Rabu so bili nekaj časa vsi skupaj, pomešani "brez reda". Potem so jih tudi tam ločili: očetje in sinovi, starejši od šestnajst let, so ostali skupaj, ženske in otroci pod šestnajst let pa skupaj. Možje in sinovi so lahko prišli na obisk v ženski del taborišča le ob nedeljah in s posebnim dovoljenjem. Vsi so se obiskov zelo veselili, četudi so jim zbuiali veliko skrbi: "Nič ni rekel in nas je vedno tolažil. Vsak dan je imel bolj suh obraz. Ko je odšel od nas, sva se z mamo jokali. Bali sva se, da ne bi umrl kot toliko drugih" (Gerlanc 1953: 60). V nobenem taborišču pa ženskam in otrokom niso dovolili hoditi na obisk v moški del taborišča. V poročilu o taborišču v Trevisu je opisan primer, ko ženi niso dovolili obiskati umirajočega moža oktobra 1942, čeprav je bila prav blizu. V taboriščih je marsikatera družina izgubila kakšnega člana; ali so starši ostali brez otroka ali otroci brez obeh roditeljev. Joško Miklič je v partizanski šoli takole opisal dneve svojega trpljenja: "Najbolj pa mi je bilo hudo, ko sem na Rabu izgubil očeta in mater, ki sta umrla od glada. Najprej so očeta odpeljali v bolnico, iz katere so ga mrtvega nesli v jamo v tuji zemlji. Meni je bilo tako hudo, da nisem vedel, kaj bi naredil od hudine. Čez nekaj mesecev nam je zbolela še mama. Tudi njo so odnesli v bolnico. Rad bi jo šel pogledat, pa nisem smel. Šele ko je umirala, so me peljali k njej, a nas ni poznala in mi ni besede spregovorila. Rad bi šel na njen pogreb, pa me niso pustili. Ne vem, kje je njen grob. Ostali smo trije bratje sami" (Gerlanc 1953: 62).

Prevladujoči tip slovenske družine je bil bolj ali manj strogo patriarhalen, vloge in pomen posameznih članov so bili dokaj natančno določeni. Moški je bil glavni hranilec in gospodar družine, medtem ko je ženska skrbela za vzgojo otrok in vzdrževanje doma. Ženske so imele svoj prostor v hiši, zunaj doma so bile moške zadeve (gospodarstvo in politika). Takšni odnosi med spoloma so bili v podeželskih družinah doslednejši in očitnejši; podaljševali so se sicer tudi v mesta, vendar jih je meščanska ekonomija tam močneje krhala. Dokaj natančno je bil odmerjen tudi prostor otrok v družini, ki so bili bolj ali manj strogo podrejeni svojim staršem. Seveda to ne velja za vse družine, prav nasprotno. Bili so tudi primeri, ko sta se oče in sin razumela kot prijatelja. Vendar so bili bolj izjeme kot pravilo; Juš Kozak na primer navaja, da sta se s sinom Miklavžem razumela "drugače kot oče in sin" (Kozak 1947: 378). V podeželskih družinah je bila hierarhična nadrejenost staršev doslednejša in očitnejša: kmečki otroci so svoje starše vikali. Podrejenost otrok ni prenehala, dokler se niso gospodarsko osamosvojili.

Kakor vse druge oblike življenja pred internacije je tudi ta odnos med otroki in starši segal v taborišča in sooblikoval vsakdanjik. Tako se je na primer neka štiridesetletna Francka pri kajenju skrivala pred svojo materjo "kakor šolarček pred učiteljem" (Koman 1953: 82).

Najbolj tragična posledica takšnega odnosa je bila, da so nekateri starši pod hudim pritiskom razmer v taborišču jemali hrano svojim otrokom. Poleti 1942 je na primer v dvanajstici gonarske bete stari "Ferjan" opazil, da si je sin prihranil košček pogače iz paketa. Ker je svoj kos že pojedel, je sinovega terjal zase: "Smrkavec neumni, meni boš branil?" se je jezil nanj. Vmes so padale klofute in zamolkli udarci po telesu, ker mu sin ni hotel odstopiti svojega prihranka (Kozak 1947: 320). Če je bil ta dogodek med očetom in sinom izjemen, je bil vzrok za to po vsej verjetnosti tudi to, da so bili otroci le poredko skupaj z očetmi, kar pa jih je bilo, so bili že odrasli. Ko so v Gonars preselili družine z Raba, se je večkrat dogajalo, da so lačni možje čez ograjo z grožnjami pripravili lastne otroke in žene, da so jim dali svoj delež kruha. Neznane obiskovalcu taborišča so tamkajšnji oblastniki pripovedovali, da so jih do konca decembra 1942 zaradi takih dejanj že več kaznovali.

Še več takšnih prizorov je bilo mogoče videti v ženskih taboriščih. Seveda tudi tu velja, da so bile med materami zelo različne ženske, različnih usod, stopenj kulture in zavesti. Jože Jurančič v svojih spominih na rabsko taborišče celo navaja, da se je v ženskem delu taborišča pogosto dogajalo, da so matere odstopale svoje porcije otrokom in pri tem tako oslabele, da so umrle (Jurančič 1979: 10). Iz razpoložljivih virov resda ni mogoče dokazati nobenega takšnega primera, vendar ga zato ne kaže povsem izključiti. Vsekakor so bile besede: "Mama, lačen!" za mnoge matere, ki so v taboriščih ostale praznih rok, hudo boleče. Običajno so skrbno pazile, da so otroci dobivali svoj točno odmerjeni kos kruha ali sira oziroma mesa, marsikatera mati je zase obdržala najtanjši kos in otroku še primaknila drobtino od svojega. Vendar se je tako v Gonarsu kot tudi v Trevisu razmeroma pogosto dogajalo, da so matere jemale otrokom njihov obrok kruha ali sira oziroma mesa, bodisi da so ga pojedle same ali prodale. Menda v Gonarsu niso bili redki prizori, ko sta se mati in otrok ruvala za malico. Taboriščnice so se ob takšnih prizorih sicer na glas zgražale: "To, da bi bila mati!" ali, "Taka mati!" vendar je ni bilo, ki bi otroku priborila njegov obrok. To je tiste, ki so jemale hrano svojim otrokom, le opogumljalo, tako da so jim ob tem celo očitale, češ: "Tako se vedeš do svoje matere!" (Jurca 1945: 25; 1970: 344; Rus 1970: 368).

V Gonarsu je bilo primerov, ko so matere jemale otrokom hrano, toliko, da so nekatere taboriščnice pri upravi taborišča vložile zahtevo, "naj bi otroci (da bi jim matere ne pojedle njihovih obrokov) posebej sami jedli". Zahtevi so taboriščni oblastniki ugodili in poslej so vse otroke vsak dan vodili v poseben, z žico ograjen prostor, kjer so dobili jesti, in ko so odhajali, so jih pregledali, ali so res vse pojedli. Ta

sprememba je menda povzročila, da so otroci postali "neverjetno živahni" in kateri si je celo upal že malo ponagajati, poprej pa so bili tako mirni, da zanje skoraj vedeli niso (Jurca 1970: 347; Rus 1970: 368; Ponikvar 1982; Janež 1996).

Kot se spominja Herman Janež, so spomladi 1943 v Gonarsu otrokom ločeno delili hrano le kratek čas, morda samo v mesecu aprilu, potem so jo spet dobivali skupaj s starši v nevtralnem prostoru. Čeprav je bil ukrep sprejet iz načel humanosti, te v njem ni bilo veliko. Če bi italijanske okupacijske oblasti želele biti humane, bi ne pošiljale v internacijo civilnega prebivalstva, predvsem pa ne mater z otroki. Največ, kar so lahko dosegle s takim "humanizmom", je bilo, da so zvalile krivdo za okrutno usodo otrok na njihove matere, češ, kako necivilizirano in nekulturno ljudstvo so, če še celo matere kradejo svojim otrokom, in da je morda zato prav, da so pošiljali v koncentracijska taborišča kar cele družine; vendar to ni v ničemer spremenilo dejstva, da nobena od mater tega ni počela doma. Če je katera to storila pod prehudim bremenom negotovosti in stiske v koncentracijskem taborišču, so nosili odgovornost za to tisti, ki so ljudi iztrgali iz njihovega vsakdanjega sveta in jih prisilno pahnili v razmere, ki niso bile vredne človeškega življenja. Samo strinjamo se lahko s Stanenom Kirnom, nekdanjim taboriščnikom z Raba, da ni moč navesti hujše obtožbe zoper fašizem od prizora, ki mi ga je opisal v pismu: "Nihče, ki ni imel prilike videti 8- do 10-letnega čabranskega otroka; oziroma le okostje istega, kako od šotora do šotora s 'Küpeste kreh!' ponuja hlebec kruha, ki ga stiska v mali ročici, boječ se, da mu ga bo kdo vzel in ne bo mogel prinesiti očetu 10 lir, s katerimi bo potem oče kupil 3 cigarete, on pa bo tisti dan brez kruha, si ne more predstavljati bede, v katero nas je pahnili italijanski fašizem."

In če so nekateri otroci v koncentracijskih taboriščih imeli težave z lastnimi starši, je bilo taboriščno življenje še hujše za tiste, ki so ostali sami v "boju za obstanek" brez skrbnika, "in ni bilo čudno, da so jim sostanovalci kradli že itak pičlo hrano" (K. III. 1953). Na Rabu so leta 1942 taboriščnice nekoč zaslišale jok v šotoru. Pogledale so vanj in osupnile od prizora, ki ga je Rezka Brodarič v svojem dnevniku opisala takole: "Oče in mati sta jima umrla, kruh so jima požrli drugi, za ostalo pa ni bilo nikomur mar. Eden od otrok je bil popolnoma nag, od drugega pa je viselo nekaj cunj. Bila sta do kosti ogrizena od uši in vse noči sta preječala v bolečinah. Usmiljeni ljudje so jima prinesli košček kruha. Če je človek pogledal otroka, ki sta jedla, se mu je zdelo, da vidi na pokopališču lobanji, ki majeta s čeljustmi."

O spolnem življenju taboriščnikov pripoveduje le malo virov. Vitomil Zupan je v svojem avtobiografsko obarvanem romanu zapisal, da so v Čiginju kljub slabi hrani redno onanirali. En sam informator je izjavil, da so moški v Padovi onanirali, vendar ni o tem nihče govoril, niti ni kdo kaj takšnega komu očital. Tudi homoseksualnosti nihče ne omenja.

Glavna oblika spolnega življenja moških taboriščnikov so bili po navedbah pogovori o ženskah (kako bi kakšno "nategnili" oziroma "pokavsali" in podobno) in sanjarjenje o njih, saj jih nekateri niso videli oziroma niso prišli v stik z njimi tudi po več mesecev. Nekateri so se izživiljali s pisanjem ljubezenskih pesmi, risanjem prsatih žensk z razkrečenimi nogami in podobnim (Šušteršič 1977: 155-156; Zupančič 1980: 225, 262, 265). Vendar je bilo pogovorov o tem in dejanj razmeroma malo; po ustni informaciji Jožeta Jurančiča je moške bolj zanimala cigareta kakor spolnost.

Manj enolično je bilo spolno življenje moških tam, kjer so bile internirane tudi ženske. V skupinah so postavali pred žično ograjo in pogledovali za lepimi dekleti, če so bile predaleč, da bi se lahko z njimi pogovarjali. Kadar so se jim mogli dovolj približati, so jim dvorili. Kjer je žica ločevala moške od žena, je ob njej vsak dan bilo videti "v srce segajoče prizore snidenj: fantje in dekleta, možje in žene so si večkrat razkrivali svojo bol... in kajkrat tudi ljubezen, ki so jo, kruto ločeni, morali zatajevati" (Žužek 1974: št. 5). V Trevisu v prvi polovici oktobra 1942 zaradi strogega nadzora ni bilo slišati ničesar "o neredih in nemoralnostih", kakor je z zadovoljstvom poročal neznani cerkveni obiskovalec tega taborišča. Iz pesmi Milana Čeboklija Na žici, nastali spomladi 1943 v Viscu in ohranjeni v dnevniku Sava Kamenška, lahko razberemo, da so tamkajšnje oblasti strogo nadzorovale stike med moškimi in ženskami še 1943:

*"Kdor od nas se tu zaljubi,
Ta zares hudo trpi,
ker se tukaj nič ne snubi
s solzo na očeh trpi.*

*Na vse načine tak poskuša,
da z dekletom govori,
potem se pa v pržon priduša
in od jeze not nori."*

Kljub strogemu nadzoru pa je kdaj pa kdaj vendarle prišlo do kakega "ekscesa". Karabinjerji v Trevisu in v Viscu so menda zalotili nekaj ljubimcev, ko so se tihotapili k izvoljenkam (Žužek 1974: št. 6). Če smemo verjeti besedilu navedene pesmi, je namreč najbolj podjetnim vsemu navkljub le uspelo potešiti svojo slo, v precejšnjo zavist drugih:

*"Med nami razparač podjeten
je seviljski brivec Stevo;
občutek je imel prijeten
z nedolžno mlado devo.*

*Ne zamerim jaz dekliču,
ker še spada med otroke,
pač pa takšnemu hudiču,
ki je dvignil nanjo roke.”*

Taboriščno življenje je pri moških močno vplivalo na zmanjševanje potence in jih prikrajšalo celo za hrepenenje po nasprotnem spolu, saj so večinoma že po nekaj tednih internacije fantazirali samo še o hrani. Vendar niti silna lakota ni povsem zatrla hrepenenja po ženski, po njeni družbi: “Saj ne gre za to, da bi se z njo onegavil. Gre za nekaj drugega: če imaš v bližini dekle in če z njo govoriš vsaj enkrat na teden, ti je manj dolgčas in bolj se počutiš človeka” (Šušteršič 1977: 328). Toda kadar se je na Rabu kdo zjutraj zbudil z nabreklih udom, je bil ves vzhičen in nekateri so se ob takšnih priložnostih celo postavljali pred sostanovalci, češ, glejte, fantje, danes pa je!

Upad potence je v splošnem prizadel moške v vseh taboriščih, podobno kot je prizadela ženske izguba menstruacije. Oboje je zbuvalo med njimi nemalo skrbi in zanj so iskali različna pojasnila. V Trevisu in Padovi so bili prepričani, da v kuhinjah primešajo hrani dodatke za zmanjšanje spolne sle taboriščnikov. V Trevisu so zaradi tega nekoč celo odklonili obrok hrane in zahtevali, da doze broma “normalizirajo”, češ da brom v manjših količinah pomirja (to je preprečuje “ekscese”, ki naj bi jih povzročala spolna sla), v večjih pa “seje smrt” (Žužek 1974: št. 6; Ažman 1974: 32). Bliže dejanskemu stanju so bili na Rabu, saj so upad potence pripisovali nezadostni prehrani, ki je bila tako huda, da jim je “tisto oné tamle doli že ovenelo” (Šušteršič 1977: 156). Toda izgubo menstruacije so ženske tudi tam vsaj delno pripisovale “kemičnim dodatkom” (Janež 1985: 55).

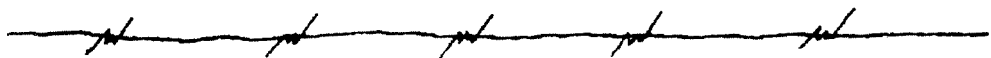
Mnogim moškim je življenje grenilo še ljubosumje. Nekateri so bili z njim obsedeni ves čas internacije. Noč in dan so mislili na to, kaj se je dogaja v njihovi odsotnosti. Med moškimi v Gonarsu je krožila zgodba o zastrupljeni potici, ki naj bi jo nekemu internirancu poslala žena iz Ljubljane, potem ko je našla ljubimca. Mož je prav tedaj odhajal iz taborišča in je potico podaril prijatelju... (Zupančič 1980: 289). Tovariši so jih zaman tolažili, da bo njihova žena ali dekle vendarle vzdržala sama leto dni, “saj ni žival”. Zato so se nekateri sploh raje izogibali podobnim pogovorom o domu, saj so jim zbuvali preveč skrbi. Ni naključje, da je na Rabu imel neki internirani sodnik vedno dovolj poslušalcev, kadar je iz svoje prakse pripovedoval zgodbe o razvezah.

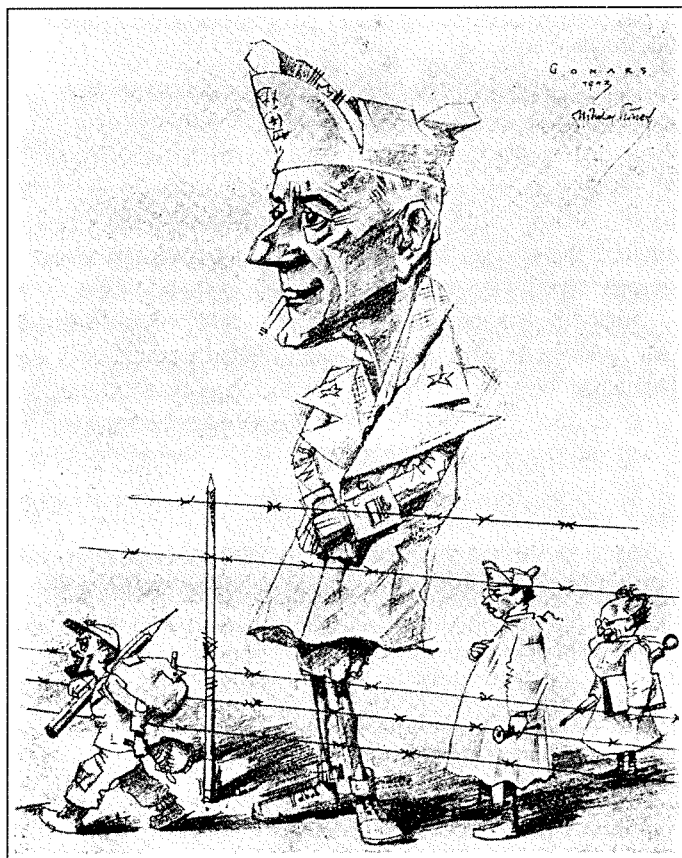
V taboriščih, kjer so bile internirane tudi žene in dekleta taboriščnikov, so samozavest moških načenjali in jim povzročali skrbi taboriščni oblastniki, ki so s svojim “agresivnim vedenjem poniževali mlajše žene in dekleta, kjer so le mogli” (Potočnik 1975: 153). Značilno je, da v taboriščih mita o Italijanu, zavrnjenem zapeljivcu slovenskega dekleta, ki je bil tako razširjen v Ljubljanski provinci, skorajda poznali niso. Zato pa so

toliko več vedeli povedati o ovci, ki težko ostane nedotaknjena med volkovi. Širile so se namreč vsakršne govorice o tem, kako italijanski oblastniki zlepa ali zgrda zapeljujejo slovenske ženske in o prostituciji med taboriščnicami (Šušteršič 1977: 158-165). Največ je bilo govoric o mladih ženah in dekletih, ki so delale kot bolničarke v ambulanti rabskega taborišča, češ da so italijanski oficirji vzeli tja najlepše, zdaj pa se z njimi "kurbajo". Po neobjavljenem spominskem zapisu Franca Potočnika z naslovom *Novi dom* naj bi celo italijanski duhovnik prinašal bolničarkam svilen perilo in občeval z njimi. "Gorje poštenemu dekletu, ki se mu ni vdala!" Drugi so o tem govorili nekoliko drugače, namreč, da se je neka "avša" med njimi celo hvalila, da izmed vseh obiskovalcev prav on največ zmore (Šušteršič 1977: 159). O prostituiranju v Trevisu so marsikaj vedeli povedati celo tam internirani otroci (Molek 1981).

Številne govorice o bogatem ljubezenskem življenju internirank – ki so bile zagotovo bolj sublimacija (nepotešenega) spolnega nagona taboriščnikov kot dejansko stanje – so med moškimi zbujale neprijetna občutja, posebej med tistimi, ki so imeli v taborišču ženo ali dekle. Postrani in obupano so gledali tako taboriščne oblastnike kot taboriščnike, ki so hodili na obisk v ženski del taborišča. Po zapisu Franca Potočnika *Rab* in slovenski izdajalci so slednje dostikrat obdolžili, da so "izdajalci", ki si kupujejo dekleta in lepe mlade žene. Kot je razvidno iz prav tako neobjavljenega spominskega zapisa nepodpisanega avtorja z naslovom *Slovenski interniranci*, pa so se jezili tudi na ženske: "Res je, da je bila stiska velika, toda vseeno bi se morale zavedati, kdo in kje so. Ponosa niso imele popolnoma nobenega, in to še nekatere inteligentke. Brez dvoma spada to poglavje med najtemnejše točke naše internacije."

V spolnem življenju taboriščnic so imeli namišljeno ali dejansko vlogo tudi "necivilni obiskovalci". Na te stike so postrani gledale tudi taboriščnice. Po besedah iz dnevnika Rezke Brodarič so jih imele za "tičice", ki so dobro živele na račun vojakov, kuharjev in oficirjev. Po njihovem mnenju ljubezenski stiki s taboriščnimi oblastniki niso bili častni, častno je bilo, da te je okupator preganjal in sovražil, tiste pa, ki so se z njim poljubljale, bi se morale sramovati (Rus 1970: 369). Politično bolj ozaveščene taboriščnice so trdile, da so ljubezenske stike z Italijani gojile "zaščitene". Na Rabu so šotor, v katerem so živele, imenoval "javna hiša". Okrog njega naj bi namreč bilo živahno tudi ob urah, ko je drugod že vse spalo. Tu in tam je hušknila senca italijanskega vojaka in naokoli je šepetalo nekaj parov (Mohorič 1946: 5). Včasih je menda kak oficir tudi cele ure preležal v šotoru. Kadar je katera od teh žensk šla s skodelico v kuhinjo, se je tam, kot je zapisala Rezka Brodarič, "pri vojaku nažrla in še v šotor je prinesla. Take ptičice so živele tudi po ambulantah in so kradle bolnim revežem kruh, zvečer pa so se sprehajale z oficirji ali pa se med šotori poljubovale z vojakmi."

Nikolaj Pirnat: Kapucin Bruno; Gonars 1942.
Iz knjige Ivana Bratka Teleskop, Ljubljana 1956.

Z D R A V J E

Lakota, stanovanjska stiska, pomanjkljiva obleka, nesnaga, surovosti in ponižanja ter še vse druge nadloge, ki so jim bili izpostavljeni taboriščniki, so bili vzrok za njihovo dokaj slabo zdravstveno stanje. Njihova telesa je lakota izsušila, z njihovih obrazov je sčasoma izginilo domala zadnje upanje. Po taboriščih so se v splošnem vlačili zamišljeni in sklonjenih glav. Telesno kondicijo so ohranili dlje časa le tisti, ki so bili deležni posebnih ugodnosti, kakor na primer internirani oficirji jugoslovanske vojske. Bili so materialno bolje preskrbljeni, imeli so dovolj vode za umivanje, se več ukvarjali s športom in se več sončili kot drugi. Zdravstveno stanje drugih taboriščnikov je bilo dosti slabše, posebej otrok in ostarelih na Rabu, v Trevisu in Gonarsu. Taboriščnega vsakdanjika niso nikjer prenašali vsi enako: nekateri so pešali hitreje, drugi počasneje. Telesna odpornost je bila namreč v veliki meri odvisna tudi od ključbovalnosti posameznika, njegove dobre, trdne vere v boljši jutri.

Po oceni nekdanjih taboriščnikov so kmečki ljudje pešali hitreje kot tisti iz mest in industrijskih krajev. To posredno potrjuje dejstvo, da je bila velika večina žrtev med taboriščniki na Rabu prav vaščanov. Vzrok za to so največkrat pripisovali načinu prehranjevanja, češ da so bili meščani "že prej navajeni na bolj umerjeno hrano". Vendar je bilo veliko drugih vzrokov pomembnejših od tega. Življenje v taborišču se je za vaščane bolj spremenilo kot za meščane. Kmetje so bili vezani na dom kot nekaj prostorsko nespremenljivega in povezanega s podedovano posestjo. To, da so jih iztrgali iz njihovega okolja je prizadelo njihove temelje, korenine njihove samoopredelitve, njihove samozavesti. Za meščane dom ni bil prostorsko fiksiran pojem; doma so bili pač tam, kjer so trenutno živeli (s svojo družino). Poleg tega so bili prostorske stiske vajeni drugače kot vaščani, bolj so bili vajeni vzdrževati higieno, bolje so si znali popestriti prosti čas in lažje so vzpostavljali stike s svojci. Ne nazadnje je bil pomemben tudi uporniški duh, ki ga je rimskokatoliška cerkev z večjim uspehom dušila med kmeti. Značilno je tudi, da se je zdravstveno stanje taboriščnikov v splošnem slabšalo nekako do konca leta 1942. Poznejše spremembe režima v taboriščih, pričakovanje pomladi, pogostejši stiki s svojci, razvoj vojaško-političnega dogajanja v svetu in drugi taki dejavniki so ugodno vplivali tudi na njihovo telesno in duševno zdravje.

Če sodimo po dopisu visokega komisarja za Ljubljansko provinco, z dne 15. decembra 1942, so taboriščnike najhujše prizadevale bolezni, ki jih je povzročalo stradanje. Provincijski zdravnik, ki je imel do tedaj štirinajstkrat priložnost pregledati skupine ljudi, ki so se v tistih dneh vračale iz taborišč, posebej z Raba, je ugotovil, "da vsi brez izjeme kažejo znake najhujše izčrpanosti od lakote, in sicer: patološko shujšanost, popolno splahnitev maščobnega tkiva v očesnih duplinah, znižan krvni pritisk, hudo upadlost mišičevja, zatekle noge, v katerih se nabira voda, poslabšanje vida (to je kurja slepota), nesposobnost obdržanja hrane v sebi, bruhanje, grizo in hudo zaprtje, funkcijske motnje, samozastrupljanje z mrzlico". In potem še, da bi takšno stanje utegnilo povzročiti hude posledice v zdravstvenih razmerah province: "utegnilo bi biti tudi vir kužnih bolezni, ki bi ogrožale ne le posameznike, marveč bi lahko zajele prav epidemičen značaj" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 78).

Natančnejših podatkov o številčnosti posameznih obolenj in zdravljenj po posameznih taboriščih ni. Za Treviso so tamkajšnji taboriščniki, zaposleni v pisarnah, zabeležili samo za september 1942 kar 2.225 zdravniških pregledov, vseh taboriščnikov pa je bilo tedaj 3.325. Še bolj skopi so podatki za Gonars. Tam je med 25. decembrom 1942 in 25. marcem 1943 imelo bolezni prebavil 80 moških in 121 žensk, izhiranih je bilo 269 moških in 464 žensk, garjavih 20 moških in 92 žensk, obolenja dihal je imelo 29 moških in 43 žensk, kožne bolezni (rane) 13 moških in 39 žensk, druge bolezni pa 54 moških in 118 žensk; skupaj je tedaj bolehalo kar 1.324 oseb (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 89).

Z zdravjem taboriščnikov si italijanske oblasti niso dajale preveč opravka in skrbi, pač v skladu z načelom, da "bolni miruje". Če se taboriščni oblastniki niso brigali za zdravstveno stanje ujetnikov, so si prihranili nekaj dela in skrbi. Če so bili bolni, pa je bilo z njimi spet manj dela in skrbi. Vendar so, da bi imeli mirno vest, novince ob prihodu v taborišče "sistematsko pregledali". Na Rabu so denimo ti pregledi potekali takole: "Med vrati ograjenega prostora sta stala dva Italijana: eden je imel vedro, drugi pa pleskarski čopič. Vsakogar, ki je vstopil, sta namazala s petrolejem po glavi in po dlakah med nogami" (Lekan-Lauseger 1973: št. 38). Za bolnike so v vseh italijanskih koncentracijskih taboriščih prej ali slej uredili boljše ali slabše opremljene ambulante, tako imenovane infermerie, v katerih so delali vojaški zdravniki. Kdor je hotel na zdravniški pregled, se je moral zjutraj prijaviti svojemu kapoju, ta je javil prijavo naprej. Ko so bile zbrane prijave iz celega sektorja, je posebni vodja odpeljal vse prijavljence na pregled.

Ambulanta v Gonarsu je imela okrog sto osemdeset ležišč, v njej se je poleti 1942 "zdravilo" dnevno od sto dvajset do sto šestdeset pacientov. V Padovi je bila ambulanta manjša, a bolje opremljena, v

Renicciju in na Rabu so bili tudi v tem na slabšem kot drugje. V Renicciju je bila ambulanta z dvajsetimi ležišči sprva kar v leseni lopi, ki je bila, kot je zapisal zbor starešin v spomenici taboriščni upravi, še novembra 1942 brez zastekljenih oken in peči. Na Rabu so za ambulanto izpraznili hišo Marićevih, v kateri je bilo nekaj sob in klet. Vendar ti prostori niso dolgo zadoščali, tako da so v začetku 1943 morali zgraditi še tri barake s po petintrideset ležišči.

Zaradi pomanjkanja prostora v ambulantah so uvedli za sprejem razne administrativne omejitve. V Renicciju so na primer sprejemali samo bolnike z visoko temperaturo. Najhujša "taborna bolezen" pa je imela ravno obratne znake: predznak smrti je bil padec temperature pod najnižjo stopinjo, ko je telo v boju z mrazom dobesedno použilo samo sebe. Zato se je dogajalo, da se je kdo, ki je bil še včeraj navidezno zdrav in je hodil naokrog, naslednjega dne med zborom zgrudil od izčrpanosti. V ambulantah so mu potem dali injekcijo kafe in ga vrnili pod šotor, ker ni imel temperature. Še isto noč ali naslednji dan je izdihnil. Takšnih primerov je bilo po navedbah omenjene spomenice samo novembra 1942 sedem.

Najtežje bolnike so zaradi pomanjkanja ustreznih pripomočkov v ambulantah pošiljali na zdravljenje v bolnišnice v bližnjih mestih: Palmano, Padovo, Reko, Arezzo, iz Reniccija pa tudi v bolnišnico taborišča v Castiglion Fiorentino, kjer je bilo interniranih precej Slovencev in Hrvatov. Svoje "bolnice" je imelo samo taborišče na Rabu. Tam so italijanske oblasti zaradi skokovitega naraščanja hudih bolnikov spremenile v zasilne bolnišnice rabske hotele. Najprej hotel Adria v poročnišnico, in to prav kmalu po ustanovitvi taborišča. Zaradi posledic poplave v Mihelovi noči so po zabeležki samostanskega kronista 12. oktobra 1942 odprli v hotelu Park drugo bolnišnico. Pozneje so v bolnišnice spremenili še hotele Praga, Continental in Imperial, skupaj s šeststo posteljami.

Tudi bolnišnice v nekdanjih hotelih niso mogle prikriti bistva fašizma. Najlepši del nekdanjih hotelov so namreč zasedli italijanski oficirji, medtem ko je bolnikom pripadlo, kar je ostalo. Tega ni bilo veliko, saj je bil po spominu nekdanjih taboriščnikov "pravi čudež", če je bil kdo sprejet v bolnišnico in ga niso odpravili le s kakim praškom. V nepodpisanem poročilu Razmere na Rabu beremo: "Navadno je moralo biti že hudo z njim, tako hudo, da sosedje niso mogli več strpeti poleg njega pod šotorom, da je bil tako slab in ni mogel več hoditi, da je bil sum o kaki kužni bolezni ali da je bil preveč zabuhel v obraz." Ob tem so še "zelo pogrešali ljubega miru", kajti italijanski oblastniki so podnevi spali, ponoči pa razgrajali, poleg tega naj bi vojaki iz garderobe kradli obleko in druge predmete, ki so bili last taboriščnikov. Prostore za taboriščnike so slabo ogrevali. Sprva sta morala ležati tudi po dva

odrasla v eni postelji, otroke pa so nagnetli kar po tri ali štiri v eno posteljo ali jim postlali kar na tleh. Ker je bilo največ otrok grizavih in jim perila niso dovolj hitro menjavali, so se pod njimi zaredili črvi. Za skupino dvajsetih otrok je bila na voljo ena sama steklenica in en cucelj. Kopanje je bilo pomanjkljivo, tople vode dostikrat sploh ni bilo. Martina Košak ni mogla več gledati tega umiranja otrok, ki jim ni mogla pomagati, ker jim ni imela s čim. Zato je prosila, da so jo premestili k starčkom, kjer pa tudi ni bilo dosti bolje.

Poleg teh "običajnih nadlog" je bolnike rabskih bolnišnic mučila še ena, ki jo je Milena Mohorič poimenovala "organizatorna manija". V bolnišnicah so bile namreč neprestane spremembe: zdaj so prenašali postelje bolnikov iz sobe v sobo, zdaj praznili in ponovno naseljevali cela nadstropja, zdaj spet razmeščali bolnike po raznih vidikih. Pri tem so morali bolniki iz sorazmerno toplih postelj samo v kratki srajci na hodnik, od tam pod prho, kjer so dobili svežo srajco in odejo, da so se lahko ogrnili. Nato so čakali, toda nikoli manj kot uro dolgo, da so jih preselili. "Tako se je po nekaki notranji logiki stvari vse, prav vse v tem taborišču spreminjalo v morilno orodje. Na videz še tako človekoljubna ustanova, kakor je bolnišnica, se je razblinila v prazno deklamacijo, v prazno frazo, v nasprotje človekoljubnosti po nujnosti notranjih protislovij" (Mohorič 1946: 58).

V taboriščnih ambulantah so zaradi pomanjkanja zdravil in usposobljenega osebja kljub najboljši volji bolezni samo ugotavljali. Bolnikom razen aspirina, purge, joda in podobnega niso imeli veliko ponuditi. Glavno zdravilo je bil tako počitek za nekaj dni ali za stalno, za grižo še post. Taboriščnikom razen v Padovi ni bilo dovoljeno niti to, da bi si sami kupovali zdravila, čeprav je dokaj njihovega denarja ležalo v upravah taborišč. Pri lažjih obolenjih (prehladi, izpuščaji in podobno) so si pomagali sami, bodisi ker jim je bilo sitno prijavljati se "na lekarsko", bodisi zato, ker so jih iz ambulate napodili in jim zagrozili, da jih bodo privezali ob kol, če bodo še kdaj prišli za takšno malenkost. Nekateri pa preprosto niso zaupali zdravilom, ki so jih lahko dobili. Sami so si zdravili prehlad, v glavnem z aspirinom in čaji ali vinom oziroma drugimi alkoholnimi pijačami, zoper drisko so si poleg postenja pomagali tudi s suhim sadjem, ogljem ali kavno usedlino.

Vojaški zdravniki v ambulantah so veljali med taboriščniki kot "še dokaj dobri in človečanski ljudje". Izmed italijanskih zdravnikov so, kot kaže, najbolj cenili in spoštovali Maria Cordara iz Gonarsa, ki je študiral na Češkem in je razumel tudi slovenščino. Seveda pa so bili tudi zdravniki krvavi pod kožo in so v ambulanto ali bolnišnico sprejemali najraje mlajše ženske. Nekateri med njimi so bili do taboriščnikov sovražno razpoloženi in so jih zmerjali z "animali" (Pakiž 1953: 55; Potočnik 1975: 143). Izmed taboriščnih zdravnikov je nekdanjim bolnikom ostal v

posebej lepem spominu Franci Arko iz Padove, ki je paciente pregledoval "s skrbno pozornostjo", pri čemer "ni gledal na uro, da bi meril svoje storitve" (Ažman 1974: 2, 5, 36). "Dr. Arko je bil marsikomu v taborišču edina uteha. Ta človek je s svojim delom pokazal mnogo več kot samo to, da se zaveda svoje poklicne dolžnosti. Humano je pomagal vsakemu. Nekatere je celo s palico v roki pridržal pri življenju" (Jereb 1963: 10). Ko so po kapitulaciji Italije Nemci naložili taboriščnike na vlak, si je poleg osebne prtljage oprtal tudi tovor zdravil, da bi mogel pomagati bolnikom.

V Padovi so bili v ambulantni zaposleni kot zdravniki taboriščniki. Imeli so velik ugled in veliko vpliva na celotno družbeno življenje in nikomur se ni zdelo čudno, da so uživali tudi določene "privilegije". Prav zaradi svojega velikega družbenega ugleda jim je uspelo organizirati tako obsežno in dolgotrajno "socialno akcijo", kot je ni bilo v nobenem drugem taborišču.

V drugih taboriščih internirani zdravniki niso ambulantno zdravili, so pa nekateri pomagali italijanskim zdravnikom kot bolničarji oziroma bolničarke. A so drugače kot zdravniki ostali svojim nekdanjim pacientom večkrat v "slabem spominu", saj so pogosto zlorabljali svoj položaj in pacientom redčili "že tako posneto mleko" in si prilaščali njihove obroke hrane. Med bolničarji v rabski ambulantni se je menda poleg tega razpasla tudi navada, da so mrliča oropali vsega, kar so imeli pri sebi količkaj vrednega. Izbijali so jim zlate zobe in dogajalo se je menda celo, da je tak "gangster" pospešil prenos umirajočega bolnika v klet ambulante, ker je ta imel nove dolge usnjene golenice (Pakiž 1953: 56-57; Potočnik 1975: 145). Povsem drugače pa se nekdanji taboriščniki spominjajo bolničark, ki so jim "šle na roko, kolikor so pač mogle in smele". Eno izmed njih so imenovali kar "stara mama". Z njihovo pomočjo naj bi se namreč nekateri v bolnišnici zredili za deset ali več kilogramov, poleg tega so jih tudi učile, kako naj simulirajo, da jih na zdravniškem pregledu ne bodo potrdili; zdravniške preglede so imenovali "nabore", saj so na njih vsakogar, ki se je "le nekoliko popravil", potrdili za sposobnega in je moral nazaj v taborišče. Zato so bolničarke med pacienti veljale za "zavedne Slovenke, ki so sovražile okupatorja in so bile predane in zveste pristašnje našega osvobodilnega gibanja". Nasprotno pa so italijanske sestre, taboriščniki so jim pravili "čorele", po njihovem bile "odurne, stare babure". Italijansko sestro Lucio iz Adrie so kar naravnost dolžili, da je kriva smrti otrok, ker naj bi jim branila dajati večjo količino hrane (Koman 1946: 134; Pakiž 1953: 49; Springer 1961: št. 6, št. 7).

Pogosta posledica internacije je bila edema ali vodenica, bolezen, ki velja za domala neizogibnega spremljevalca podhranjenosti in ki je bila prava "taboriščna bolezen". Zaradi nje ledvice niso izločale soli v urin,

marveč v telesno tkivo, ki je vezalo vodo. Bolezen je najprej povzročila, da je bolnik zabuhnil v obraz, čez dan pa se je voda zaradi težnosti preselila v trebuh in noge. Bolezen se je močno razširila proti koncu 1942. Prvi so oboleli tisti, ki jim je najbolj primanjkovalo "kalorij", polagoma so prihajali na vrsto tudi drugi, tako da so bili domala vsi nekoliko napihnjeni. Najbolj prizadeti so bili starejši in ljudje socialno "slabših položajev". V Padovi so internirani zdravniki v začetku 1943 ugotovili, da je spričo nezadostne hrane, več kot tisoč petsto taboriščnikov ni prejelo nobene podpore, sto en taboriščnik tako oslabil, da niso mogli več na noge, tristo devetintrideset jih je kazalo znake sestradanosti, petsto devetindvajset lažje znake sestradanosti, vtem ko jih je do tedaj šestintrideset že umrlo zaradi lakote. V prvi polovici januarja 1943 so ponovno pregledali vse taboriščnike in določili število podpor za najpotrebnejše; teh je bilo petsto petdeset. Kmalu se jim je pridružilo še tristo novih, ki so prišli z Raba in so bili prav vsi izčrpani "do skrajnosti". Največ primerov vodenice je bilo na Rabu in v Reniciju. Drugod so bile razmere sicer nekoliko boljše, a še zmeraj klavrne. Dne 18. januarja 1943 je bilo v Padovi "zapisano smrti nad 300" taboriščnikov (J. G. 1943).

Pojav te, za taboriščnike povsem nenavadne bolezni je zbudil med njimi veliko skrbi in ugibanj. Določnega odgovora na vprašanje, kaj to pomeni, večinoma niso poznali. Ker je bilo med zabuhlimi precej smrtnih primerov, je bilo kmalu vsakomur jasno le to, da to ni od dobrega življenja. Pojav so si najpogosteje razlagali kot posledico dodajanja arzena oziroma arzenika ali broma dnevnim obrokom hrane. Dodajanje strupa hrani naj bi bil neke vrste kozmetični poseg "za umetni izgled rejenosti (češ dobre in izdatne hrane)" in zato, da bi zmanjšali njihovo spolno slo (Mauser 1963: 164; Lekan-Lauseger 1973: št. 39; Ažman 1974: 32; Žužek 1974: št. 6). To prepričanje je bilo tako zakoreninjeno, da ga ni moglo opraviti niti pojasnilo o pravih vzrokih bolezni, ki ga je v Padovi napisal internirani zdravnik Derganc (J. G. 1943). Saj so v Gonarsu na svoje oči videvali, da so "zaradi arzenskega privarka" ljudje postali "zabuhli, kakor da jih pitajo" (Lekan-Lauseger 1973: št. 39). V Trevisu pa so se na svoje oči prepričali, da sta bili trupli Čabrancev, ki sta ležali v kapelici, nabuhli in posinjeli v obraz kot trupli dveh utopljenčev in vse preveč napihnjeni, da bi se komu zdelo verjetno, da sta umrla samo zaradi lakote (Žužek 1974: št. 6).

V večini primerov nastopa vodenica v povezavi z diarejo, praviloma se najprej pojavi diareja in nato vodenica. Medtem ko so nekateri imeli drisko, je druge mučila zapeka. Albin Zupančič je v zvezi s to nadlogo zapisal v dnevnik besede nekega sojetnika, ki je menil: "Če ženska toliko trpi, kadar rodi, kakor jaz trpim kadar ser... si dam raje prec p... odrezat." Poleg teh bolezni so bili pogosti tudi prehladi in glavoboli,

garje in srbečica, mučili so jih zoboboli in revmatizem, jetika in skorbut in druge. Kot Damoklejev meč so nad posameznimi taborišči visele še nevarnosti različnih epidemij.

Množično obolevanje je zbuvalo veliko groze in strahu in še več sovraštva do tistih, o katerih so menili, da so krivi njihovega gorja. Na boleznih so se posamezniki različno odzivali. Toda če so se spomladi 1942 v Gonarsu, ko je vedno več ljudi čepelo na latrinah, šalili, češ da jim je Vicedomini zavdal, da bi mu dobro gnojili (Kozak 1947: 367), so se na Rabu jeseni 1942 ob novicah o vedno novih bolnikih plašno spogledovali in se otipavali po obrazih, posebej pod očmi. Zabuhli so lahko že na obrazih in očeh sosedov videli, da "nekaj ni v redu" in da so "dokončno posvečeni smrti". Vedno več jih je bilo, ki so se plašno zavlekli v šotor in se ulegli. Po drugi strani pa je gorje, ki so ga trpeli, nekaterim dajalo tudi upanje, pač v skladu s krščanskim naukom, da bodo trpeči nekoč poplačani: "Strašno je trpljenje v tej vojni za slovensko ljudstvo. Posledice bodo velike. Obolenja na ledvicah, želodcu, revmatizmi itd. Tudi za nas bodo prišli boljši časi, s tem se tolažimo. Zopet nam bo zasijala zarja svobode, ceniti bomo znali domovino, dom. Dobra šola je to za slovensko ljudstvo, ki bo iz neizkušenosti in nezrelosti postalo izkušeno in samozavestno" (Černe 1943).

Pogubne posledice taboriščnega življenja za zdravje žrtev so odmevale tudi med prebivalstvom Ljubljanske province. Komanda 209. sekcije karabinjerjev je v svojem dopisu, z dne 3. januarja 1943, poročala, da je med Slovenci na splošno vladal občutek strahu pred represalijami in pred možnostjo, da jih odvedejo v koncentracijsko taborišče, "kjer je življenje v resnici žalostno, ker ubija telo in duha". Kajti ljudje, ki so se konec 1942 vračali zlasti iz taborišča na Rabu, so bili "v zelo bednem stanju in strtega duha" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 79).

Povsem drugače so na boleznih in trpljenju taboriščnikov gledali italijanski vojaški oblastniki. General Gastone Gambara je na list, na katerem je sestavil odgovor na dopis visokega komisarja, z dne 15. decembra 1942, zapisal: "Umevno in pravilno je, da koncentracijsko taborišče ni taborišče za debeljenje. Bolni človek – to je človek, ki da mir" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 78).

Taboriščno življenje je tedaj interniranje krojilo tako telesno kot duševno. Ljudje, ki so jim nasilno vzeli svobodo in jih grobo stlačili za žico, sestradane, umazane, grde in bolne, so bili ostudna in surova podoba ponižane in razžaljene človečnosti, podoba poteptanega človeškega dostojanstva. Nihče, ki ga je sovražna sila iztrgala iz njegovega okolja in ga postavila v taboriščne razmere, se ni mogel počutiti ugodno. Nasprotno, še najkrepkejše in najodpornейše je v novem okolju kmalu tako spremenilo, da še sami sebe niso mogli več prepoznati: "Brez-

domstvo človeka ubije in krivice mu zlomijo vrat, da ga ne vzravna več!" (Andrej 1950: 193).

Najslabše je bilo za tiste, ki so se zaprli vase, se vdali malodušju in se prenehali zanimati za okolico. Pri teh utopljenicah v otopelosti so imele bolezni in druge težave, ki so jih pestile, še lažje delo. Taboriščniki so na splošno veliko časa preležali, češ da tako porabijo najmanj kalorij. Ležanje pa ni pomagalo. Nasprotno, po besedah Franca Potočnika iz njegovega spominskega zapisa o dnevu v koncentracijskem taborišču na Rabu, je bilo to "še slabše – v šotoru ga čaka samo smrt, tu nič ne pomaga".

Mnogi so internacijo prenašali najlažje, kadar so spali: takrat jih ni mučila ne lakota ne skrb ne strah. Spanje jim je prinašalo pozabljenje in jim tudi vsaj delno vračalo moči. Vendar so ravno tisti, ki so najbolj mirovali, najhitreje izgubljali telesno in psihično kondicijo. Med njimi je bilo največ takih, ki so zanemarili telesno higieno in se prepustili mrčesu. Za obupance, ki jih je zlomil pritisk, da so se popolnoma predali usodi, praviloma ni bilo pomoči: smrtnost med njimi je bila največja. Preživeli so tisti, ki so bili kakor koli aktivni, ki so ohranili smisel za šalo, skratka tisti, ki niso izgubili volje do življenja ("morale").

Bolj siti in topleje oblečeni so našli v ležanju in spanju več pozabljenja od drugih. Ko so zaspali, je vse naokoli utonilo neznano kam. Iznenada so stopili v nov svet, na katerega so že skoraj pozabili: pisan, ljub, poln neizrekljive lepote, tudi če je bila kdaj bridka. V sanjah so se jim nasmihali ljubi obrazi, kakor da bi jih hoteli od daleč ohrabriti in jim dati upanja. Nasprotno pa so lačni in prezebli pogosto slabo sanjali: večkrat so se jim prikazovali koruzni storži kakor ljubezenska doživetja. Kajti niso mogli več "normalno" misliti, hrepeneti, pričakovati in se veseliti. Sanjali so samo še o hrani in pozabljali na vse, kar jim je bilo še pred kratkim "pri srcu". Če so na primer sanjali o domu, o materi, so jo, "kot zakleto", lahko videli samo ob štedilniku, na mizi pa skledo krompirja ali fižola. Šele kadar so se nekoliko bolj najedli, se jim je vrnilo vsaj malo "ljubezenskih sanj" (Zupančič 1980: 252, 253, 262, 285). Noči so bile za večino tako še daljše: cele ure brez spanja, ker so jih tiščale trde deske in jih je zeblo; tja, kamor je nekoč silila topla zaljubljena roka, so se naselile uši, sanje pa so zapolnjevale "sanjske more s podobami mešanice dobrega in zla, neresnice z resnico" (Ažman 1974: 6).

Noči so si pogosto skušali skrajšati, a s tem so motili svoje sosede. Takole je konec leta 1942 opisal takšno noč v pismih iz Renicija Viktor Maček: "Ob petih zjutraj začne eden, ki mu je dolgčas in ne spi, ker se cel dan valja po pogradu, cepiti hlode v baraki, kaj zato, če se jih 200 zbudi in bulji nato v temo, samo da se on zabava pri peči. Ali:... 14 ur imaš časa za pogovor med dnevom... Pogovoriti se itak kaj nimaš. Toda ne: ob 2. uri zjutraj začne lepo s sosedom 'razgovor ugodni'... tj.

ali je menažka polna do rokavic ali ne; nato kaj najraje ješ in nato sledi krasen jedilni list; ali pa se spraviš na prijetno obrekovanje. Če zbudiš s tem sosede, prava figa: 'jebi ga!', po tukajšnjem geslu. Tako ti prijazni sosedge daljšajo pregnanstvo še za peklenske ure strmenja v temo na trdem pogradu, namesto da bi sanjal kaj lepega o svojih in si tako prikrajšal muko."

Taboriščno življenje je vplivalo tudi na vsebino sanj internirancev, oblikovalo je določene splošne poteze v njihovi podzavesti. Skoraj vsakomur se je kdaj sanjalo tako živo o svojih dragih, da je mislil, da je doma, ko se je zbudil. Nekaterim se je pogosto sanjalo tudi o odhodu domov. Pogosto so živo sanjali pojedino in v spanju cmokali izdaten kos svežega kruha, palačinke, češpljeve cmoke ali podobne dobrote. Nekateri so zvečer komaj zatisnili oči, že so bile pred njimi polne mize jedi. Albin Zupančič je na začetku maja 1942 zapisal v dnevnik: "Današnje sanje pa moram zapisat. Vso noč, ampak prav vso, sem mater spraševal in naganjal, zakaj mi ne pošlje paketa. Tudi ko sem vstal in šel spet spat, so se mi iste sanje ponovile. Ni nič čudnega, saj so vse naše misli hote ali nehote namerjene samo v to, kdaj boš spet po krščansko jedel. Tudi Tone se je pohvalil, da je imel krasne sanje, da je jedel palačinke itd., da bo to nekaj pomenilo, nekaj da bova zvedela. Ja pa je res pomenilo, jaz sem dobil telegram, da mi pošiljajo paket, Tone je pa zvedel, da gre njegov kolega Milan za 5 dni domov."

Z mizice pogrni se so v sanjah zajemali z velikim užitkom in slastjo, ne da bi se mogli nasititi. A ko so se zbudili, so lahko le žalostno ugotavljali, da so bile vse skupaj zgolj sanje. Tisti, ki se nikakor niso mogli sprijazniti z resničnostjo, so se tudi "trgali od ihte, bojevali brez orožja v viziji" (Ažman 1974: 6).

Taboriščnikom se je zdelo "čisto normalno" in "logično", da so sanje izpolnitev želja. V tem smislu so jih tudi razlagali. Vsake sanje so pomenile, da je bil na poti paket. "Zadnje čase smo se spravili na razlago sanj," je zapisal v Renicčiju konec leta 1942 v dnevnik Albin Zupančič. "Vsako jutro povemo, kaj je kdo sanjal, potem sledi pa razlaga. Včasih kaj uganemo, največkrat pa kolnemo sanje in vse skupaj. Šildenfeld kar fantazira, da mora in mora biti pakelc, pakelca pa od nikoder."

Sanje kot spolnitev želja so nekateri skušali tolmačiti tudi znanstveno. Milena Mohorič je v svojih feljtonih z Raba opisala, kako so se v nekem obdobju vsi bolniki enako pritoževali nad čudno otrplostjo rok, nog in lasišča in mravljinčavostjo udov. Zdravniki in vsi drugi so zmajevali z glavo, končno pa je našel nekdo razlago za njihove težave, češ da so posledica pomanjkanja določene snovi v telesu. Tedaj je eden izmed bolnikov pripovedoval bolničarki "Nataši" (verjetno je bila to kar pisateljica feljtonov) naslednje sanje: "Sanjalo se mi je. Tako čudno. Bila

je velika tovarna. Velika kolesa in stroji na vse strani. Stroji so z velikansko naglico rezali zelje, ki ga je bilo toliko, da je bilo založeno do stropa. Tam naprej so bile velike kadi in sodi kislega zelja. Bilo ga je toliko, da bi ga bilo za ves svet dovolj... Zajel sem ga, kolikor sem mogel, jedel, jedel – in potem, ne vem ničesar več. Zbudil sem se.” Sanje so zapisali v bolnišnični dnevnik, ker bi jih bil po mnenju zapisovalcev še Freud “vesel kot gradiva, ki potrjuje njegovo hipotezo o nastanku sanj, ki da so izpolnitev želja. Človeški organizem, ki je v resničnem svetu tolikokrat prikrajšan, si najde sprostitve in odrešitve v sanjah. Tako je naš bolnik sanjal o velikanskih zalogah prav tistega hraniva, ki je v resnici vsebovalo snovi, katere je njegov organizem najbolj pogrešal” (Mohorič 1946: 61).

Vendar sanje niso odsevale samo želja taboriščnikov, temveč tudi njihove strahove, saj so poleg “lepih” sanj pogosto sanjali tudi “blodne” in “neprijetne”. Zanimivo je, da teh niso razlagali ne kot izpolnitev želja ne kako drugače; vsaj uporabljeni viri o tem ne poročajo. Mnogim je namreč bilo hudo, tudi ko so spali. Sanjali so intenzivne sanje o domačih, v katerih je bilo “vse pomešano in narobe”. Viktor Maček si je 5. novembra 1942 zabeležil v dnevnik, kako je predsinočnim bridko sanjal o svojih malčkih: “Zlezel sem na nek hrib, strm kakor Osolnik ali sv. Jakob. Na vrhu je bila koč. Prišel je strahoten vihar, dan se je zaradi besnenja vihre spremenil v noč, koč je napol plesala. Končno je vdrlo ena vrata. Imel sem pri sebi Jožka, ga stisnil k sebi, da mi ga ne bi odneslo, in na čudovit način se mi je posrečilo zapreti vrata, skozi katera sta noč in grmenje kar drla. – Kasneje sem sanjal o Matjažku še huje, menda, da mi je umrl, tako da sem se zbudil sredi krčevitega joka in ves moker od solz.” Franc Šlajpah pa si je 22. novembra 1942 o sanjah zapisal v dnevnik naslednje: “Sanje so bile danes obupne. Z ženo sva se na neki prireditvi skregala in sem jo v jezi za lase potegnil. Nastopali so tudi Tone, Jože in bratranec. Veliko sem jedel različnih tort. V bifeju te prireditve sta bili teta in sestra. Na ženo sem ajfral, ker je nekaj preveč gledala po par znanih osebah... Najbrž sem preveč jedel in zato sem slabo spal.”

Tudi Jože Tajčman je v svojem dnevniku večkrat zabeležil “težke sanje”. Tako je že prvo noč v koncentracijskem taborišču sanjal o boju v domačem kraju in v sanjah ubil nekega neznanega človeka, ker mu je grozil s smrtjo. Pozneje je sanjal “o velikanskih kačah, ki so bile zelo strupene, a njega ni hotela nobena”. Neki P. pa je sanjal, da je bil doma in da so ga partizani zajeli. Če so jim lepe sanje tedaj dajale poguma in moči, so jim neprijetne še oteževale čas internacije, saj so bili zaradi njih dostikrat že zjutraj “zbiti”, slabe volje in obupani.

Voljo do življenja so najlažje ohranili tisti, ki so znali sovražiti svoje zatiralce: taboriščnik je moral sovražiti, če je hotel ostati človek. V

taborišču se ni smel zapreti vase, vsaj prepirati se je moral z bližnjimi, če drugega ne. Vase zaprte je taboriščno življenje hitro izgledalo. France Planina se spominja, da je bil njegov posteljni tovariš že od aretacije duševno ves razrvan, vedno zatopljen v otožne misli, ves odsoten. Vedno je ponavljal, da "nekaj ni v redu, da je on odveč, da bo zaradi njega kdo drugi prikrajšan". Zmeden je taval naokrog, pozabil je priti h kotlu po hrano, če ni Planina pazil nanj in ga klical. Ponoči je venomer vstajal, lezel iz postelje, se oblačil in odhajal ven. Skušal si je prerezati žile s koščkom stekla. Mama mu je pisala, naj sporoči, kaj potrebuje, da mu pošlje, a tega ni storil. Nekaj dni je ves čas skrivaj pisaril, potem pa je Planini pustil na odeji list s pesmijo, v kateri je napisal slutnjo smrti in končal z mislijo: "Duh mrtvaški čez grob se vije, srce žalostno v grob se skrije" (Planina 1978: 273).

Zaradi taboriščnega življenja nakopičena agresija se je praviloma obračala zoper bližnje tovariše. Ali kot je pisal svojcem konec 1942 iz Reniccija Viktor Maček: "Na vsakega takoj bevskam in se usajam, od same togote radi nemoči pomoči, od naveličanosti, od razdraženosti. Nikogar več že ne morem prenašati; vedno isti obrazi okoli tebe, dan in noč, dan in noč! Vedno iste, že pristudene čenčarije ali geste." Vse to je še bolj obremenjevalo že tako skromne moči in razbijalo taboriščnike na množico osamljenih posameznikov. Zato je bil toliko pomembnejši uspeh organizacij Osvobodilne fronte v posameznih taboriščih, če so znale v ljudeh nakopičeno agresijo usmeriti zoper skupnega sovražnika; to je med njimi krepilo občutja skupnosti in tovarštva in jim dajalo novih psihičnih moči ("morale") za boj za obstanek.

Napetost se je v času najhujše stiske, ki je nastopila nekako v novembru in decembru 1942 in januarju 1943, pogosto izražala "v izbruhih histerije in prave blaznosti". V Renicciju je Viktor Maček 16. januarja 1943 zapisal v dnevnik, da je paznik Goričan, ki je bil "tipičen nergač in defetist", očital vodstvu samouprave vse mogoče grehe in korupcije, "ki bi jih sam rad delal", in tako prišel v konflikt z njim. Da bi se "ohladil", so ga "vtaknili malo v celico, nakar je dobil histeričen napad". Približno v istem času je neki mlad taboriščnik podnevi zlezal čez žico pred očmi stražarja. Imel je izredno srečo, da je naletel na "usmiljenega človeka", ki ni streljal in je bil nad tem novim dejanjem tako presenečen, da jo je fant popihal do prvega jarka. Tam so ga vojaki odkrili pol ure pozneje. Za kazen so ga zaprli, ponoči pa si je "v napadu seksualne blaznosti" razmesaril spolovilo, tako da si je kožico pretrgal "kot je bil Ježek operiran". Zjutraj so ga našli vsega okrvavljenega, krvava je bila tudi slamnjača in vse drugo. Samo molil je in molil.

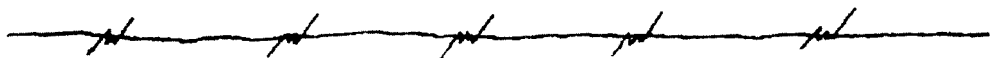
V vseh taboriščih pa tudi v tem pogledu ni bilo enako hudo. Neznani obiskovalec padovanskega taborišča je oktobra 1942 zvedel za osem

“slaboumnih” med tamkajšnjimi taboriščniki. Na Rabu je zlasti novembra in decembra 1942 vladala v celem taborišču “čudna psihoza” (Pakiž 1953: 38). Psihično stanje, v kakršnem je bil tedaj skoraj sleherni rabski taboriščnik, bi po merilih mirne dobe težko imenovali normalno. Proti koncu novembra so v bolnišnice čedalje pogostejše prihajali blazni bolniki, mlajši in starejši ljudje, ki niso mogli kljubovati naporom. Ker so jim na ramena naložili pretežno breme in jim obtežili dušo s preveč neusmiljenostmi, so po besedah Milene Mohorič izgubljali “majhno merilo za sorazmerje”, “črto ločnico med resnico in sanjami”.

Taboriščna blaznost je imela podobno kot sanje precej značilne oblike. Blazni so predvsem poskušali bežati iz taborišča ali so glasno in javno izražali svoje bojazni in nezadovoljstvo. Albin Zupančič je na primer v Reniciju 10. decembra 1942 zabeležil naslednji pripetljaj: “Ko smo šli dop. na zbor jo priseka Pustov Janez s kovčkom in porcijo, sandale je imel pa v žepu. Hotel je na vsak način domov, 'No, zdaj pa grem' in je hotel kar skozi vrata. Ja, kakor je hudo, ampak jaz sem se mu od srca nasmejal. To je dobro, da ga že poznajo, da so ga kmalu potolažili, češ naj malo počaka, da gredo skupaj.” Podoben primer iz rabskega taborišča je opisala Milena Mohorič. Tam se je neke noči bolnik Tonček nameril na prostost stražarju pred očmi; sedemnajstletni Franček je sredi belega dne splezal na streho in na skrajnem robu čepe premišljeval, kam bi bilo bolje skočiti, “na desno ali na levo”. Neki Jože se je smejal na ves glas, da se mu je celo telo treslo, in držal roke iztegnjene predse, kot da hoče koga zadaviti; Mihael Bator ni nikoli vedel, ali je že jedel ali ne, ob tem pa zdaj kričal zdaj prepeval; Boris Arnič je čutil pred smrtjo, kako ga pet prstov drži za glavo; bogat kmet je zamenjal soseda – bolnika z bratom, ki je ostal na njegovem posestvu, in ga napadel (Mohorič 1946: 48-52); neka starejša taboriščnica je sstanovalke pošiljala domov in jim naročala, naj ji prinesejo krilo in obleko, ključ pa da je nad vrati (K. Ill. 1953). Značilen primer je bil tudi neki podoficir jugoslovanske vojske, ki se je v gonarški ambulanti izdajal zdaj za generala Dražo Mihailovića, zdaj spet za “čisto nekaj nasprotnega”. Včasih je vpil in kričal, se za nekaj časa pomiril in potem spet cepetal z nogami, dokler ga niso bolničarji, ki so se prej režali, začeli miriti. Vendar se ni dal, uklonil se je šele italijanskemu bolničarju (Ažman 1974: 19).

Taboriščno življenje je v vseh pogledih najbolj prizadelo otroke. Ti niso bili le najbolj nemočni in najmanj odporni, tudi njihove norme in vrednote so bile najmanj trdne, zato je novo kulturno okolje najbolj učinkovalo nanje. Lahko rečemo, da so po večini po nekaj mesecih internacije mislili, da razen hrane ni še kaj zanimivega na svetu. Pri tem niso poznali nobenega obzira, nobeno ponižanje ni bilo preboleče, da bi jih zaustavilo. Deček Nace je hodil po Viscu stalno brez srajce in ves

umazan. Govorili so, da je bolan in da hoče neprestano jesti. Ko mu je umrl oče, se mu je "malo omračil um". Hodil je po taborišču, in kar je našel na tleh užitnega, je pobral in hlastno pojedel. Mati ga je venomer pretepala, on pa se je smejal. Smejal se je tudi, kadar ga je udaril kakšen dosti šibkejši otrok, samo da je obdržal, kar je našel. Zato so ga otroci topli s kolom tudi kar tako, kadar jih je pač obšla "zloba in nekakšna želja po sprostitvi" (Levec 1957: 1980).

SLOVENŠKI UPORNIKI

Linorez iz mape Nikolaja Pirnata: Domovi ječe gozdovi, izdal GŠ NOV in PO Slovenije, 1944.

Ž r t v e

V seznamih taboriščnikov in obveščanju nadrejenih komand je vladal tolikšen nered, da je intendantca Superslode 13. julija 1943 v dopisu podrejeni komandi XI. armadnega zbora sporočila, da se posamezna taborišča pritožujejo, ker dobivajo odločbe za izpust že umrlih ali že izpuščenih ali pa so imena istih oseb v dokumentih navedena večkrat (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 74). Glede na to je jasno, da italijanske oblasti niso natančno vedele, ne koliko ujetnikov so imele po taboriščih ne koliko jih je tam ostalo za zmerom ali so umrli po vrnitvi domov zaradi posledic internacije. Komanda XI. armadnega zbora je 29. novembra 1942 z dopisom vprašala komando rabskega taborišča, ali je res, da tam umira povprečno petnajst taboriščnikov na dan. Na ta dopis je 13. decembra 1942 intendantca Superslode izmikajoče se odgovorila, da je bila umrljivost tam res znatna, vendar pa ni dosegla navedene številke (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 62).

Druga taborišča, kjer je bila umrljivost manjša, niso zbudila niti tolikšne pozornosti, čeprav so taboriščniki umirali povsod. Tako je ostalo na pokopališču v Gonarsu štiristo deset taboriščnikov, med njimi je bilo tudi nekaj otrok, rojenih na Rabu ali v Gonarsu (Runko 1959b; Pahor 1973). Na pokopališču v Viscu je bilo pokopanih štiriindvajset taboriščnikov iz bližnjega koncentracijskega taborišča (Runko 1959b). Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve naci-fašizma pri republiškem odboru Zveze združenj borcev in drugih udeležencev NOV Slovenije je ugotovila sto devetinosemdeset imen žrtev taborišča v Trevisu in sedeminpetdeset žrtev taborišča v Padovi (Runko 1959b). Brošura, izdana ob odkritju kostnice v Sansepolcru leta 1973, navaja sto sedem žrtev taborišča Renicci, triinštirideset manj, kot je navedeno v seznamu umrlih v Renicciju za obdobje od 12. oktobra 1942 do 7. februarja 1943. Tolikšno razhajanje je posledica tega, da so prenesli v kostnico samo posmrtno ostanke tistih, ki so bili pokopani na pokopališčih v Renicciju in v Anghiariju (Mari 1963), iz taborišča so namreč najhujše bolnike vozili na zdravljenje v Arezzo in Castiglione Fiorentino in jih tam tudi pokopavali.

Nekdanji taboriščniki domala vsi do zadnjega dvomijo o točnosti navedenih števil, češ da so prenizke. Menijo, da je bilo žrtev v resnici dosti več. Božo Podkrajšek je na primer leta 1946 v Ljudskem tedniku zatrjeval, da so samo v Renicciju v mesecu in pol zvozili "pod ciprese"

štiristo petdeset ljudi; dobrih trideset let pozneje je te svoje navedbe nekoliko popravil in zapisal, da je bilo tam vseh žrtev "okoli 400" (Podkrajšek 1979). Podobnih navedb je mogoče prebrati več. Nekateri na primer trdijo, da je samo v Gonarsu "na dan umrlo do sto internirancev" (Nikolajev 1950: št. 6-7). Vendar gre v teh primerih za pretiravanja, nastala med zgroženimi in prestrašenimi taboriščniki.

Največ žrtev je bilo med taboriščniki na Rabu. Seznamov rabskih žrtev je več in vsak navaja drugačne številke. Samostanski kronist je zabeležil, da naj bi po italijanskih "uradnih" zapisnikih v taborišču umrlo 1.267 oseb, toda vsi ohranjeni zapisniki navajajo manj imen. Tako je bilo v italijanski uradni knjigi od septembra 1942 do spomladi 1943 vpisano 928 imen. Eden izmed seznamov je prišel konec leta 1943 v nadžupnijski urad na Rabu; po navedbah samostanske kronike naj bi bil napisan malo pred kapitulacijo Italije. Pisal ga je verjetno Slovenec, zaposlen v pisarni rabskega taborišča. Na seznam se ni podpisal, a je pri črki "Z" zapisal na vogalu: "Teški so dnevi – če sonce ne sveti." V seznamu je po abecednem redu vpisanih 967 imen žrtev. Vendar pa seznam ni popoln, saj od devetnajstih taboriščnikov, ki so bili pokopani na samostanskem pokopališču, ni vpisanih šest imen. Drugi seznam hranijo v krški škofiji. Navaja več kot tisoč imen. V arhivu ljubljanske nadškofije sta ohranjena dva seznama: v seznamu umrlih internirancev z Raba za obdobje od 8. avgusta 1942 do 20. maja 1943 je vpisanih tisoč deset imen, v seznamu umrlih internirancev v bolnišnici Savoia na Reki pa so navedena za obdobje od 6. januarja do 5. avgusta 1943 imena petintridesetih žrtev.

Pred odkritjem spomenika žrtvam rabskega taborišča sta Slovenski poročevalec in Kmečki glas februarja 1953 objavila imena vseh žrtev, za katera je zvedel odbor za postavitev spomenika žrtvam taborišča na Rabu pri glavnem odboru Zveze borcev, s prošnjo bralcem, da preverijo, ali je na seznamu naveden njihov sorodnik ali znanec, ki bi umrl na Rabu, kajti spisek naj bi bil "zelo nepopoln". Podatkov o novih žrtvah na podlagi tega poziva ni bilo mogoče zbrati, tako da France Potočnik v svoji monografiji navaja seznam tisoč devetih žrtev taborišča z označenim grobom na pokopališču na Kamporu (Potočnik 1975: 330-355); torej točno toliko, kot je bilo navedeno že v Slovenskem poročevalcu in Kmečkem glasu. Danes je na rabskem pokopališču tisoč šestinšestdeset označenih grobov slovenskih in hrvaških internirancev, sto dva med njimi nimata vpisanih imen.

Ti podatki kažejo, da je na Rabu umrlo več kot tisoč ljudi, kar je naravnost grozljiva številka, saj zajema več kot vsakega desetega taboriščnika! Poleg tega to zanesljivo niso vse žrtve, saj je veliko nekdanjih rabskih taboriščnikov umrlo po preselitvi v druga taborišča. Tako je na primer v treh mesecih obstoja Reniccija tam umrlo približno šestdeset

ljudi, po večini zaradi oslabeledosti, ki je bila posledica bivanja na Rabu. Komandant taborišča je konec januarja 1943 menda izjavil, da so vsi "rabovci" tako slabotni, da jim bo težko pomagati. Nadalje, skoraj vsi bolniki, ki so v gonarški ambulanti decembra 1942 čakali na smrt zaradi oslabeledosti, so prišli z Raba. V Padovi pa je pomrlo toliko "rabovcev", da so drugi taboriščniki pravili njihovemu bivališču "fila smrti" (Majzelj 1970: 380).

Nekaj žrtev rabskega taborišča je bilo tudi med tistimi, ki so bili odpuščeni domov. Poročnik Magguglioni je navedel, da je neki sedemdesetletnik, ki se je 28. novembra 1942 vrnil v Ljubljano, izdihnil takoj po prihodu v kasarno. Tragiko tega nesrečneža je opisal na kratko, da je bilo "njegovo zdravstveno stanje takšno, da mu je izpustitev naklonila le to ugodnost, da je še poslednjič zadihal zrak svoje rodne zemlje" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 88-89). Poleg teh žrtev so bili na neki način žrtve rabskega taborišča tudi njegov nekdanji komandant in taboriščniki, ki so bili po kapitulaciji Italije pred "narodnim razsodiščem" obsojeni na smrt.

Kakor se vsi nekdanji taboriščniki strinjajo, da uradne številke žrtev italijanskih koncentracijskih taborišč niso točne, so si še bolj edini, da je bilo mrtvih več. Še zlasti velja to za žrtve rabskega taborišča. Že v taborišču se je med taboriščniki širil podatek o štiri tisoč mrtvih. Pozneje so nekateri navajali še višje številke: samostanski kronist je zabeležil govorico o 4.641 mrtvih in isto številko je navedel Herman Janež v svojem govoru ob komemoraciji na rabskem pokopališču septembra 1995, v procesu proti vojnim zločincem in izdajalcem (1946: 68) je bila navedena številka "4680 zavednih Slovencev", v emigrantskem časopisu se je dvakrat pojavila celo številka 4.842 (najprej v članku z naslovom Otok Rab – slovensko pokopališče in potem še v članku Desetletnica žrtev na Rabu; avtor(ja) zatrjuje(ta), da je tako "razvidno iz števila grobov").

Srhljive govorice o številu mrtvih so se kmalu razširile tudi zunaj rabskega taborišča. Najprej so jih raznesli transporti nekdanjih rabskih taboriščnikov po drugih taboriščih. Pripovedovali so strahotne vesti "o kalvariji našega naroda", da so življenjske razmere na Rabu "škan-dalozne" in da jih zato tam umira po več deset dnevno in včasih (na silvestrovo) še več. Po teh vesteh naj bi bilo na Rabu že konec oktobra 1942 mrtvih dva tisoč taboriščnikov! V poročilih londonski vladi o položaju v Sloveniji so njeni poročevalci iz Ljubljanske province v dopisu z naslovom Jugoslovanska koncentracijska taborišča v Italiji leta 1943 zatrjevali, da na Rabu umira več deset ljudi dnevno in da je bilo še pred koncem množičnega umiranja že tri tisoč žrtev. Ko je bil avgusta 1943 v Vatikanu krški škof Srebrnič, je po navedbah članka Skrb za trpeče povedal, da je bilo v taborišču na Rabu uradno zabele-

ženih tisoč dvesto smrti, da pa so mu pogrebci povedali, da so jih pokopali že najmanj tri tisoč petsto, še verjetneje pa kar štiri tisoč petsto.

Po podatkih iz teh govoric je bilo največ mrtvih na božični in novoletni dan, ko naj bi umrlo po sto ali še več ljudi v enem dnevu. Po nekaterih navedbah naj bi bilo na božič osemdeset mrtvih (Pakiž 1953: 52; Rabič 1970: 76), po drugih šestindevetdeset (Springer 1963), najpogosteje pa navajajo številko devetinosemdeset (Mohorič 1946: 84; Samsa 1951; Potočnik 1975: 133; Šušteršič 1977: 122; Janež 1985: 66). Za novoletni dan navajajo posamezni viri naslednje številke: osemdeset (Potočnik 1975: 133; Janež 1985: 66), devetinosemdeset (Pakiž 1953: 52), sto štirinajst (Springer 1963), sto štiriindvajset (Rabič 1970: 76), sto osemindvajset (Črne bukve 1944: 224; Otok Rab 1946; Desetletnica žrtev 1952) ali celo "okoli 200" (Mohorič 1946: 84). Iz teh številk naj bi bilo mogoče sklepati tudi na skupno število vseh žrtev: kajti, če je umiralo vsak dan po sto ali še več ljudi, "potem po nekajmesečnem umiranju enostavno ni mogoče, da bi bilo samo (sic!) 1009 žrtev" (Potočnik 1975: 133). Te navedbe se nekoliko razhajajo z navedbami samostanske kronike, v kateri je Odoriko Badurina zabeležil, da je 24. decembra 1942 slišal od Kamporcev, da je bilo na pokopališču razpostavljenih devetdeset krst s trupli (najvišja dnevna številka, ki jo je zabeležil kronist).

Podnebne, stanovanjske, prehranske in zdravstvene razmere so povzročale, da so se taborišča začela spreminjati v "žive grobnice", kakor je poročal v London neznani poročevalec iz Ljubljane 1943 v poročilu z naslovom *Jugoslovanska koncentracijska taborišča v Italiji*. Umrljivost na Rabu je bila tako velika, da so bili poznavalci tamkajšnjih razmer konec 1942 prepričani, da nihče ne bo preživel zime. Zlasti hudo so bili prizadeti otroci in starejši, ki so začeli umirati že avgusta 1942. Po podatkih iz samostanske kronike je bila prva žrtev "mali Andjeo" Viljem Malner, rojen 22. maja 1942, v vasi Žurge pri Čabru. Umrl je 5. avgusta 1942. Sledili so mu drugi otroci in starci. Umiranje v večjem številu se je nadaljevalo do konca januarja 1943. Ko se je 11. februarja 1943 škof Rožman sestal z generalom Robottijem, ga je opozoril na govorice o množičnem umiranju na Rabu. Robotti mu je zato dva dneva pozneje poslal tabelo, iz katere je razvidno, da je v prvih desetih dneh januarja 1943 od 4.330 taboriščnikov umrlo sto šestindvajset oseb, naslednjih deset dni jih je od 3.261 taboriščnikov umrlo štiriinsedemdeset in pozneje še nekaj manj (Saje 1952: 527).

V drugih taboriščih je bilo žrtev manj, že zato, ker so odrasli bolje prenašali življenje v taborišču od otrok in starcev. V Gonarsu je od ustanovitve taborišča do 20. oktobra 1942 po podatkih iz dnevnika Albina Zupančiča umrlo devet ljudi. Taboriščniki so zvečine prejeli pakete, vmes ni bilo zime in ves čas so vladale "za taborišče še kolikor

toliko urejene higienske prilike". Število mrtvih se je silovito povečalo, ko so prišle tja ženske in otroci z Raba: med njimi so bile v večini Čabranke, ki niso imele od kod dobivati paketov, nastopila je zima in otroci niso bili zadosti odporni. Po drugi strani pa so bile po nekaterih virih ženske "bolj trdne" in so umirale dosti manj od moških.

Intendanca Superslode je 13. decembra 1942 navedla kot glavne vzroke velike umrljivosti na Rabu: slabo telesno stanje internirancev, v katerem so bili pripeljani v taborišče, veliko število starcev, strah, ki so ga otroci in matere prestali ob odgonu z doma, naporu transporta in nezadostna količina hrane (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 62). Čiščenje posameznih predelov Ljubljanske in Reške province so italijanski vojaki izvajali na "nepopisno surov" način, ki je preživelim že sam po sebi zbujal najhujše slutnje. Nepodpisani pisec poročila o stanju v Starem trgu, Ložu, Grahovem je zapisal, da je v začetku "roške" ofenzive neka ženska od žalosti in strahu umrla. Strah se je na poti v taborišče še povečeval in ko so bodoče taboriščnike na Reki vkrcali na ladjo, so mnogi med njimi dokončno obupali nad svojo usodo: večina med njimi še ni videla morja, niti se še niso vozili z ladjo, sumili so, da jih nameravajo preprosto potopiti. Po navedbah vloge slovenskih žena, z dne 13. januarja 1943, in soglasnem mnenju taboriščnikov je bilo precej bolezní in smrti tudi zato, ker so po večini nosili poletne obleke in bivali pod šotori tudi v najhujši zimi (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 87). Svoj davek so terjale tudi epidemije griže, ustrahovanja in ponižanja, ki so jih morali prenašati v taboriščih. Po ugotovitvah taboriščnikov je bila umrljivost odvisna tudi od vremena: kadar je pihal sever, naj bi bila manjša, kadar pa je pritisnil jug, naj bi se število mrličev zelo pomnožilo.

Za Treviso so zaposleni v taboriščni pisarni izpisali vzroke smrti za triinsedemdeset primerov. Med njimi se največkrat, štirindvajsetkrat, ponavlja telesna in trinajstkrat starostna izčrpanost. Drugi vzroki so: meningitis, vnetje bronhijev, tuberkuloza, srčna kap, vnetje srčne mišice, pljučnica, vnetje trebušne mrene, krvava griža, gnojno vnetje sklepov, zastrupitev s hrano, zlom stegenice in rak v nosu (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: 89). O drugih taboriščih ustreznih podatkov ni, verjetno pa lahko posplošimo tako podobo tudi nanja, seveda z upoštevanjem različnih razmer.

Dva načina umiranja sta bila najpogostejša. Konec oktobra 1942 se je zlasti na Rabu pojavilo umiranje v "čudni obliki". Na videz povsem zdravi ljudje so zvečer legli brez posebnih znakov obolenja in bolečin, zjutraj pa so jih našli mrtve. V takih primerih so zdravniki zapisali kot vzrok smrti *colasso cardiaco*, *insufficienza cardiaca* (srčna slabost). Ljudje so "odhajali v peti sektor" povsem brez bolečin in brez večjega smrtnega boja. Umirali so "kar na lepem", "kar mimogrede", ta na latrini, oni sredi dela, ta je odgriznil kos kruha. Drugi način umiranja je bil veliko

hujši za bolnika in njegovo okolico. Bolnika je začela zalivati voda. Najprej so mu otekle noge, postal je zabuhel v lice, nato mu je začel rasti trebuh čedalje bolj grozeče. Jemali so jim "cela vedra vode", se spominjajo nekdanji taboriščniki, a v kratkem je bil človek spet tako težak, da se ni mogel premakniti in da so ga drugi komaj dvignili. Bilo je strašno umiranje (Mohorič 1946: 60; Pakiž 1953: 50; Springer 1961; Rabič 1969).

Uporabljeni viri navajajo med taboriščniki samo dva primera (uspešnega) samomora. Prvega je storil sredi novembra 1942 Stanko Karpe, ki se je v gonarški ambulanti obesil na okno, tako da so ga našli mrtvega v sedečem položaju. Karpe naj bi venomer zaman prosil zdravnike, da ga pošljejo domov na zdravljenje. To naj bi poskušal izsiliti tudi s "fingiranim poskusom samomora". Potem naj bi se pomiril, a so ga bolničarji vznemirili "z opolzkimi in zvijačnimi vprašanji, ki so cikala na seks s priklicevanjem misli prizadetega, kaj morda počenja njegova žena z drugimi, ko je on tu, odsoten, kako v tem uživa itd." Ponovno si je prerezal žile, tokrat močneje. Zato so mu bolničarji nasilno oblekli "srajco za zmešance", kar po prepričanju bolnikov "res ni bilo potrebno", marveč naj bi šlo le za njihovo izživljanje. Karpe je namreč šele potem, "izprovociran s poniževalnim početjem povzročiteljev" postal razburjen do zariplosti. Solzen jih je rotil, naj tega ne počnejo, naj ga odvežejo, da je in da bo miren. Ustregli so mu šele tretjega dne, bolj na pritisk drugih bolnikov: "Sramota, če je človek do sočloveka zver. Zvrha pa še Slovenec (Pogačar) do Slovenca" (Ažman 1974: 18-21). Ponižanja s strani bolničarjev naj bi bila vzrok za njegov samomor.

Drugi samomor je bil storjen na Rabu. Omenja ga samostanska kronika 5. avgusta 1943; tega dne je iz drugega nadstropja bolnišnice skočil neki Slovenec. "Iz obupa, ker so mu že prej ubili vso družino."

Toda neke vrste samomora so storili tudi tisti, ki so se ponižani in obupani popolnoma predali usodi, čakajoč, da pride smrt (negacija nečloveškega življenja) in jih odreši preganjalcev in trpljenja. Resda niso dvignili roke nadse, a so se bolj ali manj zavestno zapustili, kot se je temu reklo, oziroma se odrekli sleherni aktivnosti (življenju) in si prav z do skrajnosti pasivnim zadržanjem skrajšali pot do tja, koder jim moči preganjalcev niso mogle več slediti (Jezernik 1983). Menim, da je prav v tem iskati odgovor na vprašanje, zakaj množično umiranje na Rabu ni prenehalo niti potem, ko so italijanske oblasti taboriščnike namestile v hotele in jim dale boljšo hrano.

Prvi smrtni primeri kot posledica internacije so "zelo vplivali" na okolico. Pogovori so dobili nov predmet, ob katerem se je vse pogostejše sukala utesnjena človeška misel. Prve smrti so med taboriščniki silno vplivale na razvoj zavesti o pripadnosti ogroženi skupini. Ko so umrli prvi stanovalci določene bivalne enote, so se zbrali okrog njih "zgneteni

v gručo" vsi njeni prebivalci (Mauser 1963: 165). V grozi pred črno prihodnostjo so pomislili tudi na upor, po premisleku pa so vendarle ugotovili, da je premoč na strani stražarjev. Ponekod so se zato odločili za mirno manifestiranje nezadovoljstva. V Trevisu so bili zaradi dvojice zabuhlih trupel v kapeli tako vznemirjeni in nejevoljni, da so se odločili odpovedati se hrani, "dokler jih Italijani ne bodo več pitali z bromom" (Žužek 1974: št. 6).

Najbolj množičen in najbolj organiziran je bil protest v Gonarsu ob ustrelitvi Rudolfa Kovača. Stražar na stolpu v Gonarsu je 24. avgusta 1942, kot so zabeležili v svojih dnevnikih Franc Berčič, Bogdan Černe, Dušan Prašnikar in Albin Zupančič, iz neznanega vzroka ustrelil Rudolfa Kovača, ki se je v sektorju beta leže sončil. Zadel ga je v želodec in kmalu potem, ko so ga prenesli v ambulanto, je podlegel rani. Uboj je povzročil med taboriščniki veliko ogorčenje in "strahotno vznemirjenje, ki je mejilo že na upor". Ko je karabinjerska patrulja razorožila storilca in ga vklenjenega odpeljala v zasilni zapor, so mu žvižgali in nekateri tudi žugali s pestmi; spet drugi pa so v paniki razširjali novice, da Italijani pripravljajo pokol nad taboriščniki. Na veliko so ugibali, zakaj je stražar streljal. Menili so, da je zblaznel ali da ga je fant izzival s svojo goloto ali s svojo brado. Drugi so domnevali, da se je hotel izmazati iz vojske: bil naj bi že v Abesiniji, Albaniji in severni Afriki, deset let vojske ima za seboj, pa mu je vseeno, so govorili. Tretji so bili prepričani, da je bil strel v resnici namenjen Nikolaju Pirnatu, ker še ni napravil Madone. Večina pa se je strinjala, da je bil zločin storjen naklepno, da bi jih prestrašili. Taboriščne oblasti naj bi zanalašč poslale norca v stolp in mu namignile, naj koga ubije, vseeno koga, samo da jih prestrašijo (Bratko 1975: 88; Martinčič 1978: 106; Maršič: 35).

Po tragični smrti sotovariša so ogorčeni in vznemirjeni taboriščniki v protest zoper stražarjev zločin priredili "najbolj mogočno politično manifestacijo" (Bukovac 1955: 28). V znamenje žalovanja so še istega dne sklicali zbor vseh taboriščnikov. Kadar so kapoji klicali ljudi na zbor, so se ti odzivali po polžje. Pol ure so jih morali bobnati skupaj, kričati in jim zlepa dopovedovati, da je njim sicer vseeno, da pa je disciplina v korist vsem. Pri raportiranju dežurnemu oficirju večinoma nikoli niso bili prepričani, ali so številke o prisotnih in bolnih točne, saj je bilo težko prešteti neurejene vrste naveličanih mlačnežev. Ko pa je Jože Kelbe tistega dne po dogovoru ob osmih zatrobil jugoslovanski vojaški "zbor", so se zbrali v nevtralnem prostoru z "neverjetno naglico". Ko je trobentač zatrobil jugoslovanski vojaški "mirno", so se postavili v četverostope; drugače so morali na zbore stati v trostopih. Vrste so bile ravne "kakor rezila" in v njih so stali tudi tisti, ki so imeli "riposo". Po triminutnem molku je trobentač odtrobil "razhod". Vsi so odšli v barake in tam ostali še četrto ure, nato je bilo spet "voljno". Vendar vsi taboriščniki niso šli na

zbor. Nekateri so ostali pod šotori, bodisi iz strahu bodisi iz političnih razlogov, ker so zbor organizirali aktivisti Osvobodilne fronte. "Seveda ni bilo konca fraz o nesolidarnosti, pieteti. Celo grozili so prikrito. Ločitev je bila popolna," je zapisal avtor tipkopisa Gonars, ohranjenega v fondih Škofijske dobrodelne pisarne. Toda vsi "COF" ("contra oefovci", kot so se sami imenovali) niso bili tako dosledni in nekateri so vendarle šli na zbor. V znamenje žalovanja so organizatorji protesta ukazali osemdnevno žalovanje brez prireditev, ki pa ni imelo toliko odziva kot protestni zbor. Pravniki so kar nadaljevali svoja predavanja, in ko so jih "prijeli", so jih zavrnili, češ da predavanja niso zabava in da naj raje sami nehajo kvantati. Peti dan žalovanja je bila pevska vaja za Gregorčičev večer. Pevce so v znak protesta obmetavali s peskom.

Po žalnem zborovanju je komandant sektorja beta zbral svoj štab in tekal po barakah, da bi izgnal taboriščnike iz njih. Nato je komandant taborišča sklical vse kapoje. Rekel jim je, da je bil njihov zbor protest, ki nikakor ni dovoljen. Ker pa je bil izveden mirno in disciplinirano, jim je odpuščeno. Le trobento je moral lastnik takoj izročiti upravi. Taboriščna uprava je od kapojev zahtevala, da pomirjajoče vplivajo na taboriščnike, in izrazila globoko obžalovanje zaradi incidenta. Obljubila je, da bo storilca doletela zaslužena kazen in da bo pokojnik imel dostojen pogreb. Vojaka so zagovarjali s tem, da se mu je trenutno zmešalo. "Saj je moral biti hudič res nor," je zabeležil v dnevnik Albin Zupančič, "ko je potem ko je že streljal skočil k mitraljezu in vpil žvia'."

Taboriščniki iz barake ustreljenega so na mestu nesreče postavili majhen križ in kamenje, prižgali svečo in imeli častno stražo. S cvetjem so okrasili tudi pograd in ležišče pokojnika ter prižgali sveče. Kovačev pogreb je bil 27. avgusta 1942. Za njim je šlo blizu dvesto oseb, med njimi tudi pokojnikova vdova. Krsto so nosili pokojnikovi najbližji tovariši iz barake. Na njej sta bila dva venca, ki ju je dala uprava taborišča. Po pogrebnih obredih kurata je pevski zbor zapel Gozdič je že zelen, po vzkliku "slava" pa še Lipa zelenela je.

Z naraščanjem števila umrlih je naraščala tudi vznemirjenost, "da bi od gneva tulili ob vsaki novi smrti", kot je zabeležil v dnevnik Franc Šlajpah. Toda svoje nezadovoljstvo so vse manj izražali skupno in organizirano. Vse bolj so mislili zgolj nase, zgolj na to, kako bi preživel, in vse manj na skupnost. Menili so, da morajo "radi samoobrambe dati sentimentalnost na stran in razumsko skušati pomagati, kjer se da in ima smisel, ter paziti na sebe". Mnogi so se začeli utapljati v brezbržnosti, češ, saj vojne ne bo nikdar konec in bodo tako ali tako poginili v taborišču. V tem je bilo izraženo veliko trpkosti, obupa in strtega dostojanstva, ponižanja prek najvišje tolerančne meje. Kljub vsemu pa je na dnu najhujših razočaranj živelo upanje, da se bo "mogoče le še dalo izmuzniti" (Jurca 1945: 55). Nekatere je zagrabil paničen strah pred smrtjo,

kakor blazni so skušali ubežati: podnevi so stikali po smetiščih, išoč ostanke hrane, ponoči so se otepali spanca, da jih ne bi presenetila "koščena roka". Ljudje so z grozo gledali v prihodnost: ali bodo zmogli pretrpeti vse težave in se še kdaj vrniti domov? Še oktobra 1942 je bila med rabskimi taboriščniki najpogostejša beseda "vrnitev", že v naslednjih dveh mesecih pa so govorili samo še o smrti. Vsako jutro so se pozanimali, koliko jih je ponoči umrlo, kateri znanec je med njimi. Če je kdo govoril o čem drugem, je vsakdo mislil, da je že v agoniji. Na podlagi pogovorov o preminulih so nekateri delali grafikone umrljivosti, ki so se dvigali "sunkovito, kakor glava kobre pred piščaljo brezčutnega fakirja" (Šušteršič 1973b: 541).

Ni čudno, da se je v takšnem vzdušju uveljavilo prepričanje, da namerava okupator fizično uničiti vse Slovence, zlasti pa tiste v taboriščih. Množične internacije v Ljubljanski provinci so sprožile številne govorice, da nameravajo Italijani izseliti vse njeno prebivalstvo. Nekateri so vedeli povedati, da bodo Ljubljano izselili v Kalabrijo in Sicilijo in da bodo naseljevali samo po deset družin na razdalji petindvajsetih kilometrov. Drugi so zatrjevali, da bodo izselili kar vse, in to na Madagaskar. Seveda so takšne govorice nastajale pretežno iz strahu in negotovosti, ki so jo sprožili italijanski represivni ukrepi v provinci, delno pa tudi kot posledica belogardistične propagande, ki je razglašala, da so nameravali Italijani izseliti vse Slovence, pa je škof to preprečil z ustanovitvijo bele garde. V koncentracijskih taboriščih je strah dobil še večje oči.

Velika umrljivost je neugodno odmevala tudi med prebivalstvom Ljubljanske province. Poročnik Maggugliani je že 28. novembra 1942 v poročilu nadrejenim opozarjal, da posebno umrljivost starcev, otrok in žena zelo neugodno odmeva med Slovenci in škoduje italijanskemu ugledu. Zato je predlagal, naj pohitijo z izpuščanjem Slovencev, da bi bila država obvarovana pred neugodnostmi zaradi tolikšnega števila smrti; te bi po njegovem mnenju utegnile imeti "zelo neugoden političen odmev ne le v notranjosti, ampak tudi v mednarodnem svetu" (Komisija za ugotavljanje zločinov 1946: št. 81).

Čeprav sta bila bes in gnev do zatiralcev zaradi smrti sosedov skupna vsem taboriščnikom, so se iz istega razloga krepila medsebojna nasprotja, pogojena predvsem z različnimi političnimi nazeri. Privrženci narodnoosvobodilnega gibanja so namreč dolžili za množično umiranje v taboriščih nasploh in še posebej v rabskem "fašistične krvnike in domače izdajalce" in skušali trpljenje taboriščnikov uporabiti za povezovanje in mobilizacijo zoper italijanske okupatorje in kolaborante: "Vemo pa tudi, prav točno vemo, da je kriv tisočernih smrti naših bratov in očetov, žena in otrok na tem otoku tudi belogardistični Juda."

To pa ni bilo prav nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja: "Da je bilo trpljenje še težje, so komunisti trpljenje izrabljali v propagando"

(Peter 1950: 11). Vsekakor jim niso ostali dolžni. Za gorje so krivili "laško vojsko in komuniste", češ da je bila na Rabu umrljivost tako strašna zaradi sodelovanja med njimi. Po besedah pisca nepodpisanega članka Otok Rab – slovensko pokopališče naj bi se to sodelovanje "kričeče kazalo v taborišču samem, kjer so komunisti imeli vso oblast, da so lahko uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali". Medsebojne obtožbe so bile tako hude, tako da v mnogih primerih ni bilo nikoli več mogoče mimo njih.

Za odnos taboriščnikov do umrlih sta bila značilna predvsem strah in groza. Po svojih močeh so se v danih možnostih trudili izraziti pokojnikom svoje spoštovanje s primernim pogrebom in vedenjem ob njihovi smrti. Med posameznimi taborišči so bile precejšnje razlike v načinu pokopavanja in izkazovanja drugih časti pokojnikom. V tem se je kazala skupnost živih in pokojnika na eni strani, na drugi pa je to utrjevalo skupnost preživelih. Lahko rečemo, da je bila širina izkazovanja časti pokojnikom v največji meri odvisna od zavesti skupnosti in tovarštva med interniranci v taborišču. Edinole na Rabu in v Gonarsu je postala smrt v času najhujšega umiranja "nekaj vsakdanjega" in taboriščnike umirajoči v njihovi bližini niso več spravljali v posebno stanje razmišljanja. Dogajali so se strašni prizori, tudi taki, ko se je kdo nenadoma zgrudil mrtev, drugi pa so nemoteno opravljali naprej svoje delo. Namesto na to, kakšno čast naj izkažejo pokojniku, so nekateri najprej pomislili na njegove obroke hrane in na to, kdo si je prilastil njegove odeje: "Bili smo sebični zato, ker smo bili lačni in prepuščeni na milost in nemilost kruti usodi" (Kaplan 1953). Mrtvim sosedom so jemali čevlje, srajce, prstane, ure, vse, kar je komu utegnilo priti prav. Še več: celo ob umirajočih se jih je nabralo veliko, ki so se med seboj prepirali, kaj bo kdo dobil. Tisti, ki so pravočasno opazili, da je sosed umrl, so vzeli, kar bi po njihovem mnenju vzel kdo drug, morda celo Italijani. V zvezi s tem so rabski taboriščniki imeli veliko povedati na račun "Lahov", ki naj bi kradli pokojnikom obleko in obutev, jim pulili zlate zobe in jih potem prodajali (Mohorič 1946: 41, 79, 83). Nekateri pa se spominjajo, da so se našle "tudi med našimi ljudmi hijene, ki so opravljale tak posel" (Potočnik 1951: 44).

Čas smrti je med preživeli zbuja hud bes in gnev do zatiralcev. Odpor do italijanskih oblastnikov je bil v največji meri posledica njihovega premalo spoštljivega odnosa do pokojnikov. Bili so tudi glasni očitki, češ, mi poklekemo in molimo pri pokojniku, vi pa takole. Na Rabu so se namreč širile številne govorice o tem, kako zaničljivo ravnaajo Italijani s pokojnimi taboriščniki: da jih mečejo v morje, da jim še krst ne privoščijo, da jih pokopavajo gole, po dva v eni krsti in podobno. Pokojniki so tako kljub vsemu bili pomemben dejavnik v razvoju zavesti o pripadnosti skupnosti, ki je bila nasprotna skupnosti italijanskih tabori-

ščnih oblastnikov. Preden so zapustili otok Rab, so 13. septembra 1943 priredili slavnostno komemoracijo v spomin tovarišem, ki so morali za vedno ostati tam. Po programu naj bi taboriščni pevski zbor zapel Žrtvam, nato naj bi sledil nagovor Jožeta Jurančiča, potem naj bi Igo Gruden recitiral svojo pesem Otok Rab, Anton Vratuša naj bi obudil spomine na trpljenje v taboriščih in žrtve, od katerih so se poslavljali, ter spregovoril o perspektivah prihodnosti. Za njim naj bi Vera Hreščak recitala pesmi Bor in Žrtvam, Drago Blanča Kajuhove pesmi Skozi dež in Vihar, potem naj bi spet nastopil taboriščni pevski zbor in zapel Lipa zelenela je, nato pa naj bi Jože Jurančič prisegel v imenu nekdanjih internirancev na spomin žrtev. Za konec naj bi zapel žalostinko Žrtvam še židovski pevski zbor. Med vračanjem v taborišče naj bi vsi skupaj peli še Hej, Slovani.

Pokojniki so povezovalno vplivali na nekdanje taboriščnike še dolgo po vojni, saj se jih je veliko zbralo na raznih spominskih slovesnostih, na katerih so obujali spomine na trpljenje v taboriščih in se poklonili žrtvam. Prva takšna slovesnost je bila na Rabu 13. septembra 1953, ko so slovesno odkrili spomenik žrtvam tega koncentracijskega taborišča. Veliki slovesnosti sta bili nato še leta 1973 ob odprtju kostnic v Gonarsu in Sansepolcru.

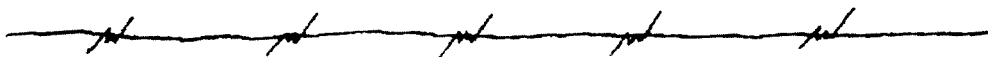
Mrlič je bil zlasti na Rabu in pozneje tudi v Gonarsu, ko so tja prišli "rabovci", svoje vrste kapital: pokojnikovi bližnji so namreč kar nekajkrat zatajili truplo za več dni, da so ta čas dobivali njegove obroke. Taboriščne oblasti so zadrževanje trupel sicer prepovedale in naloga kapojev je bila skrbeti tudi za to, da so bili posmrtni ostanki ponoči umrlih takoj odnešeni iz bivališč. O tem, da bi bivali skupaj z mrličem, je imela hude pomisleke tudi večina taboriščnikov. Posebej so obsojali matere, ki so skrivale trupla svojih otrok. Ko je na Rabu neka taboriščnica iz Gerova pod slamo v šotoru nekaj dni skrivala truplo otroka, da je dobivala ta čas zase in za druga dva otroka njegove obroke, sta jo ženski, ki sta bivali z njo pod istim šotorom, prijavili. Trupelce je morala takoj odstraniti in se javiti v upravi taborišča na zaslišanje. Kaj so ji rekli in kaj so ji zagrozili, tega nikomur ni povedala. V vsem taborišču takrat ni bilo šotora, pod katerim ne bi govorili o tem primeru in si ga skušali razjasniti. Nekatere ženske so menile, da se, reva, ni mogla ločiti od mrtvega otroka, ker je bil najbrž edinček. Druge so zatrjevale, da ima še pet živih ob sebi in da se ji je zmešalo. Takšna je bila na koncu splošna sodba (Mohorič 1946: 38).

Edinole na Rabu so pokopavali pokojnike na posebnem pokopališču, zgrajenem samo zanje, in to od 27. avgusta 1942 naprej. Pred tem so pokopali posmrtno ostanke devetnajstih taboriščnikov na vaškem pokopališču v zalivu Sv. Evfemije. Druga italijanska koncentracijska taborišča niso imela posebnih pokopališč; pokojne taboriščnike so pokopavali na

bližnjih pokopališčih. Najbolj slovesni so bili pogrebi v Gonarsu spomladi in poleti 1942. Ko je 16. aprila 1942 v podoficirskem sektorju devetnajstletnega Jožeta Zupančiča zadela kap, so naslednjega dne taboriščniki v beti vstali ob pol šestih, da so lahko dostojno počastili umrlega sotrpina. Razvrstili so se v dolg sprevod. Takoj pri ambulantni so mu zapeli Vigred se povrne. Karl Hazler je na čelu nosil križ, za njim so šli duhovnik, dva vojaka kot ministranta, za krsto pa pokojnikovi ožji znanci, komandant taborišča, kapetan in dva oficirja in na koncu pevci. Nekdo je ukazal: "Mirno! – Kape skini! – Pozdrav!" Pri kantini je bila maša, kateri so prisostvovali vsi taboriščniki iz bete in vsi podoficirji jugoslovanske vojske. Pevci so pri maši zapeli Vigred, Blagor mu, Lipa zelenela je in Gozdič je že zelen. Ob krsti je stala častna straža, bil je pokopan s častmi vojnega ujetnika. Nazaj grede se je zvrstil spet isti sprevod, samo da je bil še trobentač zraven in nekdo je nosil majhen grmičev šopek. Pogreb je potekal brez vencev in napisov, toda marsikako oko se je orosilo, saj je bil tako turoben, pa vendar veličasten, kajti prvo žrtev koncentracijskega taborišča so pozdravili na njegovi zadnji poti prav vsi tovariši najdostojneje in z največjim spoštovanjem. Pri izhodu so mu pevci spet zapeli Lipa zelenela je, vendar se niso razšli. Ostali so po barakah še četrte ure, da bi počastili spomin na rajnega tovariša.

Potem ko so razselili prvotne prebivalce taborišča, so bili pogrebi veliko preprostejši. Novi taboriščniki so se le neradi udeleževali pogreb-ov, o krstah pa so govorili, da je najbrž vedno ena in ista in da trupla v resnici pokopavajo brez njih, čeznje pa vržejo le nekaj lopat prsti.

Veliko preprostejši so bili pogrebi tudi tam, kjer jih je bilo največ, na Rabu. Med tamkajšnjimi taboriščniki je bilo za opravila vedno lahko zbrati delavce, le kadar je bilo treba nesti krsto na pokopališče, so se razbežali na vse strani in se skrili. Izgovarjali so se, da so preslabotni. Toda pravi vzrok so bili bolj verjetno strah in predsodki pred mrličmi in delom z njimi. Imeti kakšen opravek z mrličem je namreč veljalo za nekaj "skrajno odvratnega", nedostojanstvenega in ponižujočega. Gro-barska dela je tako opravljala ves čas bolj ali manj ista skupina, ki jo je določila taboriščna oblast, vendar ni imela stikov z drugimi (Potočnik 1975: 130-131; Kupljenik 1975; Šušteršič 1977: 140, 282). Pri pogrebi na Rabu so sodelovali le tisti, ki so morali nositi krsto, in kurat, ki je opravil vse pogrebne slovesnosti. Od drugih taboriščnikov so smeli pokojnika popremeti na njegovi zadnji poti samo najbližji sorodniki.

OTROKE, ŽENE, STARCE SO GONILI IZ DOMA

Linorez iz mape Nikolaja Pirnata: Domovi ječe gozdovi, izdal GŠ NOV in PO Slovenije, 1944.

Nikolaj Dirnat: Kapucin Bruno; Gonars 1942.
Iz knjige Ivana Bratka Teleskop, Ljubljana 1956.

V E R A

Ogromna večina taboriščnikov iz Ljubljanske in Reške province je bila katoliške vere, bili pa so se med njimi tudi pripadniki drugih ver, čeprav zelo redki. Tako so bili na primer v Reniciju konec januarja 1943 musliman, pravoslavca in protestanta. Krščanstvo je močno vplivalo na način mišljenja in čustvovanja tudi pri tistih, ki so bili že vzgajani v ateističnem duhu; zlasti velja to za odnos slovenskih taboriščnikov do trpljenja. Internacijo so doživljali kot "čas naše golgote" (Šušteršič 1973: 552) oziroma "kalvarije našega ubogega naroda" (Maček 1942). Na določen način so torej tudi sami pristajali na trpljenje v taborišču, toda za ceno (upanje), da bodo za to nekoč poplačani: "Po trpljenju, po tej mrki suženjski sedanosti bo prišla tudi za nas boljša bodočnost. Bodočnost, ki nam bo prinesla toliko zaželeno svobodo, mir in svidenje z domačimi, za čemer najbolj hrepenimo. Internacija bo za nas dobra šola, ki je ne bomo nikdar pozabili. Bili so žalostni in veseli trenutki, veliko več pa je bilo žalostnih, ki nam bodo ostali v neizbrisnem spominu." Upali so in si vroče želeli, da bo njihovo trpljenje maščevano: "Veliko je bilo trpljenje slovenskega ljudstva v tej grozni vojni. Z zlatimi črkami bi bilo lahko vpisano v zgodovino Slovencev, ker takega trpljenja slovenski narod še ni doživel. Lakota, pretepanja, mučenja, vse to je bilo na dnevnem redu. Stotine in stotine slovenskih žrtev vpije po maščevanju, ki bo prišlo in prineslo mir, blagostanje in zadoščenje slovenskemu narodu" (Černe 1943).

Po drugi strani pa so se nekateri verniki držali določenih verskih zapovedi zgolj "po stari navadi babic in dedov" (Jurca 1945: 8).

V koncentracijskih taboriščih so mnogi prenašali svojo usodo z vdanostjo, kot nekakšno pokoro, in še bolj vneto molili. Precej jih je bilo, ki so vsak dan molili rožni venec in upali, da bodo uslišani v svojih molitvah in odpuščeni domov ter da bo božja kazen zadela krivce njihove nesreče. Ker se to ni zgodilo, se jim je sčasoma marsikaj, kar so pred internacijo mislili o človeku in družbi, "na glavo postavilo". Menda vsakdo od nekdanjih taboriščnikov označuje življenje v taborišču s sintagmo "boj za obstanek", torej izrazito materialistično. V vsakdanji stiski se je tedaj pred njimi odpirala prava temna stran meseca: "V kolikor toliko udobnem življenju, ki ima nek cilj, se človeški nagoni, njegova narava pritaje. Sedaj so se razgubili do dna" (Kozak 1947: 358).

Življenje v ujetništvu je vplivalo na oblikovanje novih norm in vrednot o človeku, njegovem dostojanstvu in sreči. Resda je na istih normah in vrednotah temeljil egoizem, ki se je pogosto razrastel prek vsake razumne mere. Toda kakor koli že je bila ta nova antropologija enostranska, je bila vendarle močan udarec za stare mite o človeku, ustvarjenem po božji podobi, in o ljubezni do bližnjega. Albin Zupančič si je 9. oktobra 1942 v dnevniku o tem zabeležil naslednje: "Danes smo imeli mašo. Prišel je dr. Fajdiga, menda je profesor na 2. državni. Da je mogel priti sem, je moral dobiti od samega papeža dovoljenje. Imel je tudi pridigo. Nikdar v življenju si nisem želel in najbrž si tudi nikdar ne bom, da bi bila pridiga čim daljša, če bi govoril cel dan, jaz bi ga poslušal. Lepo je govoril in nas tolažil. Veliko nam je govoril o medsebojni ljubezni, naj se ljubimo kot bratje, naj pomagamo drug drugemu itd. Kaj boš govoril o ljubezni, če pa ne poznaš našega življenja, če ne poznaš naših razmer. Tu o kaki ljubezni ne more biti govora, ker vlada hinavščina, zahrbtnost, laž, vse, prav vse lastnosti, katerih se pošten človek najbolj boji."

Značilno je, da je med taboriščniki sčasoma upadlo zanimanje za verske obrede in celo v ženskih taboriščih je prej ali slej prevladalo "brezversko razpoloženje" (Jurca 1945: 57). Velja pa, da so bili moški manj prizadevni udeleženci verskih obredov od žensk, starke in starci bolj prizadevni od mladine (Rus 1970: 369; Šušteršič 1977: 32-33). Takih, "ki so čutili s Cerkvijo, ki so stalno pri Bogu iskali tolažbe, ki se niso bali javno izpričevati vere v Boga", je bilo konec leta 1942 največ za dobro desetino. Na Rabu je na primer Lojze Božič, ko je "skoro umiral" od lakote, zavrnil obisk duhovnika, čeprav je bil veren, z besedami: "Dajte mi kruha!" Vendar se zanimanje za verske obrede ni zmanjšalo zato, ker bi ljudje prenehali verovati v boga in posmrtno življenje. Potrdilo za to je tudi dejstvo, da je 24. septembra, ko je prisegla Rabska brigada, zaprisego opravil po verskem obredu Jože Lampret, verski referent XIV. divizije. V krajšem govoru ob tej priložnosti je poudaril, da je boj slovenskega naroda za osvoboditev v najgloblji in najtesnejši zvezi s krščanskimi načeli, ki so načela bratstva, svobode in ljubezni. Do verskih obredov so taboriščniki posta(ja)li brezbrizni, ker so bili "človečanski nauki krščanstva v strahotnem nasprotju z divjanjem fašističnih strahovalcev" (Potočnik 1975: 268).

Po oceni nepodpisanega pisca kratkega poročila o razmerah v Padovi je bil med tamkajšnjimi taboriščniki odpor zoper katoliško cerkev in njene služabnike tako globok, da je bilo potrebnih "50 izvežbanih fantov", da bi "sproti pobijali večkrat umetno povzročene predsodke, ki nastajajo v taborišču proti duhovniku". Svoje nezadovoljstvo je večina izražala z odsotnostjo pri verskih obredih, manjšina pa tudi bolj demonstrativno. Maše na praznik Kristusa kralja, ki jo je imel v Padovi na prostem frančiškan iz Ljubljane, se je po njegovi oceni udeležila približno tretjina

taboriščnikov. Nekaj preostalih je ta čas čakalo na pakete, veliko jih je bilo kakšnih dvesto korakov od oltarja "na črni borzi", nekaj pa se jih je med obredom, tudi med povzdigovanjem ("protestno, drugače si ne morem razlagati") sprehajalo s kapami na glavi največ petdeset korakov od oltarja.

Taboriščniki namreč niso sprejemali vere samo kot nekakšne globinske (metafizične) razlage zgodovinskega dogajanja, to je praviloma kot apologije obstoječega stanja. Škof Rožman je na primer v Slovincu 2. decembra 1942 takole odvrčal Slovence od narodnoosvobodilnega boja: "Vsi oni, ki so se predali tem krivim veram (to je narodnoosvobodilnemu boju, op. B. J.), in vsi oni, ki z njimi sodelujejo, greše iz dneva v dan in ponovno izzivajo jezo božjo nad naš narod." Večina taboriščnikov takšnega tolmačenja po notranji logiki taboriščnega življenja ni mogla sprejeti in je, prav nasprotno, iskala v veri izhod iz stisk obstoječega stanja, to je utopijo. Ali kakor je poročal nepodpisani frančiškan v poročilu o svojem obisku v Padovi: taboriščniki niso imeli po večini "nobenega smisla za nadnaravno in so (bili) do duhovnika sovražno razpoloženi". Tiste, ki so molili na glas, so sosedje posmehljivo imenovali roženkrancarji, žlobudravci in podobno. Taboriščnikom iz gonarske alfe, ki so poleti 1942 večkrat peli pesem *Je angel gospodov*, so sosedje iz bete dali vzdevek angelci. Toda če je neskladje med vsakdanjikom in obljubami večino odvrčalo od poslušnosti "božjim služabnikom", je po drugi strani manjšina zapadla v pravi fanatizem.

Verske razmere niso bile v vseh taboriščih enake. Iz poročil nepodpisanih cerkvenih obiskovalcev posameznih taborišč konec 1942 in v začetku 1943 je razvidno, da so bile dokajšnje razlike celo med posameznimi sektorji v istem taborišču. Iz gonarske bete, kjer so do novembra 1942 prevladovali delavci in privrženci Osvobodilne fronte, jih je "le malo" hodilo k maši, medtem ko jih je iz alfe, kjer so prevladovali dijaki in študenti in so bili privrženci Osvobodilne fronte v manjšini, hodila "četrtina". Po nepodpisanem poročilu je bila konec decembra 1942 v Gonarsu v tem pogledu precejšnja razlika med taboriščniki iz Ljubljanske in Reške province. Med slednjimi naj bi tedaj bili v veliki večini "preprosti, verni" ljudje; nasprotno naj bi bili Slovenci, ki so jih prignali tja iz Ljubljane ali iz Trevisa, najsi so bili posamezniki ali družine, zvečine "prijatelji partizanov". "So pa vmes tudi naši ljudje, ki te pokore ne zaslužijo. Vendar pa so mnogi teh komunistov in partizanov precej dostopni in mehki, ostali pa napram duhovniku hladni, skoraj sovražni, med temi zlasti dekleta."

Verske razmere so bile najslabše med moškimi na Rabu. O njih je nepodpisani obiskovalec, pisec poročila o razmerah na Rabu, v začetku oktobra 1942 poročal: "Tak kraj more moralno okužiti vse tiste, ki niso močno vzgojeni, zlasti mladoletno mladež od 16. leta dalje, med katero

je mnogo dijakov, ki morajo tu poslušati brezverske in protiverske pogovore in najpodlejša kvantanja materialističnih razvratnežev, ki se v svojem gnevu in neugodju, ki so mu izpostavljeni tu, ne znajo premagovati.”

Verska čustva taboriščnikov so pomembno vplivala tudi na razvoj občutij skupnosti in tovarištva. Praviloma so razlike med njimi vplivale razdruževalno. V Gonarsu so bile poleti 1942 prav razlike povod, da so taboriščniki iz alfe in bete drugi druge imeli “precej v želodcu”. Nekaterim se je “duhovna oskrba” v taboriščih zdela “morda še bolj” nezadostna kot materialna in so večkrat prosili uprave taborišč, da bi jim bilo na kakšen način omogočeno izpolnjevati verske dolžnosti. Drugi so menili, da bi tudi v tem morali paziti na svoje človeško dostojanstvo. V začetku julija 1942 so morali po maši, ki je bila v sektorju alfa, obhajanci iz bete poklekniti ob žični ograji in se z obrazi dotakniti bodeče žice, da jih je duhovnik lahko obhajal. Večini iz bete se je zdel ta prizor “zelo ponižujoč”. Za hrbti obhajancev je bilo slišati negodovanje: “Prekleti klečeplazi, da bi si vsaj popraskali nosove.” O dogodku so na široko razpravljali še nekaj dni, največ zaradi pomislekov do udeležbe verskih obredov na tak način. “Verske fanatike, ki so se pustili obhajati na tako ponižujoč način, so odkrito kritizirali. Da so napravili sramoto sebi in nam vsem, da je to narodna sramota.” Nekateri obhajanci so kritiko sprejeli, češ: “Pa smo ga res polomili. Nisem računal, da bo to tako izpadlo” (Maršič: 38-39).

Versko vprašanje je postalo politično par excellence, saj je duhovščina v Ljubljanski provinci zlorabljala verska čustva v politične namene. V Gonarsu in pozneje v Reniciju je taboriščna organizacija Osvobodilne fronte spodbujala taboriščnike, “naj ne nasedajo takim komedijam” (Maršič: 26) in naj bojkotirajo maše. “Direktive” so po spominih Lojzeta Bukovca “v glavnem tudi pravilno razumeli in so hodili k maši le najbolj zaostali ljudje”. Nasprotno naj bi se tako imenovani zaščiteni verskih obredov “zelo vneto udeleževali” (Bukovac 1955: 46).

Možnosti za opravljanje verskih obredov niso imeli prve mesece samo v Gonarsu. Internirani “stražarji” so zato prosili upravo taborišča, da bi jim dovolila opraviti spoved. Neke junijske sobote 1942 je prišel v taborišče pater in spovedoval po barakah. Ker je bil pater italijanski kurat, so v taboriščni pisarni predhodno pripravili listke, ki so jih med taboriščnike razdelili kapoji, na katerih so bili navedeni grehi s prevodom, da bi vsakdo lahko po italijansko povedal, kako je grešil. Grehov je bilo za štiri strani. Poleg običajnih so bila tudi vprašanja o pokorščini do oblasti in nadrejenih. Videti je bilo, da so kar na slepo prevedli italijanske vojaške predpise za izpraševanje vesti, zato so mnoga vprašanja zvenela smešno in neumestno: “Si bil požrešen? – Si v postnih dnevih užival meso? – Ali si se pregrešil z neizmernim uživanjem? – Si

se vdajal pijančevanju in ponočevanju? – Si nečistoval sam s seboj ali z drugimi? – Si pozelel svojega bližnjega ženo, v mislih, v dejanju? – Si na nespodoben način občeval z ženo? – Si spolno izrabljaj živali? – Si nečistoval s svojimi otroki ali z bližnjimi sorodniki?” (Kozak 1947: 360). Spovedi se po dnevniški zabeležki Marjana Bizilja ni udeležilo veliko; kar pa se jih je, jih je ta “kar potolažila”.

Sčasoma so oblasti po vseh obravnavanih koncentracijskih taboriščih poskrbele tudi za dušni blagor svojih ujetnikov. Tako je samostanski kronist zabeležil, da ga je 29. julija 1942 obiskal kurat don Livio Simonetti. Povedal mu je, da bo imel v nedeljo dve maši: eno v mestu v vojaški bolnišnici za vojake in drugo v Kamporju na polju, sub divo, za vojake in taboriščnike. Don Livio ni znal ne hrvaško ne slovensko. Dne 20. avgusta 1942 je prevzel dušebrižništvo nad rabskim taboriščem don Luigi Stefani, ki je znal hrvaško. V prvi polovici novembra 1942 je prišel v taborišče še tretji kurat, ki je znal slovensko in so ga poslali z namenom, da bi maševal za taboriščnike. V taborišču je moral tudi prenočevati. Sredi januarja 1943 je začel maševati don Aurelio, ki je prav tako znal slovensko. Dokler ni začel maševati v taborišču, je prenočeval v mestu, potem se je tudi on preselil v taborišče.

V nekaterih taboriščih so imeli maše vsako nedeljo in na vse verske praznike. V Padovi in Trevisu so imeli v eni izmed zgradb celo nekakšno kapelo, v kateri je kurat bral mašo vsako jutro. Pozneje so postavili manjšo kapelo tudi na Rabu, kamor je ob nedeljah prihajal maševat hrvaški duhovnik. Oltarček z vsemi pritiklinami je pripeljal kar s seboj na vozičku (Bojc 1974: 186). Maše so bile večinoma na prostem. Za oltar je rabila pogrnjena miza, okrašena s papirnatimi rožami in svečami, včasih so nanjo postavili še kakšno nabožno sliko. Kdor je želel, je lahko prejel tudi obhajilo. Maše so bile bodisi skupne za italijanske vojake in taboriščnike, bodisi ločene. Pri skupnih mašah so se italijanski vojaki postavili na sredo nasproti oltarja, ob straneh pa so se jim pridružili taboriščniki. Zlasti starejši ljudje so se oblekli v “zakmašne” obleke, čeprav so bile zmečkane in osmojene zaradi parjenja pri razuševanju, da so se jim “kaj slabo podale”. Toda te “nedeljske navade” niso opustili, četudi jih je čedalje manj hodilo k maši (Šušteršič 1977: 180).

Udeležba pri maši je bila za taboriščnike obvezna, tako s stališča verskega kakor taboriščnega reda. Duhovniki so jih redno opozarjali na izpolnjevanje verskih dolžnosti, h katerim je sodilo tudi obiskovanje maše: kdor ne gre v nedeljo k maši, stori smrtni greh. Vabili so jih tudi na druge načine. V Renicciju je menda nekoč zaradi slabe udeležbe pri maši kurat v hrvaškem jeziku rekel in pokazal z roko: “Kdor bo hodil k maši, bo dobil prihodnjo nedeljo vino, kdor ne bo šel, pa kurac” (Komat: 2). V Gonarsu so oblasti taboriščnike naravnost silile k maši. Kapetan Macchi je spomladi 1942 velikokrat z bičem v roki okrog barak preganjal

tiste, ki niso bili pri maši. Pregarjanje se je navadno sprevrglo v "smešno tekanje", v katerem so največkrat zmagali pregarjanci. Da bi mu ne ušli, jih je Macchi postrojil v vrsto in morali so v skupini odkorakati k maši. Toda zaman, postavil je premalo straž in ljudje so mu ušli. Tudi v drugih koncentracijskih taboriščih so vojaki priganjali taboriščnike k maši. Vendar se jih je kljub temu vedno dosti izmuznilo: eni so bili bolni, drugi so se naredili bolne, mnogi so navidezno ubogali in jo potem kmalu popihali. Taboriščnike so vabili k maši tako, da so poudarjali izjemnost dogodka. Mize so bile pogrnjene z italijanskimi zastavami, vojaki so asistirali s trobento in stražili med obredom v paradni drži z bajoneti na puškah. Izjemnost dogodka so poudarjali tudi z zahtevo po "spodobni obleki", češ: "Oblecite suknjič, saj greste vendar pred Boga" (V. J. 1951). V Gonarsu so spočetka po maši delili pakete, mladoletnikom pa so 1942 po prazničnih mašah razdelili dodatno sadje.

Vojaški asistenti pri maši so na taboriščnike delovali bolj ali manj odbijajoče. Albin Zupančič je, na primer, v dnevniku 21. junija 1942 takole opisal nedeljsko mašo: "Danes je nedelja. Imeli smo spet mašo. Ja našega fajmoštra so nekaj pogruntali, da ni vse v redu, zato je stalno vojak z njim z 'bajonet auf'. Res čudno to zgleda. Danes so nas kar nagnali, da moramo vsi k maši, malo čudno je to, prisiljena maša. Fajmošter je maševal, kapetan je pa vpil kot jesihar." Nekateri taboriščniki so se norčevali iz vojakov, ki sta stala ob duhovniku, češ da nadomeščata manjkajoča svetnika, in izražali tudi drugačne pomisleke: "Poglej, kakšna komedija je to. Duhovnik v mašnem oblačilu oznanja mir na zemlji v imenu Kristusovem. Njemu ob strani pa stoje ubijalci z nasajenimi bajoneti. Zdi se mi, da vidim na bajonetih kri naših talcev in drugih, ki so jih pobili. Oznanjevalec miru in ubijalci pa služijo istemu bogu. Da bi bila komedija še bolj zabeljena, slišiš pesmi, pa čeprav nabožne, da jih pojejo Slovenci, rojaki tistih, katerih kri se drži teh bajonetov" (Maršič: 26). Taboriščniki so se torej v splošnem – izjeme so bili le nekateri verniki, na primer "stražarji" – prej ali slej čutili pripadnike skupnosti, ki je nasprotna italijanski v vseh pogledih, in motilo jih je celo to, da imajo skupnega boga.

Nekateri so hodili k maši iz verskih razlogov, drugi iz poslušnosti, tretji so izkoristili priložnost, da so lahko prišli v stik z osebami nasprotnega spola. Precej jih je hodilo tudi iz preračunljivosti: "Svetohlinci pri nedeljski maši so klečeplazili pred oltarčkom in sklenjenih rok zrlji v božjega služabnika, misleč, da bodo zato spuščeni domov; dokazati so hoteli, da se požvižgajo na komunizem in partizanstvo" (Šušteršič 1977: 98-99).

Pri vsaki maši je bila običajno tudi pridiga, v kateri je duhovnik praviloma spodbujal taboriščnike, naj vztrajajo, češ da bodo prihodnje leto ta dan srečno pričakali na svojih domovih, pogosto pa je bila

izražena tudi želja, da bi kmalu nastopil mir med izmučenimi narodi; taboriščniki so seveda goreče molili, da bi se njihove prošnje čim prej uresničile.

Krški škof Josip Srebrnič je med svojim obiskom v rabskem taborišču 11. septembra 1942 zbranim priporočal, naj svoje trpljenje darujejo Bogu in naj v duhu spokornosti mislijo na "prve petke". Zagotavljal jim je, da jim bo prvih devet petkov gotovo prineslo rešitev, da je treba trpljenje vzeti kot pokoro od Boga, ki je tudi trpel. Svetoval jim je, naj molijo še rožni venec, materam pa naročil, naj molijo njihovi otročiči, saj bodo ti v svoji nedolžnosti zagotovo uslišani. Taboriščniki so bili nad njegovimi besedami silno razočarani, saj so od škofovega obiska pričakovali veliko. Upali so, da jih bodo spustili domov, ko bo škof videl, v kakšni bedi živijo, ali da se jim bo izboljšala vsaj hrana, pa da bo, če že zahtevajo od njih spoštovanje oblasti, opozoril tudi oblastnike, da je oblast od boga. Medtem ko je škof podeljeval blagoslov, je bilo slišati jok in mrmranje. Ženske so dvigovale otročiče nad glavo, kričale, zmerjale (Springer 1961: št. 8; Rabič 1970: 73; Šušteršič 1977: 137; Jurančič 1979: 13).

Pri pridigi so morali pogosto poslušati, da je oblast od Boga in da ji morajo biti zato pokorni. Pokorščina, ponižnost je bila predstavljena kot ena najlepših čednosti, nepokorščina pa kot greh, ki terja kazen. Trpljenje v taborišču bi morali sprejeti kot kazen za greh, za vse svoje grehe, še zlasti za nepokorščino. Tako pridiganje je zbujalo v vernikih močna občutja slabe vesti. Zato so mnogi verniki krivdo za svoj bedni položaj iskali sami v sebi, ali kot je na začetku julija 1942 zapisal v dnevnik Marjan Bizilj, da naj bi si bili "usode slovenskega naroda" taboriščniki "čisto sami krivi". Toda stiska je bila prevelika, in takšne pridige so vse več ljudi in vse bolj odvrčale od cerkvenih obredov. Kajti vera za večino ni bila samo izraz nemoči, ni bila opij za ljudstvo. Bila je tudi upor zoper bedo in ponižanje. To se je pokazalo ob obisku papeževega nuncija Borgoncinija v nekaterih taboriščih. Borgoncini je zbranim navdno govoril, da ga pošilja sveti oče, češ da se posebej zanima za slovenske ujetnike in da bi jim rad dal po njem svoj blagoslov. Pozival jih je k vdanosti sveti veri in zaupanju v Boga, ki je neskončno pravičen in usmiljen, in jim priporočal, da častijo mater božjo, devico Marijo, ki je Bogu najbližja priprošnjica trpečih. Molitev in vera v Boga, tako je obljubljal, jim bosta lajšala trpljenje, ki ga bo kmalu konec: sam sveti oče se bo zavzel za to, da se čim prej vrnejo na svoje domove, saj so mu Slovenci še posebej pri srcu, kajti slovenski narod sodi med najvernejše na svetu. Na koncu je prosil, da mu zapojejo kakšno Marijino pesem, češ da ve, kako so te pesmi priljubljene pri Slovencih.

V Gonarsu mu je pevski zbor ob prvem obisku, 11. avgusta 1942, zapel Lepa si, lepa si. Na to je Borgoncini navzoče pri maši pozval, naj

trikrat vzkliknejo živijo Bogu in Mariji. Po dnevniškem zapisu Albina Zupančiča je temu sledilo nekaj nepričakovanega: "Kako boš pa molil, če smo pa pravkar kleli kot tolminci." Pevci so namreč zapeli V boj in za konec še Hej Slovani. Kapetan je že prej opozoril kapoje barak, da se ne bi kak komunist spomnil pripraviti demonstracij. To je večino samo še bolj vznejevoljilo: "Ja hudiča, kaj nas imajo še vedno za komuniste, saj so imeli vendar dovolj prilike, da so spoznali, kaj in kako smo, da smo le navadna sestradana raja. Do fajmoštrov mi že itak ni, zdaj pa še posebno ne."

Pridigarji so včasih skušali premagati predsodke, ki so jih imeli italijanski vojaki do taboriščnikov. Neke nedelje je kurat na Rabu italijanskim vojakom "kar naravnost povedal", da niso vsi ti tisoči "banditi iz gozdov", češ: "Večina je poštena, verna, pridna, pa tudi inteligentna. Mi, Italijani, smo katoličani in kulturni narod, zato pazite, kako ravnate s temi ljudmi, da ne boste jemali ugleda sebi, naši vojski in svojemu narodu" (Rabič 1970: 73). Njegove besede so seveda dosti bolj godile ušesom zbranih taboriščnikov, kot da bi se zato spremenil odnos italijanskih stražarjev do njih.

Za versko življenje v taboriščih so pretežno skrbeli italijanski kurati. Zvečine so bili italijanski oficirji; od drugih so se razlikovali le po križu, našitem na rokavu, zato so se mnogi taboriščniki odvrčali od njih že zaradi tega. "Ne, do takega fajmoštra mi pa ni dosti", je zapisal v dnevnik Albin Zupančič, "saj mi še do drugih ni." Kurati so morali imeti po besedah neznanega pisca poročila o obisku taborišča za civilne in vojaške internirance v Gonarsu oktobra 1942 "polno ozirov na vodstvo taborišč", vendar so se do jetnikov vedli različno. Tisti, ki so jih njihove stiske ganile, so imeli dela na pretek. Zlasti velikega spoštovanja so bili deležni tisti, ki so znali slovensko in so imeli "dovolj srca za nesreče slovenskih ljudi", da so se zanje potrudili še kako drugače kot z golim opravljanjem verskih obredov. Nekateri so svojo službo opravljali vestno, drugi bolj z levo roko. Bili pa so tako kot vsi krvavi pod kožo: don Renzo Mondini naj bi si leta 1942 v Gonarsu prilastil denar, ki so ga poslali z Rakovnika, da bi ga razdelil najpotrebnejšim taboriščnikom.

Vsekakor pa so imeli na verske razmere v taboriščih velik, morda celo odločilen vpliv. Neznani obiskovalci so opazali, da je versko življenje "zadovoljivo", kjer duhovnik dobro razume slovensko in hrvaško, opravlja za taboriščnike službo božjo, jih spoveduje in tolaži v žalosti. "Duhovnik more storiti v taborišču izredno veliko dobrega v vsakem oziru, ako se ubogim jetnikom le hoče posvetiti. Njegovo dušnopastirsko delo bo odstranilo iz pšenice mnogo ljulike," je zapisal neznani avtor Poročila o taborišču v Trevisu. Na Rabu, kjer je bilo najbolj "občutno pomanjkanje slovenskega dušnega pastirja", bi moral biti zato po mnenju pisca poročila o tamkajšnjih razmerah v taborišču tudi eden izmed treh doma-

čih dušnih pastirjev, če je zapustilo faro s tisoč petsto dušami kakšnih petsto moških. "Ponižanje se potem ne bi tako čutilo in tudi oblastvo bi čutilo, da nima opravka s samimi grešniki. Nič ni čudnega, če so povprečneži padli med neverneže, povprečni pa se močno k njim nagnili, in da so mogli vztrajati le močno versko vzgojeni farani. Tako slišiš v šotoru morda na desnici še vsak dan molitev, če so se mogli dobri farani med seboj združiti, na levi pa le preklinjanje, zabavljanje, kvantanje. Če bi bilo med temi zastraženci tudi kaj duhovnikov, bi se z vsemi postopalo in tudi bolj zanimalo zanje, predvsem bi se po njih, ki imajo edino možnost občevarja z višjim pastirjem in cerkv. stolico, toliko zboljšal splošen, materialen položaj v taboriščih, da bi bilo to znosno in človeka dostojno, kar je tudi za pravi odnos do Boga nujno. Človek namreč čuti, da tudi javno združevanje z Bogom zahteva – zlasti v katoliški državi kateksohen – nekega primarnega reda, dostojnosti in eksistomina, nikar pa da je človek tam vržen iz najlepše urejenega doma in družinskega življenja v prepuščajoče šotore, razpete na zemlji v prahu, postlane le s slamo in izpostavljene vetru in naliveom."

Zelo nepriljubljeni med taboriščniki so bili tisti kurati, ki so pridigali v tujem, italijanskem jeziku, ki so razglašali, da so najprej fašisti in šele potem duhovniki, ki so bili "gizdalini" ali "surovi ljudje brez srca" (Pakiž 1953: 62). Od duhovnikov so namreč pričakovali, da bodo potegnili z njimi, da bodo za njihovo stvar, in ne z Italijani. Tako naj bi, denimo, na Rabu poleti 1942 Francišek Boltežar, ko je videl don Fernardina in internirane otroke, ki so jih vojaki s puškami vodili na kopanje v Kamporski zaliv, vzrojl: "Kaj tebe ne spremlja straža, kakor naše otroke? Si njihov, kaj, in zanje žebraš tod okoli? Fej te bodi! Če bi bila ena sama tvoja beseda resnica, bi bil na strani punta, bi vodil punt. Ne bi bil na strani teh, ki morijo, in ne bi naših otrok samo pokopaval! – Pri priči naj me ubije strela, če bom še kdaj dal en sam sold za to reč!" Ker se je okrog njega začelo zbirati čedalje več ljudi in se začudeno ozirati vanj, ga je soseda Marija potegnila v šotor, češ da se mu je zmešalo. Pod šotorom je nadaljeval svojo pridigo do kraja: "Samo punt je resnica in pravica in drugega nič, vam pravim!" (Mohorič 1946: 25).

Večina taboriščnikov po besedah pisca nepodpisanega poročila o razmerah na Rabu od duhovnikov ni pričakovala duhovne tolažbe, "pač pa materialne pomoči, kar je nekoliko umljivo radi njihovih razmer". Pričakovali so, da jim bodo duhovniki, ki so navadno prihajali v taborišče brez strogega nadzorstva, prenašali pisma in denar, poizvedovali po svojcih, prinašali cigarete. V Gonarsu je, na primer, don Antonio užival velik ugled in zaupanje, ker je neprestano tekal med barakami in komando, se ustavljal med taboriščniki in jim govoril o narodu, ki je suženj, a bo zmagovit, ker zna trpeti. K njemu so hodili tudi tisti, ki niso bili verni, saj je pri spovedi sprejemal listke z naslovi svojcev in jih

vestno odpošiljal. Poleg tega je v okoliških vaseh organiziral zbiranje sadja, ki so ga brezplačno razdelili taboriščnikom (Bratko 1975: 54; Martinčič 1978: 85). Niko Pirnat ga je narisal, kako kleči ves zamaknjen v molitvi z otročičkom v naročju. K sliki je pripisal besede: "Beguncem daj spet priti v rojstni kraj" (Bratko 1975: 54). Na Rabu so imeli taboriščniki "dobrega zaščitnika" v kuratu Pucchii. Tudi on je pridno skrbel za njihov materialni blagor: "Vršil je veliko socialno delo: utihotapljal je v taborišče denar, posredoval dopisovanje, poizvedoval o umrlih Slovincih..." (Rabič 1970: 73). Svojci taboriščnikov so na njegov naslov pošiljali denar, pakete, obleko, časopise; tudi od Rdečega križa je vedno kaj izposloval za taboriščnike brez svojcev in doma (Springer 1961: št. 8). Razumljivo je, da so si takšnih duhovnikov želeli več, kot so jih imeli.

Fra Odoriko je v svoji kroniki zabeležil, da je don Luigi Stefani opazal globoko vero med taboriščniki in bil presenečen nad njihovo pobožnostjo ter nad tem, da so se pred smrtjo vsi radi spovedali. Pričakoval je namreč, da bodo pred smrtjo preklinjali in psovali, a so pozabljali na vse in se skrušeno spovedovali.

Obravnavana koncentracijska taborišča so razmeroma pogosto obiskovali tudi drugi predstavniki rimskokatoliške cerkve. Lambert Erlich je 7. maja 1942 pisno zaprosil italijanske oblasti za dovoljenje, da dva zanesljiva duhovnika, ki ju bo določil škof Rožman, obiskujeta Gonars. Taboriščnikom naj bi prinašala verske knjige, hrano in skrbela za njihove verske potrebe. Italijanske oblasti so, kot kaže, ugodile predlogu, saj so posamezna taborišča razmeroma pogosto obiskovali, kot je razvidno iz zapisa Kako je v taborišču v Renicciju, salezijanci z Rakovnika in frančiškani iz Ljubljane, med njimi Blatnik, Tomc, Knific, pater Kartezij in drugi. Obiskal jih je tudi papeški nuncij Borgoncini, ki je po 11. avgustu 1942 obšel vsa koncentracijska taborišča za Slovence v Italiji, v Gonarsu je bil celo dvakrat. Koncentracijsko taborišče Rab je obiskal škof Srebrnič.

Taboriščniki so od teh obiskov zelo veliko pričakovali. Ko je nepodpisani avtor poročila Taborišče v Gonarsu konec decembra 1942 hodil po taborišču, so ga je iz barake v barako spremljali klici: "Gòspodin, dòmù, dòmù!" Borgoncinija pa so ženske tu sprejele z vzkliki: "Pane! Pane!" (Kruha!) (Jurca 1945: 60). Ko je Borgoncini po končanem govoru taboriščnikom podeljeval papeški blagoslov, je to povsod povzročilo hudo nejevoljo, češ da hočejo kruha, da hočejo domov, blagoslov pa naj nuncij kar sam poje. Pred njim je klečalo "komaj nekaj desetih glav", medtem ko so drugi "trdovratno stali" (Jurca 1945: 62; Kužnik 1980: 24). Nezadovoljni so bili tudi s Srebrničem na Rabu, ki jih je ob slovesu nagovoril podobno kot Borgoncini druge taboriščnike in jim razdelil podobice. Taboriščnice so mu po dnevniškem zapisu Zlate Drobnič obrnile hrbet, češ "če bi imel srce, bi nam prinesel kruha, ne pa

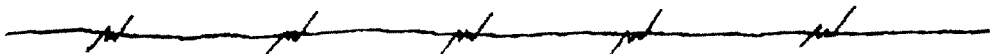
blagoslov". Škofov obisk, katerega namen je bil oživiti in poživiti vero v lačnih ljudeh, ki naj bi imeli na jeziku skoraj samo še kletev, je povzročil med njimi samo razburjenje. Slišati je bilo obtožbe, da škof ni obsodil fašističnega nasilja, ker se je skupaj s taboriščnimi oblastniki mastil v rabskih hotelih. Še teden dni po njegovem obisku se je med taboriščniki slišalo preklinjanje na njegov račun in dispenzirani župnik Filip Marješič, ki je bil edini internirani duhovnik, si je v svoji pridigi dal duška "s svojo duhovito besedo iz duše interniranca, da je vse navdušil", saj je "moško" povedal:

*"Otok Arbe – letovišče, kras Jadranskega morja,
zdaj postalo si grobišče naroda slovenskega.
Tu so zbrani vsi stanovi: radnik, kmet in advokat,
tu so naši že grobovi – kje je naša blagodat?
Sveta Cerkev, mati naša, ki zamorčke oskrbiš,
kaj pa nam boš mogla dati? Zdaj podobice deliš..."* (Bojc 1974: 189).

Vendar je bil za taboriščnike obisk cerkvenih dostojanstvenikov, zlasti papeževega nuncija in krškega škofa, velik dogodek, vsekakor neprimerno večji od vojaških ali civilnih obiskov, pa čeprav samega generala Robottija, ki je kot komandant Superslode obiskal Rab, ali generala Giglia, ki je bil načelnik oddelka za vojne ujetnike in interniranca pri komandi Superslode. Pričakovali so namreč, da bodo prav obiski cerkvenih dostojanstvenikov ugodno vplivali na njihov položaj. Ob novici, da bo taborišče obiskal sam papežev nuncij, zvečine kar verjeti niso mogli. Novici je sledila ploha vprašanj in odgovorov. Najprej so se oglasili neverni: "Mislite, da bo res prišel? Kje pa! Mar smo mu mi!" (Bratko 1975: 64). Nekateri so dodali še: "Tu je past. Beži, beži! Italijanom kaj verjeti!" Tisti, ki so vedno gledali na vse s hudim nezaupanjem, so tudi tokrat potegnili množico za seboj. Zaupali so le redki: "Mogoče se bo prav on zavzel za nas. Seveda, saj je velik gospod" (Jurca 1945: 56-57). Obetali so si, da bo nuncij opazil, kako trpijo, in da bo vplival na izboljšanje njihovega položaja. Goreče so si želeli, da si bo temeljito ogledal celo taborišče in videl, da ni vse tako, kakor kaže na prvi pogled, s čimer ga je hotela uprava taboriščna preslepiti. Bali so se, da ne bo videl, kako hudo jim je, ko bo videl tako (nevsakdanje) lepo urejeno taborišče. Bali so se celo zabuhlih taboriščnikov, češ da si bo mislil, kako lepo so rejeni. Nekdanji taboriščnik iz Trevisa se je skoraj pol stoletja po tem dogodku takole spominjal tistih časov: "V tem taborišču, spominjam se, so nam pred obiskom papeškega nuncija kuharji v hrano stresali arzen, tako da smo to jutro vsi vstali napihnjenih obrazov. Italijani so s tem hoteli dokazati, da imamo dobro hrano" (Budković 1985: 99).

Obiski so resda potrdili govorice o strašnem stanju v koncentracijskih taboriščih in slabih življenjskih razmerah glede prehrane, obleke, bivališč; kratka, da so taboriščniki v njih živeli po besedah pisca članka Strašno stanje slovenskih izgnancev, objavljenega v Duhovnem življenju 1943, "popolnoma živalsko življenje". Niso pa prav veliko vplivali na izboljšanje razmer. Borgonciniju je papež Pij XII. po podatkih iz članka Skrb za trpeče, objavljenega v Družini 1976 izročil za slovenske taboriščnike, trideset tisoč lir za nakup sadja, podobic in rožnih vencev. V spremnem pismu je škof Montini (poznejši papež Pavel VI.) v zvezi s tem zapisal: "Čeprav je vsota premajhna, da bi vsem olajšala bedo, vam bo vsaj pomagala, da boste pomagali najpotrebnejšim med temi nesrečniki." Tako je, na primer, Borgoncini med obiskom v Padovi, 14. februarja 1943, po dnevniški zabeležki Jožeta Tajčmana podaril štiri-deset tisoč lir za vse taboriščnike in vsakemu po eno podobico ter papežev blagoslov.

Zaradi te nezadostne pomoči je v imenu Vatikana kardinal Maglione prosil jezuitskega patra Tacchia Venturinja, ki je imel dobre zveze s fašističnimi vrhovi, da posreduje za internirane Slovence. Venturini je 13. februarja 1943 poročal o uspehih svojega posredovanja. Pri tem je potrdil, da je stanje nekaterih slovenskih taboriščnikov izredno težavno. Uspelo mu je sicer izposlovati nekaj olajšav, čeprav je moral priznati, da je bilo vse skupaj bore malo in da bodo morali imeti taboriščniki še veliko potrpežljivosti pri prenašanju nadlog in trpljenja. Ko je dobil to poročilo, mu je po podatkih iz omenjenega članka o skrbi za trpeče kardinal Maglione spet pisal, pater Venturini pa mu je odgovoril 2. marca 1943: "Prejšnjo nedeljo sem obiskal državnega podsekretarja v vojnem ministrstvu. Razumel je nujnost moje prošnje. Zagotovil mi je, da bo dal vse preiskati in urediti. Seveda bo trajalo še nekaj časa, preden bodo jetniki čutili izboljšave, vendar se je vsaj začelo premikati, čeprav po polzevo. Menim namreč, da se doslej nikomur ni zdelo, da bi moral odgovarjati za silno težak položaj celega ljudstva internirancev, ki so v veliki večini nedolžni."

Povezovanje in medsebojna pomoč

Medsebojni odnosi med taboriščniki so bili zlasti v prvih mesecih v splošnem slabi, niso se veliko brigali in se zanimali drug za drugega : "hodili (so) po kampu molčeči, vsak zaprt v svoje misli in razmišljanje, da je bil zunanj videz (včasih), kot da si mimoidočega – bogsigavedi zakaj – prezrl" (Ažman 1974: 16). Taboriščno življenje je tako surovo poudarilo boj za samoohranitev, da so se stari odnosi in prijateljstva hitro skrhal. Nekako do konca februarja 1943 so bile po besedah Viktorja Mačka prevladujoče značilnosti odnosov med taboriščniki "psovanje, kraja, spopadi, odžiranja, črna borza". Fizični in psihični pritisk nanje je vplival razdiralno na občutek za skupnost in tovarišstvo, kajti svoje nezadovoljstvo so lahko v splošnem stresali le drug na drugega. Od vseh koncev in krajev zgnani na pretesnem prostoru so tako sestavljali "čudovit, teman sejem" medsebojnega nezaupanja (Mauser 1963: 162). Ali kot je 11. avgusta 1942 v Gonarsu zapisal v svoj dnevnik Albin Zupančič: "Rad bi se rešil te proklete družčine, tudi če me porinejo še na slabše, samo da bi ne bil med to proklemo sodrgo. Saj to niso ljudje, to so hudiči. Nikdar ni miru, ne ponoči ne podnevi, pa tako si želim miru in samote, tega pa ni in ni. Prokleta golazen, naj jo le hudič vzame. Raje bi bil med samimi Italijani kot pa med temi hudiči."

Po spominih nekdanjih taboriščnikov iz neobjavljenega zapisa Slovenski interniranci na Rabu je bilo med njimi le malo takih, "ki so se zavedali, kje so in kako se je treba v takih primerih obnašati", oziroma so se zavedali, da so jih italijanske oblasti zgnale v taborišča zato, da bi zatrle uporniškega in svobodomiselnega duha med Slovenci in razvnele med njimi razprtije: "Večina ni vedela, kaj je tovariš, niti kaj je človek. Skoraj vsak je hotel ociganiti drugega, čeprav svojega prijatelja. Celo ko je šlo mogoče za življenje bližnjega. Bilo mu je prav vseeno, če je bil njegov sosed lačen, glavno, da se on nažre. V tem pogledu zaslužijo vso pohvalo naši kuharji."

Seveda so bile ves čas v taboriščih tudi izjeme. Bili so taki, ki so se veliko žrtvovali, a na splošno razpoloženje so mogli le malo vplivati. Zato ni čudno, da so se taboriščniki sredi množice pogosto počutili kot sredi "najstrašnejše samote, ki jo zmore človek čutiti" (Mauser 1963: 179). Odnosi med njimi so postali "bolj znosni" šele spomladi 1943, ko so prišli lepši dnevi in več paketov (Slak 1963: št. 3).

Neugodje zaradi slabih medsebojnih odnosov v novem okolju je budilo zavest o potrebi po vzpostavitvi skupnosti in tovarštva: "Seveda je najbolj žalostno pri tej stvari dejstvo, da smo itak mali narod, ki je v preteklosti prestal preveliko mero zatiranja, potujčevanja in tlačanstva; moral bi se zdramiti, v viharjih dneh pozabiti medsebojne razprtije in se strnjeno, enotno ter združeno upreti proti uničevanju, ki nam ga je snoval in izpeljeval" (Ažman 1974: 50). Toda takšno spoznanje je bilo težko uveljaviti v praksi, dokler se niso bistveno izboljšale življenjske razmere in se vojaško-politično dogajanje v svetu ni začelo razpletati v prid zaveznikov. Do tega je tako prišlo šele po kapitulaciji Italije, a takrat toliko bolj silovito: "Redkokdaj je mogoče doseči tako prisrčne manifestacije iskrenega bratstva in enotnosti med Slovenci in Hrvati in tudi Židi, kot se je to zgodilo v času skupnega trpljenja v rabskih taboriščih..." (Potočnik 1975: 252).

V taborišču je vsakdo iskal prijatelja, da bi vsaj z nekom mogel deliti grenkobe tujega kruha in dolge noči brez sna. Kdor je imel prijatelje, mu je bilo lažje: zbirali so se v skupinah, si tako ali drugače krajšali čas in si pomagali. Prijatelji so dajali pogum in krepili optimizem. Najti prijatelja je pomenilo, da se je začelo "novo duševno življenje". Hrepeneče so čakali ("ko dva zaljubljena"), da so se lahko pogovarjali, kajti tedaj je bil po besedah iz spominskega zapisa Franca Novaka tudi pri njih "košček doma, košček ljubezni, kajti te božje deklice pogrešajo po celem svetu in tudi tu v taborišču!!!"

Najhitreje so se našli sorodniki in znanci iz časov pred internacijo, zato so bili na primer spomladi in poleti 1942 v Gonarsu "Štajerci" (to je pribežniki iz nemške okupacijske cone) najbolj osamljeni. Na vzpostavljanje novih stikov je najbolj vplivala telesna bližina. Ta jih je tako rekoč prisilila, da so začeli opazovati drug drugega in se med seboj pogovarjati, saj jim časa za to ni primanjkovalo. Taboriščniki so bili hitro dokaj zaupljivi drug do drugega glede splošnih vprašanj, medtem ko so bili zlasti pripadniki in simpatizerji narodnoosvobodilnega gibanja bolj zadržani pri razodevanju svoje politične pripadnosti. Seveda so bile tudi v tem pogledu precejšnje razlike, tako med taborišči kot med posameznimi obdobji.

V bivalnih enotah so najprej navezali stike sorodniki, stari znanci, sosedje, somišljeniki. Povezovali so se po simpatijah, pokrajinski in tudi nacionalni ter družbeni pripadnosti, izobraženci med seboj, kmetje med seboj in tako dalje. Najbolj zaprte naj bi bile navzven skupine kmetov; če so bili v eni baraki nekdanji sovaščani, so po ustni informaciji Bojana Štiha sploh bili republika zase. Najbolj na široko in odprto naj bi se povezovali izobraženci, ki so si iskali prijatelje tudi v drugih barakah in ne le v svoji. Vendar so se tudi oni zapirali v ožji krog in se niso družili "z narodom, torej tistimi, katerim bi morali biti ne samo moralisti, ampak

tudi vodniki" (Slak 1963: št. 3). Oficirji jugoslovanske vojske so se družili med seboj po činih in nacionalni pripadnosti; izjema so bili mornariški oficirji, pri katerih čini niso povzročali "prepadov in vrzeli" (Ažman 1974: 71).

Velikega, morda celo odločilnega pomena za povezovanje je bilo bogastvo partnerja, kajti imovitejši so jim vlivali več poguma in upanja. Tako je na primer Viktor Maček opogumljal in dajal upanje Francu Novaku, ta pa je spodbujal prijatelja Borštnika, suhega, lačnega, brez cigaret, s strgano obleko. Sčasoma so se izoblikovale med posameznimi bližnjimi taboriščniki trdnjše vezi. V večjih bivalnih enotah so se družili taboriščniki sosednjih ležišč, v manjših šotorih pa praviloma vsi.

Navadno so se sestajali v manjših skupinah, ki pa niso bile stalne, ampak so se spreminjale kakor je nanoslo. Bolj ali manj stalen razpored po ležiščih v barakah in vzpostavljanje bolj ali manj dobrih sosedskih odnosov sta taboriščnikom dajala občutek nekakšne domačnosti. Kako močno so se navadili na bližino nekaterih, kaže dnevniški zapis Franca Berčiča iz sredine oktobra 1942, po katerem je bil prenekateri prebivalec petice v gonarški beti "ves popoldan zelo zmeden", ker je zaradi razseljevanja Gonarsa prišlo v "njihovo barako precej novih": "Vsi, ki smo še ostali iz V. barake, smo šli na spodnji konec barake." Ko so se novembra 1942 v Padovi internirani izobraženci morali preseliti v drugo sobo, ki je bila po dnevniškem zapisu Franca Šlajpaha, z dne 12. novembra 1942, "popolnoma ista" kot prejšnja, so v njej "obdržali tudi ista ležišča". Izoblikovali so se bolj ali manj široki krogi "bližnjih" taboriščnikov, med njimi se je razvil občutek pripadnosti bivalni enoti kot "svoji" skupini ("mi"), ki ima svoje norme in navade. V druga bivališča so zahajali le poredko; kadar je kdo šel v drugo barako, so rekli, da je šel "na izlet" ali celo "v inozemstvo" (Ažman 1974: 13).

Med taboriščniki so se kmalu razvile različne oblike medsebojne pomoči, predvsem pri hrani. Najbolj razširjene so bile manjše zadruge, razmeroma veliko je bilo "socialnih akcij", to je zbiranja hrane, oblačil in podobnega za najbolj prizadete. V letu 1942 so združevale svoje zaloge samo manjše skupine, imenovali so jih španovije, zadruge, gospodarstvo v dvoje ali kolektiv; pet prijateljev v Gonarsu je po dnevniškem zapisu Sava Kamenška, z dne 22. julija 1942, ustanovilo celo delniško družbo "Kantinska nabava BDMLS" s sto deset lirami začetnega kapitala. Takšne združbe so ustanavljali pretežno prejemniki paketov na povsem prostovoljni osnovi. V njih je vladalo pravilo, da so si člani nesebično delili vsebino prejetih paketov. V združbi so navadno bili trije, štirje bližnji taboriščniki, ki so prejeli približno enako število paketov. Manj ko so takšne zveze šteje članov, trdnjše so bile. Nekateri so si delili vse: po dva sta spala skupaj na sosednjih ležiščih, skupaj postiljala, pospravljala, se umivala in lovila uši. Takšne zveze so bile kar nekakšno

nadomestilo za zakonsko življenje in nekateri so po besedah iz dnevnika Marjana Bizilja tako živeli "skoraj čisto sami zase". Praviloma so se, kot smo že videli, združevali sorodniki ali prijatelji in znanci iz časov pred internacijo in le izjemoma takšni, ki so se seznanili šele v taborišču. V slednjih primerih lahko o veliko takih skupnostih rečemo, da so bile nekakšne poroke iz preračunljivosti, kajti članstvo v njih je zagotavljalo v vsakem primeru smotrnejšo porazdelitev morebitnih zalog hrane. Nezaupanje, ki ga je taboriščnikom vcepljalo taboriščno življenje in od doma prinešene norme in vrednote so pogosto posegale tudi v najtrdnjše skupnosti. "Kruh sva dela v Poldetov kovček, ostalo pa v mojega. Polde je zaklepal, jaz sem imel pa ključke shranjene," se spominja Franc Novak.

Nekako do februarja 1943 v glavnem ni bilo možnosti za širšo organizacijo. Širše zadruge se leta 1942 z eno samo izjemo sploh niso organizirale, marveč so posamezniki, ki so imeli kaj, pomagali svojim bližnjim. V mnogih primerih so darovali živila tistim, ki niso imeli nič, največ za otroke. Poleg hrane so zbirali tudi odeje in krpe za dojenčke in denar za vence. Medsebojna pomoč v posameznih taboriščih je bila različna po obsegu. V Gonarsu je bila na primer večja kot na Rabu, a tudi tisto, kar se je nabralo, po količini ni bilo kaj dosti več kot "kaplja v morje lakote, pomanjkanja in trpljenja". Ker je bila ta pomoč dragocenejša zaradi svoje moralne teže kot zaradi količine, je imela izredno pomembno vlogo pri oblikovanju razmer v posameznih taboriščih.

Najširšo in najučinkovitejšo socialno pomoč so organizirali v sodelovanju s škofijsko dobrodelno pisarno proti koncu leta 1942 v Padovi internirani zdravniki. Kdor je dobil paket ali nakaznico, je odstopil del za "socialno akcijo". Prispevke zanj so po podatkih iz dnevnika Franca Šlajpaha in Jožeta Tajčmana zbirali tudi tako, da so vino prodajali po višji ceni, kot so ga dobili iz kantine (deset do dvanajst lir za liter). Poleg tega so prejemniki paketov dajali fižol, koruzno moko, po eno jajce in žemljico oziroma "dekelc" fig za bolj potrebne. Ker so bili vsi "več ali manj na istem", je bil učinek samopomoči seveda omejen. Zato so pritisnili na upravo taborišča, da so najbolj ogroženim povečali obrok za dvojno porcijo sira in hlebček kruha dnevno. Poseben odbor socialne akcije je zbiral darila za petkilogramske pakete, ki so jih delili "najbolj potrebnim". Dne 13. januarja 1943 je bilo razdeljenih med padovanske taboriščnike kar tristo podpor, okrog sto petinsedemdeset pa jih je dobivalo podporo vsak drugi dan. Vse oslabele so premestili v posebne sobe, kjer so bili pod zdravniškim nadzorom; otekline od edema so izginevale in umiranje je prenehalo. V nekakšnem sodelovanju s škofijsko dobrodelno pisarno iz Ljubljane so poleti 1943 pošiljali pomoč v paketih tudi taboriščnikom v Viscu, Trevisu, Gonarsu, Renicciju, Rabu in drugih italijanskih koncentracijskih taboriščih. Po dnevniških zapisih

Jožeta Tajčmana je samopomoč v Padovi delovala vse do razpada taborišča.

Padovanski primer je bil izjemen tako po širini kot po trajnosti delovanja. Drugod takšne akcije zlepa niso presegle okvirov ene bivalne enote niti niso potekale tako kontinuirano. Večkrat so socialne akcije povzročale celo več prepirov in razdorov kot skupnosti in tovarštva. Zelo pogosto se je namreč našel kdo, ki je pod pogradom imel "kup" konzerv in jih je jedel ponoči, pa se je delal, kot da nima nič. Bili so tudi taki, ki so si sami "rezali špeh na debelo", medtem ko so drugi okrog njih medleli od lakote. Ne eni ne drugi pa se niso sramovali priglasiti se za socialno pomoč, ki so jo organizirali v njihovem bivališču. V ženskih taboriščih so v zbiralnih akcijah za otroke pogosto prispevale ženske, ki so bile brez njih, medtem ko so bile nekatere matere "preveč lačne", da bi pomagale na tak način. "Ni opravičljivo, vendar je po nekem čudnem egoizmu, ki pa je bil splošno pogojen s hotenjem boja za samoohranitev. Vsak si je stiskal svoje zaloge drobiža živil, ker pač ni vedel, kaj mu prinaša jutrišnji dan in naslednji" (Ažman 1974: 32).

Po spominih nekaterih taboriščnikov naj bi bili meščani, zlasti študentje, bolj pripravljeni sodelovati pri socialnih akcijah širšega značaja od vaščanov. Poleti 1942 so študenti pod gonarškimi šotori poleti 1942 vsak dan odstopili iz svoje menaže makaron tistemu, ki je prišel določenega dne na vrsto. Odstopiti en makaron "ni nič pomenilo", kdor je prejel od vseh sostanovalcev po enega, pa se je vsaj enkrat na osemnajst dni do sita najedel. Niso pa se v letu 1942 povsod organizirale manjše zadruge. V časih najhujše krize se je namreč zlasti na Rabu razpasel "živalski egoizem", ko o kakšni medsebojni pomoči ni bilo niti govora. Lakota je povzročila, da so padle premnoge moralne ovire, kradli in goljufali so celo ljudje, ki so bili sicer poštenjaki. Na eni strani je to utrjevalo moč taboriščnih oblastnikov, na drugi občutek osamljenosti in negotovosti med taboriščniki. Na Rabu pa so ostali "individualisti" tudi leta 1943 in niso pokazali veliko smisla za zadruge, čeprav najmanjše (Pakiž 1953: 66).

Organiziranje socialnih akcij, predvsem zbiranja hrane, je sodilo med glavne naloge taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte. Njeni aktivisti so po vseh taboriščih skušali organizirati pomoč, da bi rešili "pogina najzavednejše Slovence, ki so živeli brez vsake podpore od doma" (Drašček 1943). V Viscu so slovenski taboriščniki večkrat zbirali prostovoljne prispevke za pomoč Čabrancem, ki niso prejeli paketov (Malnar 1982: 64). Poleti 1943 so Slovenci s "skromnimi prispevki" pomagali tovarišem iz Bosne in Hercegovine, ki so jih tja prignali iz Mamule in Prevlake in prav tako niso dobivali paketov (Pariž 1961: 94).

Pri organiziranju takšnih akcij so imeli več uspeha v taboriščih, kjer so sicer bile boljše razmere. Organizaciji Osvobodilne fronte v gonarški

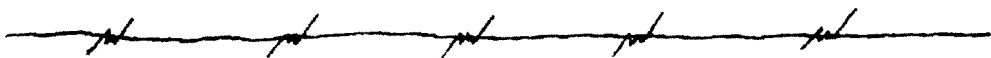
beti in pozneje v Renicciju je uspelo organizirati razmeroma velike kolektive. Komite komunistične partije v gonarški beti je že spomladi 1942 osnoval kolektiv več kot tridesetih komunistov in simpatizerjev Osvobodilne fronte. Ekonom kolektiva je bil Viktor Ilovar, njegov pomočnik Miro Luštek. Luškova prva naloga je bila od "naših" kapojev pobirati dodaten hlebček in nadzirati prihajanje paketov, tako da je vsak član kolektiva dobil enako količino živeža. Vse konzerve, salame, slanino in suho meso so morali sproti oddati Ilovarju. Člani kolektiva so bili zelo disciplinirani. Nobenih pritožb ni bilo zaradi razdeljevanja revnih in bogatih paketov med vse, čeprav je večino skrbelo, kam gre boljši del paketa. Dajali so pač, ne da bi vedeli, za kaj, in niso spraševali, čeprav jih je včasih najedal sum, da krog ljudi bolje je od drugih. Potolaženi so bili šele, ko so izvedeli, da so dobrote šle "v rov". Delovne izmene v rovu so namreč redno dobivale obrok prepečenca, kruha, svežega ali suhega sadja, ribje konzerve in drugo. Poleg tega so zbrali za ubežnike še za najmanj dva dni zaloge.

Leta 1942 je bil ta kolektiv velika izjema. Naslednje leto pa so v Renicciju "dodatno preskrbo" že organizirali tako na široko, kot si še v Gonarsu niso mogli "niti misliti". Spomladi 1943 je organizacija Osvobodilne fronte v Renicciju zbrala že toliko lastnih sredstev iz paketov in toliko "zrelih" ljudi, da so imeli kolektivno prehrano in so lahko pomagali tudi na novo prispelim hrvaškim taboriščnikom, ki z domom še niso imeli nobenih stikov. Zaradi streljanja na taboriščnike se ti 9. septembra 1943 niso hoteli udeležiti apela. Uprava taborišča jim je zagrozila z odvzemom hrane, a so vseeno vztrajali. Kuhinja tako ni več dobivala hrane, organizacija Osvobodilne fronte pa je začela zbirati rezerve med taboriščniki. "Verjetno je bila to najbolj kočljiva akcija, saj je bil sleherni moralno prisiljen izprazniti vse svoje rezerve, ki jih je zbiral za najhujše čase." Zbrali so precejšnjo količino prepečenca in slanine in za kosilo so kuharji pripravili zelo gosto "poparo". Dva dneva so vztrajali ob svoji hrani, potem pa jim je je zmanjkalo. Vodstvo taboriščne organizacije Osvobodilne fronte je sicer mislilo na gladovno stavko, "vendar z njo pri večtisočglavi množici ne bi uspeli" (Bukovac 1955: 49).

Poleti 1942 je taboriščna organizacija Osvobodilne fronte v Renicciju organizirala nov način pomoči v hrani. Ustanovili so skupine, imenovali so jih kolektivi, s približno deset članov, ki so prejeli različne količine paketov, med njimi pa je bil tudi kakšen, ki ni prejemal od doma nobene pomoči. Skupine sta vodila predsednik in ekonom. Člani so se prostovoljno zavezali, da bodo svoje pakete s hrano dajali na razpolago kolektivu. Vso kolektivno zalogo so si delili po enakih deležih. Skupine se niso omejevale le na pomoč slabotnejšim, marveč so imele tudi precejšen političen pomen. V kolektivih so se namreč seznanjali z dogajanjem na svetovnih bojiščih, med člani je krožila zgodovina Vsezvezne

komunistične partije (boljševikov) v več izvodih, ročno prepisanih v šolskih zvezkih, ki so jo preštudirali vsi člani kolektivov in bili izprašani. V kolektivih so se nekateri prvokrat poglobljali v vprašanja, kaj je kapitalizem in kaj komunizem, kdo je povzročitelj vojne in podobno. V manjših skupinah so posedli v krog in poslušali tovariša, ki jim je "šepetaje" predaval o politiki, združništvu in naprednem kmetijstvu. Tako so v kolektivih začeli živeti "novo življenje", ki ga doslej niso poznali, v njih so bili zaposleni vsi in čas ni več tekel tako počasi (Maršič: 60).

Zbiralne akcije za pomoč taboriščnikom so organizirali tudi v Ljubljanski provinci, zlasti so bili pri tem dejavni katoliški duhovniki. Ob različnih priložnostih so zbrali precej živil in denarja "za pomoč najpotrebnejšim", kar so potem razdeljevali po političnih kriterijih: "Klerikalci skrbe in so skrbeli v prvi vrsti samo za svoje ljudi. Samo v Ljubljani so za zelo tečen in fin prepečenec porabili skoro 1 vagon moke. To so pošiljali potom svojih zaupnikov, ponajveč duhovnikov in redovnikov. Dosedaj so rešili iz tega pekla domala vse svoje ljudi, kolikor jih je pa še v raznih taboriščih, se bodo vrnili domov do božiča" (Mačkovšek 1942).

IZGNANCI

Linorez iz mape Nikolaja Pirnata: Domovi ječe gozdovi, izdal GŠ NOV in PO Slovenije, 1944.

Politična in vojaška organizacija

Italijanske okupacijske oblasti v Ljubljanski provinci so nameravale sprva internirati predvsem aktiviste in simpatizerje narodnoosvobodilnega gibanja, zato so bili med prvimi civilnimi interniranci ti v večini. Po navedbah iz Robottijevega poročila nadrejeni komandi na Sušaku so februarja in marca 1942 v Ljubljani izmed aretiranih pridržali 878 oseb; od tega sedeminpetdeset vodij, triindvajset političnih komisarjev, sto devetindevetdeset članov kominterne in tako naprej. Takšne so pač bile njegove informacije, ki jih je za svoje potrebe še sam nekoliko priredil okusu nadrejenih. V resnici so bili namreč zajeti v tem številu mnogi, ki so z uporniškim gibanjem komaj simpatizirali ali še to ne (Juvančič 1962: 109; 1967: 108).

Pozneje, v množičnih racijah v Ljubljani junija 1942 in med roško ofenzivo, je bilo med taboriščniki vedno več takih, "ki niso imeli s komunizmom nobene zveze" (Šeškar 1942). Neznani pisec poročila za pisarno vaških straž na Miklošičevi ulici v Ljubljani je o dogodkih v Ljubljani zadnje dni junija 1942 v svojem poročilu zapisal, da so italijanske oblasti pobrale "najmanj 2/3 katoliškega dijaštva in akademske mladine, ravno tako tudi izredno mnogo ostalih naših mož in fantov". Po njegovi oceni naj bi to z drugimi besedami pomenilo, da so bili internirani taki, "ki so se odlično udeleževali v boju proti komunizmu in Osvobodilni fronti, dočim so ostali na svobodi premnogi zločinski tipi in nesporni pristaši komunizma in Osvob. fronte". Po navedbah Črnih bukev o delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu (1944: 220) naj bi bila ogromna večina med petindvajset tisoč taboriščniki v raznih koncentracijskih taboriščih "nedolžna", saj naj bi bilo med njimi le kakih tri tisoč komunistov. Predstavniki rimskokatoliške cerkve v Ljubljanski provinci so si zato prizadevali, da bi taboriščnikom "lajšali bedo in preprečevali krivice" (Saje 1952: 495). Po besedah neznanega pisca poročila Razmere na Rabu je to predvsem pomenilo, da so si prizadevali doseči, da "naj se interniranci preberejo po krivdi in stanovih in naj se izločijo in nemudoma pošljejo domov tisti, ki niso nič zakrivali, pa so njih kraji že kolikor toliko očiščeni (teh bo blizu polovica) ostali pa naj se opredelijo in pošljejo drugam v boljše razmere (urejene barake) odn. v konfinacijo, če so res kaj zakrivali". Pa niso ostajali smo pri zavzemanju za "nedolžne" in kaznovanje tistih, ki so "res kaj zakrivali" zoper italijanske okupacijske oblasti, temveč so slednje ("komuniste")

dolžili celo tega, da so krivi za obstoj italijanskih koncentracijskih taborišč: "Najstrahotnejši dokaz za izdajalsko zaroto, ki jo je komunistična Osvobodilna fronta sklenila s savojsko cesarsko vojsko proti lastnemu narodu, so koncentracijska taborišča, v katera so leta 1942 cesarski vojaki odvlekli kakih 25.000 Slovencev" (Črne bukve 1944: 220).

Kakšno je bilo politično razpoloženje med zajetimi v junijskih racijah v Ljubljani, ko je bilo ljudstvo "vse zbegano in trepeče v strahu, ne vedoč, kaj ga še vse čaka od strani italijanskih okupatorjev, ki sedaj postopajo po nemških metodah", dovolj zgovorno kažejo dogodki ob partizanskem napadu na vlak 28. junija 1942 na Verdu pri Borovnici. Od 598 ujetnikov, namenjenih v Gonars, so partizani osvobodili 352 oseb. V napadu so bili trije ujetniki ubiti in sedem ranjenih. Partizani so odprli zapahnjene vagone in vzeli s seboj vsakogar, ki je hotel z njimi. Vendar z nepričakovano svobodo niso bili vsi zadovoljni. Nekateri niso želeli s partizani in so se raje skrili za vagone: bilo jim je ljubše, da bi jih odpeljali v koncentracijsko taborišče, kot da bi šli v partizane. S partizani jih je odšlo okrog tristo, drugi so se bodisi razbežali v temi bodisi počakali na Italijane (Kozak 1947: 351; Luštek 1969: 414; Ferenc 1981: 213).

Tiste, ki so odšli s partizani, so posamič zaslišali in jim prepustili na voljo, ali ostanejo z njimi ali odidejo domov. Za partizane se jih je odločilo približno šestdeset. Nekateri med njimi so se pozneje v bojih dobro izkazali, bili pa so tudi takšni, ki jim ni bilo preveč ljubo, da so se tako odločili; med slednjimi naj bi bil tudi Ernest Senčar, izdajalec partizanske bolnišnice Ogenjca (Gala 1977: 36). Približno štirideset jih je na lastno željo odšlo domov in zvečine so se takoj javili italijanskim oblastem. Približno dvajset so jih prepoznali za nasprotnike narodno-osvobodilnega gibanja in jih ustrelili. Približno dvesto tistih, ki so se bali izraziti željo, da bi odšli domov, a jim tudi puška ni dišala, so odpeljali na Kočevsko, kjer so v Starem logu postavili zanje taborišče. Z njimi so ustanovili delovne čete, ki so potem kmetovale po Kočevskem (Fajfar 1949: 125; Nikolajev 1950: št. 5; Ferenc 1981: 213). Osvobodenci pri tem v splošnem "niso kazali niti najmanjše volje, da bi se vživeli v delo, nasprotno, kjer so le mogli, so delo ovirali, in popustili takoj, ako niso bili nadzorovani, pokvarili so orodje ali stroj, samo da ni bilo treba delati itd." Učinki njihovega dela zato nikakor niso mogli biti veliki. Zanimivo pa je, da so krivdo za majhno učinkovitost pripisovali kolektivnemu načinu dela, ki so ga partizani skušali uvesti na osvobojenem ozemlju, češ da tako delo povzroča več škode kot koristi (Nikolajev 1950: št. 5). Ob roški ofenzivi so se člani delovnih čet dali večinoma zajeti italijanski vojski. Večino so jih ponovno poslali v internacijo, nekaj so jih spustili na svobodo, najmanj osem pa so jih 17. in 18. avgusta 1942 ustrelili kot talce, navaja v dnevniških zabeležkah italijanski spovednik na smrt obsojenih (Kobal 1977: 446).

Da bi bila podoba teh "zelo zmedenih časov" popolnejša, je treba navesti še odmev, ki ga je dogodek pri Verdu zbudil med taboriščniki v Gonarsu. Ob prihodu okrnjenega transporta v taborišče so o napadu na vlak na mah zvedeli vsi, čeprav so taboriščne oblasti strogo prepovedale vsak stik med starimi in novimi taboriščniki. Govorice, da so partizani rešili "več kot polovico" ujetnikov, so spremljali vzkliki: "Zakaj nisem bil v transportu!" "Hudiča, mene res ni nikoli zraven, kadar bi bilo treba!" (Kozak 1947: 348).

Med zajetimi v množičnih racijah ob roški ofenzivi pa so sploh prevladovali nasprotniki "komunizma". Strahotni prizori, kakršnim so bili priča ob veliki ofenzivi, so namreč ljudem "zabili strah in trepet v mozeg in kri, obenem pa zbudili prepričanje, da je narodnoosvobodilni boj zatrt". Med njimi je imela najugodnejši odmev propaganda, da so partizani glavni krivci za požiganje vasi, streljanja in izgon v taborišča. Tako se na primer Milan Finc spominja, da sta ga ob prihodu na Rab Avgustin Volkar in Janez Koščak "prav napadla", češ: "No, kaj si prišel tudi Ti za nami. Ti si kriv vsega gorja v naši vasi, da smo vsi moški v internaciji, ker si stalno izzival Italijane z orožjem." Po drugih virih naj bi v taboriščih kmečki ljudje zlasti prve mesece radi očitali meščanom, da so "v mestih skotili komunizem in bi ga zdaj radi pasli po deželi" (Jurančič 1979: 11).

V političnem razporejenju so bile pomembne razlike po posameznih taboriščih, sektorjih in celo bivalnih enotah. Te so se kazale tudi ob spremembah na vojaškem in političnem prizorišču po svetu in v domovini. Vplivale so na to, da je bilo sčasoma vse manj "klerikalno" in "nacionalno" usmerjenih in vse več privrženecv narodnoosvobodilnega boja. Takšno spremenjeno stališče je bilo tudi posledica izpuščanja taboriščnikov od jeseni 1942, saj so poleg najslabotnejših odhajali pretežno tisti, ki so jih priporočili duhovniki in Graziolijski župani. Ti so si prizadevali pri okupacijskih oblasteh doseči predvsem izpust "nedolžnih", češ da je po večini znano, kateri so se udejstvovali pri "komunističnem gibanju".

Razporejen je velike večine taboriščnikov je prej ali slej postalo protitalijansko po logiki stvari same, toda zaradi velike premoči italijanske oborožene sile se ni moglo vedno javno uveljaviti. Pod premočnim pritiskom so mnogi raje sprejeli videz, slepilo kot resničnost. Eden takšnih je bil Stanko Kociper, ki je svojo zablodo skušal racionalizirati še več kot pol stoletja pozneje: "Posebno, ker sem se zaradi miselnega razvoja dokopal do spoznanja, da sem s tisoči nesrečnežev okoli sebe, vsaj predvsem, če ne že edino in izključno, samo žrtev komunističnega početja" (Kociper 1996: 38). Nekateri so pač lažje sprejeli utvaro, da so glavni krivci njihovega gorja partizani, saj je kazalo, da jih bo silna italijanska vojska povsem iztrebila iz slovenskih gozdov. Poznejši razvoj

dogodkov je pokazal, da ne bo tako, ampak da bodo partizani ostali in okupatorji odšli, zato so se taboriščniki poslej toliko lažje identificirali z nosilci narodnoosvobodilnega boja, zmagovalci, ne pa s poraženci.

Zlasti prve mesece med njimi ni bilo "neprevidnega politiziranja": "Zavedal si se, kje se nahajaš, kako moraš ravnati. Kaj zaupnejšega si s katerim premleval zunaj, na samem" (Ažman 1974: 34). Dvanajstica v gonarški beti je bila spomladi 1942 ena izmed redkih izjem, kjer je bil v debatah "o političnem položaju sedaj in preje" klerikalno usmerjeni Marijan Bizilj "popolnoma sam". Po porazih sil osi v Afriki in Sovjetski zvezi se je "politična morala" med taboriščniki hitro dvigala in vedno pogostejše je bilo slišati besedo tovariš. Vesti o zmagah zaveznikov, ki so prihajale v koncentracijska taborišča, so za internirance "pomenile pol življenja" (Maršič: 57). Ali z drugimi besedami: "Potrtost in brezcilnost sta v taborišču popolnoma padli, vsak je odprl pogled v bodočnost." V tem procesu se je diferenciacija med privrženci Osvobodilne fronte in njihovimi nasprotniki tako zaostрила, da naj bi zaradi tega slednji "prav bolešno doživljali svojo osamitev" (Jurančič 1979: 14). Po padcu fašizma v Italiji so se v taboriščne organizacije začele vključevati tudi "manj zavedne množice", ker je tedaj "postajalo vsakomur jasno, da se bliža konec" (Jurančič 1944: 47).

Seveda ni šlo za brezpogojne opredelitve in ostre ločitve za narodno-osvobodilno gibanje ali proti njemu, marveč so bile razlike celo med somišljeniki in še leta 1943 je dostikrat prišlo do prepira, zlasti med komunisti in drugimi privrženci Osvobodilne fronte. Dosti usodnejša za razvoj skupnosti in tovarištva so bila nasprotja med privrženci in nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja, saj so povzročala razdore in sovražnosti. Zunanji vplivi so jih še poglobljali, tako da je med taboriščniki nasprotnih naziranj vladala ponekod kar "vojska v malem" (Mauser 1963: 172). Zlasti "ofarji" in "belčki" so grozili drugi drugim, da bi morali ostati "za vselej v taborišču klaftro globoko pod zemljo" (Mauser 1963: 200). Uničenje političnih nasprotnikov je bila ena glavnih točk v programih političnih organizacij taboriščnikov. Tako je na primer glasilo izvršnega odbora taboriščne organizacije Osvobodilne fronte v taborišču I na Rabu julija 1943 povsem nedvoumno zapisalo: "Z izgonom okupatorja bo izžgan tudi ta smrdljivi tvor na slovenskem narodnem telesu."

Za politične nazore somišljenikov in nasprotnikov Osvobodilne fronte, z izjemo "stražarjev", je značilno, da so se vsi sklicevali na narod, na slovenstvo kot nekaj neitalijanskega, celo protiitalijanskega. V skladu s tem so veljali za prave Slovence politični somišljeniki, medtem ko naj bi bili njihovi nasprotniki "čudni Slovenci" (cf. npr. Brenk 1980: 107). Prav tako so oboji prišli do sklepa, da je glavni sovražnik italijanskih oblastnikov slovenski narod: "Lahi mesto, da bi šli v gozdove za tolkami, so lepo po vaseh pobrali vse moške stare 14 ali več let in jih vozili na Rab,

kot partizanske ujetnike. Lahom je bilo pač vseeno, ali dobe Slovence doma v hiši ali pa z orožjem v rokah v hribih. Zanje ni bil sovražnik številka 1 komunist, ampak Slovenec, katerega je treba iztrebiti iz zemlje, na kateri živi” (Rabič 1952). Toda čeprav so tudi nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja prišli v tem do istega sklepa, so se vključevali v oddelke MVAC in v njih “popravljali italijanske napake” pri zatiranju narodnoosvobodilnega boja v prepričanju, da najbolje služijo svojemu narodu, če se borijo za “narod, vero in boga proti največjemu sovražniku, komunizmu” (Martinčič 1978: 92).

Nacionalistični temelji njihove politične zavesti pa niso onemogočali sodelovanja med taboriščniki različnih narodnosti, ki je nastajalo povsod, kjer so bili poleg Slovencev tudi Hrvati: “Morda so se bolj ločili Ribničani in Notranjci kakor pa Slovenci in Hrvati” (Drenovec 1953: 122). Franček Drenovec se spominja, da večje enotnosti pri delu, kot je bila med taboriščniki različnih narodnosti v rabskem taborišču, ni doživel nikdar več, saj je veljala tam ena sama ločitev, “antifašistični jugoslovanski patrioti na eni in okupatorjevi ovaduhi na drugi strani”. Imeli so namreč skupnega sovražnika – “fašističnega okupatorja”, in skupen cilj – osvoboditev; zato so imeli tudi enotno politično in vojaško organizacijo.

Razmerje med privrženci narodnoosvobodilnega boja in njihovimi nasprotniki bele ali plave barve je bilo v vsakem taborišču drugačno, se je spreminjalo tudi v času. Poleti 1942 je bilo v gonarški alfi po oceni neznanega taboriščnika, nasprotnika Osvobodilne fronte, “zelo okroglo” šestdeset odstotkov nasprotnikov Osvobodilne fronte (“morda celo več, toda so preboječi”), v beti naj bi jih bilo le deset do petnajst odstotkov in v gami trideset odstotkov. Po oceni Borisa Kraigherja v njegovem poročilu Francu Leskošku pa so bili taboriščniki v Gonarsu tedaj zvečine “precej zavedni Slovenci”, to je simpatizerji narodnoosvobodilnega boja. Izjema naj bi bili oficirji jugoslovanske vojske, ki so bili po večini belogardisti in mihailovičevci. Dokaj številna naj bi bila tudi “organizacija stražarske bele garde” med civilnimi interniranci iz junijskih in julijskih transportov, medtem ko je bilo med civilisti mihailovičevcev le malo, bili so tudi manj povezani, vendar naj bi bili zaradi bližine “oficirskega taborišča” stalna, grozeča nevarnost, da se ob ugodni priložnosti razmahnejo bolj, kot so bili organizirani (Kraigher 1942).

Podobno velja tudi za druga taborišča. Med nasprotniki Osvobodilne fronte so prevladovali klerikalci (“belogardisti”), mihailovičevci (“plavogardisti”) pa so prevladovali med oficirji in podoficirji. “Mnogi od njih so se držali kot pijan plota in zagamano svojih odmrlih zaobljub zvestobe nezvestim glavarjem stare države” (Ažman 1974: 53) Zlasti po zmagah britanske in ameriške vojske leta 1943 so postajali “vedno bolj agilni pristaši kralja Petra”. To naj bi veljalo predvsem za oficirje iz bivše ribniške garnizije, na primer podpolkovnika Dežmana in podporočnika

Sajeta, ki sta z zaničevanjem govorila, da se motijo vsi, ki mislijo, da bodo zmagali partizani (Kužnik).

O organiziranosti "belogardistov" in "plavogardistov" v italijanskih koncentracijskih taboriščih ni nobenih zanesljivejših podatkov razen bolj ali manj splošnih trditev o njihovi organiziranosti. Po vsej verjetnosti med njimi tudi ni bila nikjer vzpostavljena kakšna trajnejša in trdnejša organizacija, ki bi jo lahko primerjali s taboriščnimi organizacijami Osvobodilne fronte. Kaže, da je bila povezava med "COF" (kakor so se nekateri sami imenovali) nekoliko trdnejša le poleti 1942 v Gonarsu, kjer so "stražarji" o mnogih vprašanjih odločali organizirano, in leta 1943 v Padovi, kjer naj bi pod vodstvom Stanka Kocipra, poznejšega Rupnikovega zeta, po prihodu oficirjev jugoslovanske vojske osnovali "belo gardo". Kociper naj bi si med taboriščniki pridobil precejšen ugled kot kapo, ker je kar pogumno nastopal pred taboriščnimi oblastniki. Priljubljen naj bi bil tudi med dijaki. Ko se je začelo v taborišču šušljati, da hodi ponoči na skrivaj z Italijani v Padovo, je začel izgubljati prijatelje (Tratar 1963; Kužnik; Rade). V Padovi je "klerofašističnim ideologom" uspelo organizirati z oficirji jugoslovanske vojske četniško organizacijo Draže Mihailovića pod vodstvom poročnika bojne ladje Blagoja Uščumlića, ki je taboriščnikom, ki se jim niso hoteli pridružiti, grozil, da bodo "vsi do enega preko noči poklani" (Mašanović).

Prve mesece se je taboriščno življenje tako močno osredotočalo na boj za obstanek, da je bila s tem zaposlena misel ogromne večine. Množica taboriščnikov je bila zaradi tega razbita na množico posameznikov, ki so se čutili ogrožene v vsem in od vsakogar, tako da politično delo, to je povezovanje v skupnost, niti ni bilo mogoče. Taboriščniki so morali najprej spoznati, kako potrebno je medsebojno zaupanje in tovarištvo. Za to so morali v mnogih primerih spremeniti svoje temeljne norme in vrednote. "Prikazovala se mi je resnica," je zapisal Juš Kozak, "da je posameznikovo življenje, ki se je vrtelo le okrog lastne osi, anarhija v življenjskem redu. Človeška skupnost zahteva, da ji vsak daje vse svoje sile; nad samoljubjem v kakršni koli obliki, se narava vedno maščuje" (1947: 333). Po Kozakovem mnenju naj bi bilo merilo vrednosti človekovega življenja prav v veličini zatajevanega samoljubja in spoznanja svoje vrednosti, v moralni zavesti do človeške skupnosti. In prav po tej zavesti so se komunisti, ki so bili naklonjeni kolektivnemu načinu življenja, najbolj razlikovali od drugih, bolj individualno usmerjenih taboriščnikov.

Poleti 1942 so le redki taboriščniki ohranili zavest upora. Po Kozakovi oceni so bili med njimi komunisti, nekaj organiziranih delavcev, nekaj kmetov, ki so zaradi zemlje ostali Slovenci, pglavitni del pa naj bi sestavljali izobraženci (1947: 331). Toda prav med izobraženci je bilo tisti čas največ takšnih, ki so se najbolj pridno učili italijanščine. Čeprav so bili komunisti glavni nosilci ideje odpora in so po vseh italijanskih

taboriščih z večjim ali manjšim uspehom organizirali Osvobodilno fronto, je bilo tudi med njimi nekaj takih, ki so se prestrašili lastne politične preteklosti. Nekateri so sploh prenehali politično delovati, spet drugi so podlegli propagandi, da je upor prenagljen, da so voditelji Osvobodilne fronte krivi za požgane slovenske vasi, za pobite kmete in delavce. Eden takih naj bi bil Rudolf Zupanc, ki je bil še pred vojno kandidat CK KPS, v Reniciju pa je "padel tako daleč", da je hodil z zborom taboriščnikov pet k nedeljskim mašam za italijanske vojake zunaj taborišča. "Ti ljudje so se celo tako daleč ponižali, da so šli pet podoknico komandantu taborišča, ko je praznoval svoj rojstni dan" (Bukovac 1955: 47-48). Takšno vedenje je precej prispevalo k temu, da so ljudje izgubljali zavest odpora in sprejemali italijansko oblast v Ljubljanski provinci kot izvršeno dejstvo. Ko so širili po taborišču takšne trditve, so jih nekateri poslušali "kakor boga" (Kozak 1947: 331). V času najhujše stiske v taboriščih, to je od novembra 1942 do februarja 1943, večina komunistov ni pokazala "posebne aktivnosti". Skušali so predvsem "moralno vplivati na tovariše, da ostanejo pri življenju".

Zavest taboriščnikov v Gonarsu je kritično obravnaval Nikolaj Pirnat v dveh sonetih, ki se v prepisu Sava Kamenška glasita takole:

SLABIČU

*"Čemu se cmeriš venomer, sirota,
moleduješ s tresočimi rokami
proseč za dar s hinauskimi solzami
ves slinast kakor potepena krota?"*

*Kaj grbiš se za staro skorjo kruha,
ječiš za plehke čorbe žlico?
Mar strah ti razmehčal je hrbtenico
v smrdljivi sluz? Kaj res so gluha*

*ušesa dolga? Ti je vid upešal?
Ne veš, da kdor ničesar ni pogrešal
nikoli in nikjer – ne sme, ne more*

*v teh dneh gorja in tihe bolečine
živeti več, da prej ko jutro sine
omahne v grob, – med šleve in pokore."*

OGLEDALO 1943

*"Hudič bi ponorel od slike te:
spočele so nas tja v en dan lenobe,
ogabna kepa smo smradu, gnilobe,
da drugi z nami njivo pognoje.*

*Sramotni žig – to je naš talisman!
Idiotsko plazenje in pet lizanje,
kretenski smeh, ovajanje, laganje,
to siguren naš je od hudiča dan.*

*Obup in gnus! Kdor ni ponosne glave
upognil brž – ta več ne tlači trave!
Naš prapor davno več ne plapola!*

*Kot psi po kotih plazimo cmeravo
in silni žrebec k tlom poveša glavo,
ko nevede čez našo pot dirja...”*

V splošnem so se najprej povezovali komunisti in skušali ustanoviti taboriščne organizacije Osvobodilne fronte. Skupina komunistov v Gornarsu je na primer že aprila 1942 naložila Ivanu Bratku, naj ustanovi taboriščni odbor. Komunisti so bili v vseh taboriščih jedro organizacij Osvobodilne fronte in njihov najbolj aktivni del. Ustanavljanje taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte je praviloma potekalo tako, da je manjša skupina komunistov oblikovala odbor Osvobodilne fronte kot osrednje politično vodstvo. Potem so po bivališčih izbirali ljudi in jih vključevali v “frontno delo”. Mreža sodelavcev po bivališčih je skrbela predvsem za obveščanje taboriščnikov o dogajanjih po svetu in v domovini, za dobro organizacijo obveščevalne službe in konspiracije, zaposlitev ljudi in podobno. Ko je bila organizacija Osvobodilne fronte dovolj številčna in razvejena, so ustanovili pododbore in imenovali zaupnike za posamezne sektorje in bivališča. Člane odborov in pododborov so izbirali zelo strogo, in sicer vse po osebnem znanstvu. Najpomembnejša naloga zaupnikov je bila opazovanje ljudi v njihovi neposredni okolici; o svojih opažanjih so poročali odborom in pododborom. Zaupniki so tudi izbirali ljudi, ki so jih poznali, in kakor vsi drugi aktivisti Osvobodilne fronte prek njih navezovali stike naprej. Nadaljnje širjenje in delovanje organizacij je potekalo po sistemu trojk. Vsak na novo pridobljeni član je bil uvrščen v trojko, ki je imela svojega vodjo. Vodje trojk so spet sestavljali nove trojke. Z vodji trojk je vzdrževala stike posebna skupina tako imenovanih inštruktorjev.

Takšna organiziranost članov Osvobodilne fronte je omogočala vodstvu, da je lahko v vsakem trenutku obvestilo taboriščnike “o vsem potrebnem”. S tem so si zagotavljali vpliv na oblikovanje javnega mnenja o slehernem dogodku ali pojavu, ki je vznemiril taborišče. Če je vodstvo organizacije ocenilo, da gre za pomemben dogodek ali pojav splošnega pomena, je izdalo navodilo, da po celicah organizirajo razpravo, in naročilo, kaj je treba pojasniti članstvu. O dogodkih lokalnega pomena

so razpravljali le sektorski oziroma lokalni pododbori Osvobodilne fronte. Sprotna informiranost vodstva in njegovo sprotno reagiranje na probleme sta zelo krepila avtoriteto vodstva in organizacije Osvobodilne fronte.

Vodstva taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte so ocenjevala razmere v taboriščih in zunaj njih, dajala navodila za ravnanje v določenih situacijah, opozarjala pred konfidenti in po svojih močeh skrbela za psihično in fizično stanje taboriščnikov. Pri slednjem so delovala po načelu, da ni toliko pomembno, kaj ljudje delajo, kakor to, da so zaposleni, organizirani. Predvsem so skušali organizirati pevske zборе, da so s petjem narodnih in partizanskih pesmi krepili zavest upora. Poleg pevskih zborov in raznih prireditev so si prizadevali organizirati zbiranje hrane. Podarjen hlebček je lahko veliko pomenil, ne toliko sam po sebi, kot glede na to, da se obdarjenci niso več čutili zapuščeni. Poleg vsakdanjega delovanja so organizirali tudi množične akcije, kot so bile na primer v gonarški beti demonstracije ob ustrelitvi Rudolfa Kovača. Ko so se posamezne taboriščne organizacije Osvobodilne fronte organizacijsko in kadrovsko dovolj okrepile, se je začelo tudi "pravo politično življenje" med taboriščniki: začeli so vplivati na to, kdo naj bo kapo sektorja ali določene bivalne enote, kdo vodja kuhinje in tako dalje. Prizadevali so si za zamenjavo tistih na navedenih položajih, "ki taboriščnemu vodstvu (komunistične partije in Osvobodilne fronte, op. B. J.) niso ugajali, ker so bili italijanski lizuni ali pa mlačneži", s tistimi, ki so bili "dobri ljudje" (Bukovac 1955: 22, 45).

Temeljno načelo vsega političnega delovanja je bilo varovanje konspiracije. Zakon konspiracije je dovoljeval, da je vsakdo vedel samo tisto, kar je bilo nujno potrebno za izvedbo naloge. Organizacije Osvobodilne fronte v Gonarsu in pozneje v Reniciju ter na Rabu so bile zgrajene tako konspirativno, da celo člani njihovih obveščevalnih služb niso poznali vodij svoje organizacije. Tako se denimo Jože Jurančič spominja, da je nekoč skušal odvrniti nekega mladeniča "od plavogardizma in njegovega kralja Petra". Kar trije zaupniki so nato vodji obveščevalne službe javili, da se je družil s plavogardistom in z njim skrivnostno govoril o kralju Petru, londonski vladi in drugem (1979: 14-15). V Gonarsu pa je Lojze Bukovac za kopanje rova zvedel šele v začetku avgusta 1942, ko mu je bilo sporočeno, da bo moral ostati v taborišču in voditi partijsko organizacijo (Bukovac 1955: 23).

Ker so komunisti prenesli izkušnje svojega ilegalnega delovanja v koncentracijska taborišča, taboriščnim oblastem kljub pomoči konfidentov ni uspelo razkriti nobenega voditelja taboriščne organizacije Osvobodilne fronte. Konspiracija je bila tako popolna, da komunisti in aktivisti Osvobodilne fronte dolgo časa sploh niso uporabljali besed "partija", "OF", "obveščevalna služba", ampak samo konspirativne izraze: partija je bila "Francija", partijci "Franciji", OF "kuhinja", obve-

ščevalna služba "umivalnica", vojaški referenti "hlebčkarji". Bukovac si je zapomnil pogovor z Ivanom Bratkom spomladi 1942 v Gonarsu. Bila sta popolnoma sama, tako da ju nihče ni mogel slišati, a ko je Bukovac po neprevidnosti izrekel besedo "partija", se je "sicer mirni" Bratko tako razburil, da "enostavno ni prišel do sape". Odpel mu je lekcijo o konspiraciji in težkih ilegalcih (Bukovac 1955: 24).

Posebno velik pomen v delovanju taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte so pripisovali obveščevalni službi. Vsi organizirani aktivisti so ugotavljali, kdo je privrženec narodnoosvobodilnega gibanja in kdo nasprotnik. Vsaka bivalna enota je imela svojega obveščevalca, ki je nenehno oprezoval za raznimi "tipi". V prvem sektorju v Reniciju je obveščevalna služba razdelila ljudi po skupinah in številkah: "Pod številko 1-2 je bil dober, naš človek, pod številko 3 je bil srednje zanesljiv in ne prav dober, pod številko 4 je bil slab in pod številko 5 je bil konfident" (Bukovac 1955: 53). Aktivisti so ocenjavali sointernirance glede na svoje simpatije ali antipatije in celo animoznosti, zato je jasno, da je bila podoba stanja po teh ocenah precej subjektivna.

Poglavitno delo aktivistov Osvobodilne fronte v taboriščih je bilo "dviganje morale". Zato so se spoprijemali predvsem "z lažno in zločinsko propagando, inspirirano od italijanskega okupatorja, ki so jo med internirance trosili slovenski izdajalci in sovražne agenture" (Martinčič 1978: 73). Vsako zmago zaveznikov so izkoristili za dokazovanje, da je "naša zmaga" neogibna. Značilno je, da o zmagi zvečine niso nikdar dvomili, le predstavljali so jo od datuma do datuma: leta 1942 so najprej napovedovali konec vojne spomladi in ga potem odložili na pozno jesen, potem na januar 1943 in naprej. Vedno pa so jemali vsak datum "popolnoma resno", čeprav je včasih bilo slišati (osamljene) glasove, da bo vojna dolga (Kozak 1947: 260; Bratko 1975: 141). Tiste, ki so govorili, da bo vojna dolga, so šteli za "defetiste" in jih prepričevali, da morajo o tem – če že tako mislijo – molčati, da ljudje ne bi izgubili upanja in postali malodušni. Juš Kozak je to stališče zavračal, češ da bo neresnica, ko jo bodo spoznali, bolj škodovala kot odkrita resnica, in se pri tem skliceval na Stalina, "ki ne govori nikoli propagandistično, temveč vedno zelo stvarno". A tudi ta argument jih ni prepričal, saj so menili, da ima njihov boj "čisto drugačen značaj in da je treba z vsemi sredstvi krepiti moralo" (Kozak 1947: 260).

Pri tem so si pomagali tudi z izmišljotinami, kakršna je bila na primer vest, ki so jo širili novembra in decembra 1942 o vstopu Turčije v vojno. "Če je bilo zaradi obupnega stanja treba lagati, smo to tudi počeli, da so se le ljudje prebujali. Sami taki brezupneži so kasneje pripovedovali: 'Saj smo vedeli, da ni res, ampak lepo je le bilo!' Kasneje takih umetnih zdravil ni bilo treba, prišel je Stalingrad, prišla je Afrika..." (Winkler 1975: 187). Posledica je bila, da so vojaško-politično situacijo v

svetu in domovini ocenjevali "preveč korajžno", to je bolj na podlagi želja kot na realni podlagi.

Delovanje aktivistov Osvobodilne fronte v taboriščih je bilo tesno povezano z bojem "proti reakciji". Predvsem so si prizadevali utišati nasprotno propagando in odvrčati "omahljivce" od pisanja prošenj za izpust, saj so se bali, da bi se po vrnitvi domov priključili MVAC (Bukovac 1955: 52). V času številčnejših izpustov so tiste, ki so se pripravljali na pot domov, prepričevali, naj se ne vključijo v belo gardo. Na Rabu so imeli celo strokovnjake, ki so znali nazorno razložiti, kako je treba "švindlati", da ostaneš doma in da ti nič ne morejo. Pojasnjevali so jim stanje na bojiščih v Afriki in Sovjetski zvezi in jih opozarjali na protinarodno delovanje nekaterih duhovnikov. "Da pri tem ni manjkalo namigovanj, da se kmalu vrnemo in uredimo vse, kakor je treba, je jasno..." (Winkler 1987: 186-187).

Poleg teh vsakdanjih oblik boja proti političnim nasprotnikom so včasih prirejali tudi večje akcije. Tako je na primer organizacija Osvobodilne fronte na Rabu v taborišču I marca 1943 izvedla "referendum posebne vrste". Člani Osvobodilne fronte, ki so bili zaposleni v taboriščnih pisarnah, so objavili "povelje komandanta taborišča", da gre lahko takoj domov vsak, ki se bo prijavil v oborožene belogardistične enote. Rok za prijavo je bil zelo kratek. Vse taborišče je razpravljalo o tem "razpisu", prijavil pa se je poldrugi odstotek vseh internirancev v taborišču I. "Tako je bilo vodstvu popolnoma jasno, da je ogromna večina internirancev na strani OF, koga se je treba varovati, kdo utegne biti vohun" (Drenovec 1953: 126; Šušteršič 1973: 544; Potočnik 1975: 187).

Obveščanje o razvoju vojaško-političnega dogajanja tedaj "ni bilo le informativnega, ampak predvsem politično-vzgojnega značaja" (Drašček 1943). Vodstva posameznih taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte so se zavedala, da politično izobraževanje zgolj v obliki obveščanja in prepričevanja ne more zadostovati, zato so ponekod organizirala študij osnovnih načel marksizma-leninizma. V Padovi so proti koncu leta 1942 pripravili študijske krožke s petimi do osmimi člani. Najagilnejši vodja krožkov je bil Ciril Rus, ki je bil pozneje premeščen v Renicci. Udeleženci krožkov so pridno prepisovali literaturo, zlasti zgodovino Vsezvezne komunistične partije boljševikov, ki je potem v več izvodih krožila po taborišču (Potočnik 1951: 33; Kužnik).

V Reniccijo je taboriščna organizacija Osvobodilne fronte organizirala poleg študija zgodovine VKPb tudi študij nacionalnega in kmečkega vprašanja. Peter Peterlin je pripravil izvlečke iz zgodovine VKPb, Ciril Rus pa o nacionalnem in kmečkem vprašanju. Snov so najprej preštudirali vodilni člani komunistične partije in inštruktorji in jo potem posredovali drugim. Inštruktor se je sestal z dvema tovarišema in ju med sprehodom po taborišču poučeval. Tečaje, ki so se pričeli junija

1943 in so trajali po štirinajst dni, je samo v prvem sektorju opravilo približno petdeset aktivistov, medtem ko je več desetih povezanih članov zgodovino samo bralo. Pozneje so študirali tudi v skupinah z več ljudmi. "Na najbolj osamljenem" prostoru so posedli v krog z inštruktorjem v sredini. Ko se konfidentov niso več tako bali, so uvedli tudi množična predavanja. Poseben uspeh je imelo tečaj o kmečkem vprašanju. Več kot tristo strani zvezka so inštruktorji deloma spredavali na tečajih, ob koncu pa so ga v večernih urah že tudi javno brali po sobah. Precejšnje zanimanje je bilo tudi za obsežen spis o Sovjetski zvezi (približno dvesto strani), ki je izšel malo pred kapitulacijo Italije. Tako zgodovino VKPb kakor kmečko vprašanje in spis o Sovjetski zvezi je "tehnika" deloma prepisala in deloma celo pretipkala v najmanj sedmih izvodih, to je za vsako barako enega (Drašček 1943; Bukovac 1955: 50).

Podobno je bilo organizirano izobraževanje pripadnikov Osvobodilne fronte na Rabu v taborišču I. Maja 1943 so začeli preučevati agrarno vprašanje. Štiri mesece so trajali tečaji, na katerih so študirali gradivo, ki so ga razmnoževali taboriščniki, zaposleni v taboriščnih pisarnah. Po prihodu Židov v juniju 1943 so obravnavali nacionalno vprašanje, v juliju in avgustu pa religijo (Drenovec 1953: 123; Potočnik 1975: 183).

Taboriščne organizacije Osvobodilne fronte so tedaj sprejele stališče, da ni dovolj pojasnjevati zgodovino, ampak da jo je treba spreminjati, češ: "Če je okupator strpal 15.000 ljudi pod šotore (v koncentracijsko taborišče na Rabu, op. B. J.), ni storil tega zato, ker ta provizorij ne bo trajal dolgo, marveč predvsem zaradi tega, da bi jim gola zemlja čimprej izpila čim več krvi. Da pa lahko izpije kri vseh petnajst tisočev, o tem je bilo več ljudi istega mnenja. Prav tako pa o tem, da naš človek ne sme čakati samo na smrt, marveč se mora upreti prav njej, sicer bo tujec slavil uspeh" (Drenovec 1953: 116). Vpliv aktivistov Osvobodilne fronte je bil prve mesece majhen, kajti "fašistična vojna sreča" je bila tedaj na vrhuncu, "neizprosni boj za golo življenje", ki se je stopnjeval nekako do konca 1942, pa je "odvrčal od človečnosti", ljudje so iskali samo "vodo, hrano in krivca za vso to bedo" (Jurančič 1975: 177). Toda z vztrajnim prizadevanjem jim je počasi uspelo pridobiti pod svoj vpliv veliko večino taboriščnikov.

Temeljno načelo političnega delovanja taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte je bilo: "Brez zloma fašizma in zmage NOV ni vrnitve v domovino, ni svobode za Jugoslavijo, pa tudi za internirance ne" (Drenovec 1953: 120; Potočnik 1975: 181). Tak program je na eni strani že sam po sebi suponiral spreminjanje zgodovine, na drugi pa je bil za množice tembolj privlačen, čimbolj uresničljiv se je zdel. To je razlog, da je število pripadnikov taboriščnih organizacij Osvobodilne fronte skokovito naraščalo, s tem pa tudi njihov vpliv na spreminjanje razmer. Na Rabu na primer je izvršni odbor Osvobodilne fronte ob ustanovitvi štel osem

članov, sčasoma pa se je pridružil organizaciji kar sedemsto novih članov.

Ko so začeli komunisti v taboriščih tajno politično delovali, so si predvsem prizadevali zbuditi odporiškega duha. Po besedah Franca Potočnika iz njegovega neobjavljenega spominskega zapisa z naslovom Naša politična in vojaška organizacija je bil njihov namen takle: "Hoteli smo iz neorganizirane, potrte mase stvoriti bojno linijo fanatično zavednih ljudi, ki vedo, zakaj trpe, in ki se pripravljajo, da ob prvi priliki strejo kruti režim okupatorja – v kratko, da stvorimo Osvobodilno fronto!" Morda se zdi nekoliko paradokсно, da je njihovo politično delovanje izhajalo prav iz razlage, zakaj trpijo taboriščniki in da bodo nekoč dobili za svoje trpljenje pravično zadoščenje, saj ta več kot očitno spominja na krščanske nauke o tem, da bo dobrota nekoč poplačana in zlo kaznovano. Vendar – kakor kaže isti zapis Franca Potočnika – to ni bilo naključno: "Bolj kot hrana lačnega, celo bolj kot prostost zaprtega, dvigne zatiranega človeka zavest, da trpi in se bori za pravico, za svetle ideale boljše bodočnosti svojega naroda. S spoznanjem pravice se ojekleni njegov odnos in ta jekleni odpor vnosi v izmозgano telo nesluteno telesno in duševno energijo."

Namesto heterogene gmote ljudi se je tam, kjer je delovala dobro organizirana organizacija Osvobodilne fronte, oblikovala povezana skupina, ki je imela svoje cilje in je bila pripravljena tudi na odpor. Ko je med taboriščniki prevladalo prepričanje, da bodo zmagovalci oni in da bo nekoč "vsak za svoje delo polagal račune pred narodom ter da bo zločinec za svoje prestopke prejel zasluženo kazen", so po Potočnikovih besedah "iz gomile lačnih in bednih internirancev nastali zopet ljudje". Ta zavest jim je dajala moč, da niso več bili "upognjenih glav in hrbtov v obupani ponižnosti". Sprememba, ki se je dogodila v njihovi zavesti, pa je pomembno učinkovala tudi na njihove odnose s taboriščnimi oblastniki: "Ljudje so dvignili glave in avtomatično je postal Italijan manjši in neodločnejši." Ob tem so opažali tudi, da jih Italijani "gledajo z drugačnimi očmi", da se jih celo bojijo (Potočnik 1951: 48).

Na Rabu se je vseh potencialnih posledic te spremembe dovolj zavedalo le vodstvo taboriščne organizacije Osvobodilne fronte in je v skladu s tem na dan kapitulacije Italije zaukazalo popoln red in mir v taborišču, saj bi iz najmanjšega agresivnega dejanja lahko nastal incident z nepredvidljivimi posledicami. Dne 11. septembra 1943 pa so priredili veliko manifestacijo "miru in konca vojne" za vse internirane v rabskih taboriščih. Z ženskami na čelu so se razdelili v več skupin in odšli iz taborišč. Vzklikali so gesla čim več v italijanščini: Naj živi mir! Badoglio! Matteotti! Konec vojne! In podobno. Ko so italijanski vojaki in karabinjerji spoznali prijateljski značaj manifestacije, je bil takoj vzpostavljen "nekakšen kontakt". Vojaki in karabinjerji, ki jim je "silen hrušč

in trušč zelo ugajal”, so se pomešali s taboriščniki in skupaj z njimi prepevali “vesele”, “revolucionarne” in druge pesmi.

V Renicciju, kjer se vodstvo Osvobodilne fronte ni dovolj dobro zavedalo strahu taboriščnih oblastnikov pred nekontrolirano množico taboriščnikov, je 9. septembra 1943 prišlo do tragičnega incidenta. Tega dne so namreč v drugem sektorju priredili miting, na katerem je Vinko Möderndorfer tako navdušil zbrane poslušalce, da so šli v četverostopih naokrog po taborišču in prepevali “partizanske in narodne pesmi”: Hej, Slovenci, Bratje, le k soncu svobodi, Nabrusimo kose, med njimi tudi Avanti popolo. V zrak so se dvigale stisnjene pesti in razlegali so se navdušeni vzkliki Sovjetski zvezi, zaveznikom, partizanom, maršalu Stalinu. Po njihovem zgledu so skušali organizirati miting tudi v prvem in “političnem” sektorju. Ker se je taboriščna uprava prestrašila, da name ravajo vdreti iz taborišča, je namestnik komandanta polkovnik Firenzuola ukazal četi vojakov, s katero je prišel v taborišče delat red, naj streljajo. Po prvih streljih so začeli streljati tudi stražarji s stolpov. V kratkotrajnem streljanju so bili trije taboriščniki laže ranjeni in eden huje, barake pa so bile vse opraskane od izstrelkov. Taboriščnike je zajelo silno razočaranje in preplah in vse do 14. septembra 1943 so hodili po taborišču “kot poparjeni in vsi bolni” (Novak 1943; Bukovac 1955: 60). Med njimi so se širile “razne nekontrolirane, včasih fantastične vesti” (Drašček 1943). Vodstvu Osvobodilne fronte ni več uspelo obnoviti svoje avtoritete med njimi.

V strahu pred množičnim pokolom, ki bi ga po mnenju organizacij Osvobodilne fronte utegnile izvesti taboriščne oblasti, so v taboriščih začeli ustanavljati tudi vojaške enote. Prva organizacija vojaškega značaja je bila “logorska zaščita”, ustanovljena poleti 1942 v gonarški beti. Organizirana je bila za obrambo taboriščnikov v primeru množičnega pokola, v praksi pa je opravljala predvsem varnostno in obveščevalno službo pri kopanju rova. Vzpostavljena je bila “skrajno konspirativno”, njene člane so izbirali izmed tistih, na katere se je bilo mogoče “popolnoma zanesti” (Kraigher 1943; Martinčič 1978: 71, 139). Po uspešnem pobegu “teleskopovcev” je prenehala delovati in s tem je bilo nekako do padca fašizma v Italiji konec tovrstnih prizadevanj med slovenskimi interniranci. Izjema je bila samo ustanovitev “udarnega bataljona” na Rabu v taborišču I, ki so ga začeli ustanavljati že v začetku 1943.

Po 25. juliju 1943 so začeli organizirati vojaške enote tudi v Gonarsu, Padovi in Renicciju, po kapitulaciji Italije pa tudi v Viscu. V Gonarsu so imeli od julija 1943 organizirano “udarno četo”, oboroženo s krepelci. Njene naloge so bile po ustni informaciji Zdravka Klajnščka zlasti eksemplarično kaznovanje “špekulantov”, ki so zamenjavali cigarete za kruh in podobno. Obsojenca je zgrabila skupina pripadnikov udarne čete, mu vrgla odejo čez glavo in ga pretepla s krepelci. Zagrozili so mu, da

bo drugič "obležal", če bo še nadaljeval takšno početje. Njegovo premoženje so zaplenili v korist kolektiva. V akciji so sodelovali taboriščniki iz drugih barak, da jih kaznovani ne bi mogel prepoznati in prijaviti taboriščnim oblastem. Menda so izvedli dve takšni akciji. Po kapitulaciji Italije so nekateri pobrali orožje, ki so ga odvrgli stražarji. Vodstvo taboriščne organizacije Osvobodilne fronte je za varen odhod iz taborišča name-ravalo organizirati vse taboriščnike v enote, ki bi jim načelovali koman-dirji, tudi v ženskem taborišču. Dne 10. septembra 1943 je udarna četa kot prva zapustila taborišče, nato pa so odhajali v manjših skupinah na vsake četrte ure, da nemška vojska ne bi zajela vseh ubežnikov. Vendar se mu je posrečilo organizirati le malo tistih, ki niso bili njeni člani. Večina moških je odšla na lastno pest. Nemočne in oslabele ženske in otroci brez staršev so ostali v taborišču. Po podatkih Hermana Janeža so zapustili taborišče konec septembra in v začetku oktobra pod vodstvom Mednarodnega Rdečega križa. Med njimi je bila Matejka Kec, ki je odpotovala najprej na Švedsko in od tam preko Zagreba v Ljubljano.

V Padovi je po padcu Mussolinija ustanovljena "udarna edinica" s približno štirideset možmi, ki naj bi po nekaterih virih imela nalogo v ugodnem trenutku prevzeti orožje in stražo okrog taborišča. Nasprotniki Osvobodilne fronte, na primer pisec članka Strahote taborišč, objavljenega 1955 v Vestniku, pa so trdili, da je bila ustanovljena samo zato, da bi varovala voditelja taboriščne organizacije Osvobodilne fronte.

Po padcu Mussolinija so tudi v Reniciju menili, da bo kmalu konec vojne. Zato so se intenzivno pripravljali na odhod domov. Ker so pričakovali prihod zaveznikov, so pospešeno nadaljevali vojaške priprave in ustanavljanje "vojaških" enot. Vojaški in obveščevalni zaupniki Osvobodilne fronte so popisali vse taboriščnike in jih razdelili po četah, čete po bataljonih in bataljone po brigadah. Vsak sektor je sestavil svojo brigado. Po 25. juliju 1943 je bila v prvem sektorju podnevi in ponoči organizirana straža. Njena naloga je bila budno opazovati dogajanje zunaj taborišča, da jih "ne bi eventualno kaj presenetilo". Tri dni po kapitulaciji Italije je straža postala legalna "taborska zaščita" in njeni pripadniki so s triglavkami na glavi hodili po taborišču. Čeprav je bil popis opravljen v "največji tajnosti", saj "nihče ni smel vedeti, za kaj gre", so po besedah Lojzeta Bukovca v vodstvu taboriščne organizacije Osvobodilne fronte "večkrat pozabili, da smo za žico". "Če bi imeli v Reniciju toliko konfidentov, kot jih je bilo v Gonarsu, in če bi bila politična situacija v svetu taka, kot je bila leta 1942, bi nas Italijani gotovo že vse polovili in pobesili" (1955: 54-55).

Zvečer 10. septembra 1943 je plenum izvršnega odbora organizacije Osvobodilne fronte v Reniciju "posvetil vso pažnjo vojaškemu sektorju". Sklenili so izvesti splošno mobilizacijo in mobilizacijski popis ter določili

najnižje poveljnike in politične komisarje. Za vrhovnega poveljnika je bil določen Vozel, za političnega komisarja Ciril Rus. Poziv k prostovoljni oddaji blaga, sukanca, plaščev in bluz, šivank, škarij, rdečega blaga, nalivnikov in pisarniškega materiala je imel ogromen odziv. Mobilizirali so krojače in ti so v naslednjih dneh izdelali po sto triglavk dnevno. Sestali so se vsi odredni, brigadni, bataljonski in četni poveljniki in politični komisarji in Rus jim je pojasnil njihove naloge. Pripravili so tudi mobilizacijski razpored. Prihod nemških vojakov jim je prekrizal vse račune, tako da po besedah Franca Novaka "v večih primerih nista oče in sin ali brata hodila skupaj domov". Šele ko so nemški vojaki odšli, je vodstvo Osvobodilne fronte skušalo organizirati odhod iz taborišča. V hribih okrog taborišča se je zbralo približno štiristo petdeset ljudi. Nekateri med njimi so imeli orožje, ki so ga odvrgli pobegli taboriščni stražarji. Organizirali so se "v tri bataljone v sklopu druge prekomorske brigade". Toda že po nekaj urah so jih v iznenadnem napadu večino polovili nemški vojaki in jih odvedli nazaj v taborišče; le manjše skupinice so se izognile in nadaljevale pot proti severu (Drašček 1943; Maršič: 70-73).

V Viscu je po kapitulaciji Italije delegacija taboriščnikov odšla h komandantu taborišča z zahtevo, da razpustijo taborišče ali vsaj izboljšajo hrano. Komandant ni sprejel ne enega ne drugega (Malnar 1982: 69). Toda že v noči na 9. september 1943 je nekaj stražarjev zapustilo stražarnice in naslednje popoldne že ni bilo nobenega stražarja več. Razbežali so se in odvrgli orožje; tega so pobrali taboriščniki. Dva dneva po kapitulaciji Italije so taborišče zapustili tudi njegov komandant in karabinjerji, tako da so taboriščniki ostali sami. Po prvotnem načrtu so nameravali zapustiti taborišče oboroženi, vendar so iz strahu pred nemškimi vojaki odvrgli orožje. Iz taborišča so odhajali v nekajminutnih presledkih, organizirani v "čete". Vsaki četi se je pridružilo tudi nekaj Dalmatincev. Vendar so se že nedaleč od taborišča čete večinoma razšle, lačni ubežniki so se razkropili po vinogradih in za drugimi jesenskimi dobrotami. Nekaj taboriščnikov so zajeli nemški vojaki in jih odpeljali v Nemčijo, šibkejšje (bolne, starce in otroke) so pustili, da se znajdejo po svoje (Parijez 1961: 97-98; Hubač in Čejović 1968: 83-84; Malnar 1982: 70).

Na Rabu je izvršni odbor taboriščne organizacije Osvobodilne fronte v taborišču I že leta 1942 in tudi pozneje menil, "da se prav lahko zgodi, da nas Lahji napadejo ter bomo morali braniti svoje golo življenje, pa četudi v prvem momentu samo s koli in kamenjem, dokler ne pridemo do orožja" (Potočnik 1977: 192). Podlaga za take bojazni so bile zlasti izjave komandanta taborišča, zgovorna pa so bila tudi nekatera dejanja. Tako so italijanski vojaki 3. aprila 1943 ob petih popoldne nepričakovano blokirali mesto Rab in omejili svobodo gibanja. V taborišču

so zbrali vse internirance in obrnili proti njim strelno orožje. Dogodek je zabeležil tudi samostanski kronist: "Niso streljali, a smo vsi razumeli. Italijani se bojijo nekakšne partizanske akcije, od katere za zdaj ni nič. Italijani imajo velike oči. Logorašem so hoteli povedati, evo, kaj vas čaka, če navalijo partizani."

Izvršni odbor Osvobodilne fronte je računal tudi na možnost ugodne priložnosti, da bi se osvobodili sami. Zato so že v februarju 1943 sklenili ustanoviti vojaško enoto, udarno jedro upora, okrog katerega bi se ob morebitni nevarnosti ali akciji zbrali tudi drugi taboriščniki. Osnovno zamisel o organizaciji enote je dala upravna razdelitev moškega taborišča na štiri sektorje. Dejstvo, da taboriščne oblasti navadno niso selile ljudi iz sektorja v sektor, je bilo zelo pomembno: ljudje iz istega sektorja so bili bolj ali manj vedno skupaj ali so vsaj stanovali drug blizu drugega, se med seboj pogovarjali in si pomagali po svojih močeh. Ta delitev je ostala pomembna še dolgo po razpadu taborišča, saj je bilo ob srečanju dveh nekdanjih taboriščnikov eno izmed prvih vprašanj: "V katerem sektorju si bil?" Zato so v vsakem sektorju ustanovili po eno četo. Najprej so v vsakem sektorju izbrali komandirja čete, najzaneslivejšega, odločnega, zavednega in krepkega izmed tovarišev. Preden so bili izbranci obveščeni o svoji funkciji, je njihova imenovanja "razmotril in osvojil" izvršni odbor; šele potem so prevzeli nalogo in prisegli. Zaupniki so nato pretehtali tiste svoje sosede, ki so se spoznali na orožje, ki so še bili pri močeh in zanesljivi, in izbrali borce udarnega bataljona. Tudi ti so nato dali skrivno prisego. Enako so določili tudi vodje patrulj. Borci udarnega bataljona niso vedeli, ne kdo je komandir njihove čete ne kdo komandant bataljona. Poznali so le vodjo svoje patrulje.

Udarni bataljon je imel štiri čete s po štirideset borci. Da bi bil učinkovitejši v akciji, je bil razdeljen na štirideset patrulj s po štirimi borci (vodja in trije borci). Ko je politično delo v taborišču napredovalo in se je število članov Osvobodilne fronte vse bolj večalo, bi lahko vojaško enoto še povečali, vendar tega niso storili, saj so menili, da takšna enota povsem ustreza svojemu namenu. Preostali tovariši so bili rezerva. Poleg štirih čet so oblikovali tudi poseben policijski vod s trideset člani, da vojaških nalog udarnega bataljona ne bi mešali z nalogami obveščevalne narave. Ta ločitev se je pokazala kot posebej pomembna pri aretaciji "sovražnih elementov" in pozneje, ko so jih zastražili. Italijanska vojska je imela na otoku Rabu dokaj močan avtopark, zgradila je električno centralo, vodovod, razne delavnice, žaromet. Zato so v taborišču ustanovili tudi tehnični vod, katerega naloga naj bi bila onemogočiti morebitno sabotažo in zagotoviti nemoteno obratovanje vseh objektov. Izdelali so načrt vsega taboriščnega območja in začrtali vanj vse vojaške objekte, določili so vsa stražarska mesta, da bi v

trenutku akcije takoj zaščitili skladišča in druge življenjsko pomembne objekte pred sabotažo in ropanjem. Vsaki patrulji so določili konkretno nalogo.

Temeljno načelo, po katerem so snovali vojaške načrte, je bilo, da mora biti vsak načrt izdelan čim natančneje. S tem so se želeli izogniti zmedi v kritičnih trenutkih, da bi drug drugemu ne delali napote in da se ljudje ne bi neorganizirno polaščali orožja, saj bi to lahko privedlo do individualnih maščevanj in uničevanja materiala. Skratka, zavedali so se, da z improvizacijo ne bi mogli obvladati položaja in da bi lahko prišlo do "kaosa, ki ga ne bi mogel nihče krotiti" (Potočnik 1975: 198), celo do pokola italijanskih vojakov.

Ustanovitev udarnega bataljona je med njegovimi pripadniki zbujala zavest splošne odločnosti in organiziranosti, kar jim je dajalo samozavest in občutek moči, čeprav so bili brez orožja. Spomladi 1943 jih je na Rabu v taborišču I vedno več trdno verjelo v osvoboditev in želeli so jo doseči aktivno in organizirano. Ozračje v taborišču se je vse bolj spreminjalo in ljudje so se začeli gibati po njem "z zarotniškimi obrazi". Strah pred oboroženimi stražarji je vse bolj izginjal, ljudje so spoznavali, da ne bi bilo "prav nič težko" razorožiti jih z golimi rokami, saj se jim je videlo, da so vojne že do grla siti. Kako globoko so se zavedali svoje moči, priča razglas, z dne 17. aprila 1943, pod naslovom "Naš cilj", ki ga je podpisala O.I.S. (Organizacija interniranih Slovencev?), v katerem so zagotavljali italijanskim vojakom "sigurnost življenja in slobodo, če oni garantirajo, da ne bo nikdo strelal".

Na otoku Rabu je bilo približno dva tisoč dvesto italijanskih vojakov in karabinjerjev, ali z drugimi besedami, domala na vsakega taboriščnika po eden. Brez krepke podpore oziroma večje akcije partizanov, v katero bi se vključili tudi taboriščniki, so bila vsa ugibanja "le prazne besede", saj je udarni bataljon imel oborožitve "morda za dva borca". Zato so prve dni avgusta 1943 po svojih zvezah sporočili na celino predlog, da partizani napadejo otok in pritegnejo večji del sovražnikovih sil, taboriščniki pa bi se dvignili k upor. Ker niso dobili odgovora, so predlog ponovili še dvakrat.

Izvršni odbor Osvobodilne fronte na Rabu je predvideval, da utegne italijanska vojska zaradi velikega strahu ob razsulu izgubiti živce in razsodnost ter se znesti nad taboriščniki, da bi tako zbrisala svoje zločine. Zato so na seji 9. septembra 1943 sklenili ustanoviti večjo vojaško enoto s prostovoljci, jo oborožiti in opremiti. Na prvem javnem mitingu, 10. septembra 1943, so zbrani potrdili sklep, da bodo ustanovili vojaško enoto z močjo brigade, ki naj bi se takoj po vrnitvi v domovino vključila v narodnoosvobodilno vojsko. Izvoljena sta bila tudi komandant in politični komisar brigade, in sicer za prvega France Potočnik in z drugega Jože Jurančič. Jedro brigade so sestavljali borci udarnega

bataljona. Po razorožitvi italijanske posadke se je brigada razmeroma dobro opremila in oborožila z orožjem iz skladišč.

Novince so sprejemali od 12. septembra 1943 naprej. Tedaj sta začeli delovati dve naborni komisiji z zdravnikom na čelu, ki sta pregledali vse prijavitelje. Zaradi slabega zdravstvenega stanja taboriščnikov je štab brigade pričakoval velik osip, vendar si je štel za dolžnost omogočiti vsem, ki bi na zdravniškem pregledu pokazali vsaj toliko kondicije, da bi vzdržali pohod v Slovenijo, postati borec. Bodoči borci pa naj bi se ob krepkejši hrani in v novem vzdušju tudi okrepi. Komisiji se je javilo precej hudo bolnih in te je zavrnila. Njihova nevolja se je podelila šele, ko je bil ustanovljen poseben zaščitni vod z nalogo spraviti vse bolne in bolehe na celino in naprej domov v Slovenijo. Čeprav so septembra 1943 zabeležili osemsto povezanih članov Osvobodilne fronte, se je v Rabsko brigado prijavilo kar tisoč sedemsto šestdeset oseb.

Do 15. septembra 1943 je bilo formiranih pet bataljonov. Najštevilnejša sta bila prvi in drugi; vanju so bili vključeni fizično najbolj vzdržljivi borci udarnega bataljona in policijskega voda. Oba sta imela po štiri čete, v vsaki so bili štirje vodi in v vsakemvodu trideset borcev. Tretji in četrti bataljon sta imela približno po dvesto petdeset borcev. Ko je bila pozneje četa sto šestdeset kastavskih Hrvatov iz tretjega bataljona priključena štabu v Čavlih, sta se bataljona združila v tretji bataljon. Veliko zanimanje za vstop v Rabsko brigado je bilo tudi med Židi, zato se je njen štab odločil ustanoviti še eno enoto z močjo bataljona. Izvršni odbor je dne 10. septembra 1943 ob 21.00 uri o tem poročal takole: Na popoldansko sejo izvršnega odbora so prišli tudi predstavniki židovskih internirancev in se na lastno pobudo podredili vojaškemu poveljstvu Rabske brigade: "Mi vidimo, da brez vas ne pomenimo nič. Hočemo popolnega sodelovanja z Vami" (Potočnik 1953: 148).

Borci, ki jih je potrdila naborna komisija, so prejeli perilo, čevlje, obleko, kapo, menažko in drugo opremo. Puške in municijo so zvečine že imeli, če ne, so dobili tudi to. Židovska dekleta so v taboriščni šivalnici prekrojevala italijanske kape v triglavke in šivala nanje rdeče peterkrake. Uvedli so tudi urjenje v ravnanju z orožjem in kmalu so mnogi šklepetali z zapirachi, merili v prazne stražarnice in metali puške "na desno rame" (Konjhodžić 1963: 553; Šušteršič 1973: 552; Potočnik 1975: 230). Za borce so prirejali tudi politična predavanja in redna poročila o stanju na bojiščih.

Kmalu po ustanovitvi brigade je bil v mestu Rabu posvet z rabskim narodnoosvobodilnim odborom, na katerem so sklenili, da bo sto dvajset borcev pod vodstvom Jožeta Jurančiča, Franceta Potočnika in Henrika Zdešarja še pred izkrcanjem na celino izvedlo samostojno akcijo. Zvečer 13. septembra 1943 so s tremi jadrnicami odpluli proti Cresu in tam

razorožili italijansko vojaško posadko ter zaplenili veliko novega orožja (Potočnik 1951: 51-53; 1975: 232-234; Jurančič 1979: 23-24).

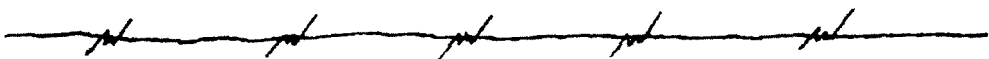
Hrvaški štab partizanskih odredov jim je dal na voljo ladje za prevoz na celino. Odločili so se, da se bo najprej izkrcala Rabska brigada, in sicer prvi bataljon v Senju, drugi v Crikvenici, tretji in četrti v Bakru, peti v Novem Vinodolskem. Za njimi naj bi se izkrcalo še približno osemsto neborcev. Po 21. septembru je ostalo na Rabu le še sto dvajset bolnikov. Na otoku so bili do 12. oktobra 1943, ko so jih z ladjo prepeljali v Crikvenico (Črne bukve 1944: 227). Zbor brigade je bil v Bakru, od koder je nadaljevala pot proti Mašunu. Tam so borci 24. septembra prisegli. Vmes je bil iz brigade izločen "židovski bataljon" in poslan v Bosno, saj so bili ti Židi pretežno doma iz Sarajeva, Mostarja in Dubrovnika. Triintrideset židovskih bolničark je nadaljevalo pot z Rabsko brigado v Slovenijo. Po razpustu brigade so odšle v druge slovenske partizanske enote (Potočnik 1975: 247; Petelin 1996b).

Navzlic velikemu navdušenju za vstop v Rabsko brigado, ki se je še stopnjevalo po velikem uspehu pri razorožitvi italijanske posadke na Rabu in na Cresu, njena bojna vrednost ni bila velika. Njen štab si po besedah komandanta brigade glede tega tudi "ni delal nobenih utvar" (Potočnik 1975: 262). Vzrokov za to je bilo več: od slabega zdravstvenega stanja borcev do njihove zaskrbljenosti za usodo svojcev. Odločilno pa je bilo vendarle, da so borci izhajali iz skupnega okolja, v katerem so bili kot pripadniki iste skupnosti "popolnoma enaki". Zavest o pripadnosti skupnosti taboriščnikov je bila v največji meri utemeljena z zavestjo o njihovi medsebojni enakosti in drugačnosti v primerjavi z "Lahi". Notranja strukturiranost taboriščnikov je bila velika ovira za oblikovanje te zavesti, zato se je tudi oblikovala s tolikšnimi težavami. Za uspešno delovanje vojaške organizacije je določena oblika notranje strukturiranosti njenih pripadnikov nujen pogoj. Toda ker je bila najmočnejši mobilizacijski motiv taboriščnikov prav zavest o njihovi enakosti, je ta začela učinkovati razdiralno takoj, ko ni bilo več primerjave navzven, to je, ko so italijanski vojaki in karabinjerji odpluli z Raba.

Poslej se je vedno jasneje izražala raznolikost njihovih interesov, ki je bila ob navdušenju ob dogodkih po kapitulaciji Italije nekaj časa prikrita. Vsi, od komandanta do zadnjega borca, so prišli iz okolja, kjer so bili "popolnoma enaki". Tega ni spremenilo niti dejstvo, da sta bila komandant brigade in politični komisar, ki pa je že odšel, javno izvoljena, medtem ko vsi drugi niso bili ne postavljeni ne izvoljeni, temveč izbrani iz vrst sebi enakih. V brigadi je bilo veliko "zelo discipliniranih in zavednih", pa tudi nekaj "manj discipliniranih". To se je občutilo že na pohodu od Bakra do Mašuna, saj so bili vsi zelo zaskrbljeni za usodo svojcev in so se na vsak način želeli prepričati, kako jim je (Potočnik 1975: 262). Do velikega osipa je prišlo tudi zaradi slabega zdravstvenega stanja borcev.

Skoraj vsi pripadniki Rabske brigade so si želeli, da bi šli po prihodu v Slovenijo najprej za nekaj dni na dopust. Zato je štab brigade pri političnem in vojaškem vodstvu skušal doseči, da bi jih premestili v Belo krajino, od koder bi borci lahko odšli z orožjem na desetdnevni dopust. Predlog štaba je višje poveljstvo zavrnilo in ukazalo, da se brigada premakne z Mašuna na Primorsko, najprej do Knežaka in potem do železniške proge Ljubljana – Trst. Ko se je brigada v močnem jesenskem deževju podala na pohod proti Knežaku, je spet omagalo nekaj njenih borcev, bilo je tudi nekaj primerov "omajane discipline". Še preden je brigada krenila na pot, so po ukazu nadrejenega poveljstva premestili iz nje veliko borcev in bolničark za dopolnitev številčnega stanja drugih enot. Tako je brigada ostala brez več komandirjev in političnih komisarjev, tudi tistih, ki so jih borci sprejeli za svoj "komandni kader" že ob njenem nastanku, njihovih mest pa niso izpopolnili. Tako se je morala brigada pred pohodom proti Knežaku najprej reorganizirati. Ker ni bilo druge možnosti, so imenovali nove poveljnike in politične komisarje iz vrst borcev: "Razume se, da ta postopek ni ugajal. Če bi bila to stara brigada, preizkušena v bojih, bi vrzeli, ki so nastale s premestitvami, lahko izpolnili tako, da bi bili na komandne položaje postavljeni tisti borci, ki so se v prejšnjih bojih izredno odlikovali in ki so pri svojih soborcih uživali posebno spoštovanje in zaupanje. Rabska brigada pa je bila nova brigada, brez vojnih izkušenj, in – kar je še posebej pomembno – sestavljena iz vrst ljudi, ki so se v taborišču dobro poznali in so bili vsi enaki. V takem primeru pa je težko izbirati poveljnike in komisarje med enakimi, ki bi imeli pravico terjati od borcev pravo vojaško disciplino in od katerih sposobnosti neposredno zavisi življenje in smrt, zmaga ali poraz" (Potočnik 1975: 282-284).

Štab XIV. divizije Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije je 28. septembra 1943 sporočil glavnemu štabu NOV in POS, da se je pokazalo, da Rabska brigada ni bila "posebno posrečena": "Prvič ni v njej potrebne discipline, ker se pač vsi borci te brigade še iz internacijskega logorja ločijo med seboj po simpatijah in antipatijah. Tako noče del moštva razumeti, da bi jim komandirali tovariši, ki so živeli z njimi pod istimi pogoji v logorju in je zaradi tega med njimi precej needinosti..." (Potočnik 1975: 289). Zato je predlagal razformiranje brigade in do njega je res prišlo 3. oktobra 1943.

...TER JIH POŽGALI

Linorez iz mape Nikolaja Pirnata: Domovi ječe gozdovi, izdal GŠ NOV in PO Slovenije, 1944.

I . S A M O S T O J N E P U B L I K A C I J E

Ajdič, Bojan, et al. (1980). *BILI So zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu, UPORNI*. Ljubljana: Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma pri Republiškem odboru Zveze združenj borcev in udeležencev NOV Slovenije.

Alič, Janez, et al. eds. (1983). *Zbornik Buchenwald*. Ljubljana: Borec.

Azanjac, Dušan, et al. eds. (1969). *Otpor u žicama*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Bassin, Aleksander, Vladimir Lakovič in Vera Visočnik. (1970). *Revolucija in umetnost*. Nova Gorica: Soča.

Begov, Lucie. (1983). *Mit meinen Augen*. Gerlingen: Bleicher.

Bertossi, Silvano. (1973). *1943 - 1973. Trent'anni dopo*. Gonars.

Bratko, Ivan. (1975). *Teleskop*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Brezovar, Milan, et al. (1960). *Okupatorjevi zapori in taborišča*. Ljubljana: Muzej narodne osvoboditve pri Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja.

Čolić, Zdravko, et al. eds. (1961). *Da se ne zaboravi*. Sarajevo: Veselin Masleša.

_____. (1944). *Črne bukve o delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*. Ljubljana.

Dalla Costa, Ivo. (1988). *Monigo. Un campo di concentramento per slavi*. Treviso.

Eberst, Anton, ed. (1985). *Muzika iza bodljikavih žica*. Beograd: Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije.

Ferenc, Tone, et al. (1963). *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Ferenc, Tone. (1987). *Fašisti brez krinke*. Maribor: Založba Obzorja.

Gerk, Stana, et al. eds. (1970). *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1. knjiga. Ljubljana: Borec.

Gerlanc, Bogomil. (1953). *Mladi rod Kočevske proti okupatorju*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Večino originalnih spisov interniranih otrok hrani arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I, mapa Spisi otrok.)

Gestrin, Ferdo. (1993). *Svet pod Krimom*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU; Škuc-Studia humanitatis.

Godina, Ferdo, ed. (1949). *Spomini na partizanska leta*, 3. knjiga. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.

Hubač, Vili, in Milord Čejović. (1968). *Goloruki*. Zenica: Naša riječ.

Janež, Herman, et al. eds. (1985). *Pričevanja rabskih internirancev (1942-1943)*. Ljubljana: Kmečki glas.

Janež, Herman, ed. (1987). *Kampor - koncentracijsko taborišče na Rabu*. Ljubljana: Komunist.

Janež, Herman. (1996). *Kampor - koncentracijsko taborišče na Rabu*. Ljubljana: Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma, odbor taborišča Rab, pri Zvezi združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije.

Jovanović, Dragoljub. (1990). *Muzej živih ljudi*. Beograd: Rad.

Jurca, Branka. (1945). *Pod bičem*. Ljubljana: Naša žena.

Klajnšček, Zdravko, ed. (1976). *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Kociper, Stanko. (1996). *Kar sem živel*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

"Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo" in "Inštitut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS". (1946). *Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini"*, 1. knjiga: Internacije. Ljubljana.

Konjhodžić, Mahmud. (1945). *Krvavim tragovima talijanskih fašista*. Zagreb: Vjesnik.

Konjhodžić, Mahmud. (1963). *Od Kupe do mora*. Zagreb: Epoha.

Košir, Fedor, et al. (1946). *Mučeniška pot k svobodi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.

Kovačić, Ivo. (1983). *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-1943*. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara; Rab: Općinska konferencija SSRN.

Kozak, Juš. (1947). *Lesena žlica*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Kreft, Ivan. (1982). *Spori in spopadi*, 2. knjiga. Maribor: Obzorja.

Krivic, Vladimir, et al. (1967). *Ljubljana v ilegali*, 3. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Kunstelj, I. (1950). *Pismo za božic in novo leto 1951*. Warley, Essex.

Martinčič, Jože. (1978). *Beg iz Gonarsa*. Ljubljana: Borec.

Matejev, S. (=Silverij Pakiž). (1944). *Rab*. Partizanska tiskarna.

Mausser, Karel. (1963). *Ljudje pod bičem*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija.

Mikuž, Metod. (1960/61). *Pregled zgodovine narodnoosvobodilnega borbe v Sloveniji*, 1. in 2. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Mohorič, Milena. (1946). *Motivi z Raba*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.

Okoliš, Stane. (1996). *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*. Ljubljana: Partner graf.

Parovel, Paolo G. (1996). *Velika prevara na slovenski zahodni meji*. Kamnik: Slava.

Petelin, Stanko. (1983). *Krajevena skupnost Podpeč-Preserje v NOB*. Ljubljana: Koordinacijski odbor za zgodovino pri predsedstvu občinske konference SZDL Ljubljana-Vič-Rudnik.

Petković, Milorad, ed. (1975). *1941 1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knjiga 25. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Piemontese, Giuseppe. (1946). *Ventinove mesi di occupazione italiana nelle Provincia di Lubiana*. Ljubljana.

Pirkovič, Ivo. (1982). *Svobodna republika pod Gorjanci*. Ljubljana: Borec.

Poliakov, Leon, in Jacques Sabille (1983). *Jews under the Italian occupation*. New York.

- Potočnik, Franc. (1951). *Žice, morje in gozdovi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Potočnik, Franc. (1975). *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper: Lipa.
- _____. (1946). *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- _____. (1953). *Rabski zbornik*. Ljubljana: Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije.
- Saje, Franček. (1952). *Belogardizem*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- _____. (1973). *Spomen - Kosturnica Gonars*. Beograd: Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.
- _____. (1973). *Spomen - Kosturnica Sansepolcro*. Beograd: Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.
- Šnuderl, Makso. (1947). *Od polnoči do polnoči*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Štrekelj, Franc. (1976). *Partizan*. Ljubljana: Borec.
- Suštersič, France. (1977). *Trg lakote*. Ljubljana: Borec.
- _____. (1974). *Zbornik občine Grosuplje*. Grosuplje: uredniški odbor - skupina občanov.
- Zlobec, Andrej. (1981). *Za blagor očetnjave*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zuccotti, Susan. (1987). *The Italians and the Holocaust*. London: Peter Halban.
- Zupan, Vitomil. (1980a). *Menuet za kitaro na petindvajset strellov*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Zupan, Vitomil. (1980b). *Komedija človeškega tkiva*, 2. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Zupančič, Beno. (1980). *Noč in dan*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

I I . Č L A N K I I N R A Z P R A V E

- Andrej. (1949). Poglavlje iz *žGrobovi na Rabu'*; *Koledar Svobodne Slovenije* 1950: 193-196. Buenos Aires.
- Berger, Marjan. (1962). Spomini iz Gonarsa; *Naša komuna* 7-8: 6. Ljubljana.
- Bezek, Tone. (1942). *Dnevnik iz Gonarsa*; Martinčič 1978: 89-92.
- Bojc, Etbin. (1974). Internirani na Rabu; *Zbornik občine Grosuplje* 6: 181-192.
- Bratko, Ivan. (1949). *Beg iz Gonarsa*. Godina 1949: 73-98.
- Bratko, Ivan. (1982). Beg iz Gonarsa iz razdalje 40 let; *Delo* 200: 21. Ljubljana.
- Brenk, France. (1980). Spomin na Višek - Visco. *Borec* 2: 105-111. Ljubljana.
- Brodarič, Rezka. (1954). Trpljenja polno leto 1942 (za tisk priredil Jože Dular); *Dolenjski list* 13-18. Novo mesto.
- Budkovič, Cvetko. *Sećanja*; Eberst 1985: 99-100.
- Bukovac, Lojze. (1977). "Teleskop" v Gonarsu; *XXI. pohod "Po poteh partizanske Ljubljane"* 50-57. Ljubljana.
- Bukovac, Lojze. (1980). *Koncentracijsko taborišče Gonars*. Ajdič 1980: 17-20.
- Burja, Fanika. (1963). Težki so bili dnevi trpljenja na Rabu; *Dolenjski list* 24: 9. Novo mesto.
- Ciglič, Zvonimir. (1985). *Sećanja*; Eberst 1985: 101-102.
- Cvetko, Ciril. (1985). *Sećanja*; Eberst 1985: 103-105.

- Derganc, Franc. (1964). Spomini na Palmanovo; *TV-15* 37: 8. Ljubljana.
- Derganc, Franc. (1965). Vedeli smo, da je to konec fašistične Italije; *TV-15* 30: 8. Ljubljana.
- Derganc, Julij. (1959). Usodne napake; *Viharni časi I*: 147-152. Ljubljana.
- _____. (1952). Desetletnica žrtev na Rabu; *Katoliški glas* 45: 2. Trst - Gorica.
- _____. (1942). Devico Marijo častiti - naš narodni ponos; *Domoljub* 19: 2. Ljubljana.
- Doltar, Katarina-Rozi. (1972). Rab - otok prekletega spomina; *TV-15* 31: 11-12. Ljubljana.
- Drenovec, France. (1953a). Osvobodilna fronta v rabskem taborišču; *Rabski zbornik* 113 - 132.
- Drenovec, France. (1953b). Rab obtožuje; *Slovenski poročevalec* 216: 1. Ljubljana.
- Drobnič, Zlata. (1966). Iz rabskega dnevnika; *Borec* 4: 345-348. Ljubljana.
- Fajfar, Tone. (1949). *Dvainštirideseto leto*; Godina 1949: 99-164.
- Ferenc, Tone. (1981). Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942; *Kronika* 2: 183-228. Ljubljana.
- Frelih, Emil. (1973a). Zločinski strel v Gonarsu; *TV-15* 48-49: 12. Ljubljana.
- Frelih, Emil. (1973b). Literarni večer za bodečo žico; *Ljubljanski dnevnik* 333: 12. Ljubljana.
- Frelih, Emil. (1976). Kultura za žico; *TV-15* 21: 4. Ljubljana.
- Frelih, Emil. (1990). Izza taboriščnih žic; *Borec* 3-4: 309-345. Ljubljana.
- _____. (1943). Iz Bele krajine; *Duhovno življenje* 178: 76. Buenos Aires.
- j. k. (1973). Ob spominu na prestane grozote živeti v delu za mir in prijateljstvo; *Primorski dnevnik* 289: 1, 6. Trst.
- Janež, Herman. (1996a). Otrok v koncentracijskem taborišču; *Delo* 10: 13. Ljubljana.
- Janko, Zofka, in Milka Komel. (1970). *Iz roških gozdov v internacijo na Rab*; Gerk 1970: 377-378.
- Jarc, Janko. (1946). Ljubljana v zadnjih dneh junija 1942; *Slovenski poročevalec* 7: 152-156. Ljubljana.
- Jarc, Janko. (1953a). "Premalo ubijatelj!" (general Mario Robotti); *Slovenski poročevalec* 216: 4. Ljubljana.
- Jarc, Janko. (1953b). Ob deseti obletnici taborišča na Rabu; *Dolenjski list* 35: 5. Novo mesto.
- Jereb, Ignac. (1963). Spomini na internacijo; *Novice* 41: 10, 23. Kočevje.
- Jezernik, Božidar. (1983). Blaznost in samomori v italijanskih taboriščih; *Borec* 10: 686-690. Ljubljana.
- Jezernik, Božidar. (1984). La vita quotidiana nei campi d'internamento; *Qualestoria* 3: 34-50. Trieste.
- Jurančič, Jože. (1944). *Epilog*; Matejev 1944: 46-51.
- Jurančič, Jože. (1975). *Pisna izjava Francu Potočniku*; Potočnik 1975: 175-177, 206-207, 212-215.
- Jurca, Branka. (1970). *Gonars*; Gerk 1970: 343-349.
- Juvančič, Ivo. (1962). Italijanski okupator v Ljubljani 1941-1943; *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1: 63-140. Ljubljana.

- Juvančič, Ivo. (1966). Italijanska publicistika o Slovencih; *Borec* 7: 10-11. Ljubljana.
- Juvančič, Ivo. (1967). *Izpiski iz okupatorjevih dokumentov*; Krivic 1967: 102-139.
- K.III. (1953). Spomini na taborišče Rab in Gonars; *Naša vez*: 2/4-5.
- Kacin-Wohinz, Milica. (1965). L'occupazione italiana in Slovenia; *Resistenza* 12: 4-5. Torino.
- Kaplan, Ernest. (1953). Spomini na Rab; *Posavski tednik* 31: 2. Krško.
- Kerševan, Alojzija. (1949). Moji doživljaji; *Borec* 3: 29. Ljubljana.
- _____. (1942). Knjige za internirance; *Domoljub* 29: 3-4.
- Kobal, Nada. (1977). "Santa messa per i miei fucilati" (sveta maša za moje ustreljene); *Borec* 8-9: 443-448. Ljubljana.
- Komat, Jože. (1983). *V KP sem bil sprejet v taborišču*; Alič 1983: 183-185.
- Koren, Jože. (1973). Kod vse in kako so živeli slovenski interniranci v fašističnih taboriščih; *Primorski dnevnik* 288: 7. Trst.
- Kotnik, Stane. (1965). Nepozabni mejniki; *Borec* 10: 859-868. Ljubljana.
- Kraigher, Boris. (1942). *Poročilo sekretarju CK KPS Frncu Leskošku*; Ferenc 1963: št. 9.
- Krotec, Stane. (1960). Strašna noč; *Borec* 1: 27-29. Ljubljana.
- Kupljenik, Sonja. (1975). V taborišču smrti; *TV-1535*: 18. Ljubljana.
- Kurinčič, Ivan. (1973). Pesem iz Gonarsa; *TV-15* 51: 5. Ljubljana.
- Kužnik, Henrik. (1980). *Koncentracijsko taborišče Padova*; Ajdič 1980: 22-26.
- Lekan-Lauseger, Francka. (1973). Bila sem na otoku smrti; *TV-15* 35-39. Ljubljana.
- _____. (1942). Leseni podplati so postali sodobni; *Domoljub* 29: 4. Ljubljana.
- Levec, Božo. (1957). Hlebček kruha; *Borec* 7: 297-298. Ljubljana.
- Levec, Božo. (1980). Mozaik spominov na otroštvo; *Borec* 3: 167-173. Ljubljana.
- _____. (1943). Ljubljana bo dostojno izkazala čast Materi božji; *Domoljub* 19: 4. Ljubljana.
- Lotrič, Ernest, in Jože Martinčič. (1980). *Koncentracijsko taborišče Monigo-Treviso*; Ajdič 1980: 20-22.
- Luštek, Miroslav. (1969). *Gonars (istorijat)*; Azanjac 1969: II, 413-418.
- Majzelj, Katarina. (1970). *S petimi otroki na Rab*; Gerk 1970: 379-380.
- Malnar, Ivan. (1983). V taborišču na Rabu; *TV-15*: 9-14. Ljubljana.
- MC. (1961). Požgani domovi!; *Primorske novice* 51-52: 6. Nova Gorica.
- Mejač, Vladimir. (1982). Izjava v oddaji iz serije *Še pomnite, tovariši*, posvečeni koncentracijskem taborišču v Gonarsu, z dne 25. julija 1982. Arhiv Radia Slovenije, trak G 18839.
- Mele, Ivan. (1961). Dva obiska; *Delo* 283: 4.
- Musek, Vitko. (1945). Ljubljana, 1945; *Slovenski poročevalec* 134: 2.
- Nikolajev, Andrej. (1950). Skozi trpljenje; *Slovenska beseda*: 2-10. San Martin (Argentina).
- Novak, Zdravko. (1960). Šotor številka 216; *Zbornik Svobodne Slovenije* 1960: 105-107. Buenos Aires.
- _____. (1946). Odlomki iz dnevnika (Internacijsko taborišče v Gonarsu); *Slovenski poročevalec* 33: 6. Ljubljana.
- _____. (1946). Otok Rab - slovensko pokopališče; *Ave Marija koledar* 33: 188-202.
- Lemont, Illinois.

- Ožbolt, Frančiška. (1970). *Naš revni, nepokorni kraj*; Gerk 1970: 527-532.
- Ožbolt, Tone. (1973). Dva iz rabske brigade; *TV-15* 41: 18. Ljubljana.
- Pahor, Joža. (1950). Tragom fašističnih zločinov; *Književne novine* 31: 1. Beograd.
- Pakiž, Silverij. (1953). Internacijsko taborišče na otoku Rabu in interniranci v njem; *Rabski zbornik* 13-72.
- Parijez, Risto. (1961). *U logorima Mamula i Visko*; Čolić 1961: 89-99.
- Pavlin, Mile. (1962). Židovsko taborišče na Rabu; *Borec* 4: 164-165. Ljubljana.
- Pavlin, Mile. (1968a). Komandant Rabske brigade; *TV-15* 35: 9. Ljubljana.
- Pavlin, Mile. (1968b). Slikal je grozote na Rabu; *TV-15* 1: 9. Ljubljana.
- Pavlin, Mile. (1975). *I pored svega održali smo se*; Petković 1975: 231-242.
- Peter. (1950). *Božič v taborišču*; Kunstelj 1950: 10-12.
- Planina, France. (1978). V italijanskih zaporih; *Loški razgledi* 1978: 265-279. Škofja Loka.
- Podkrajšek, Božo. (1946). Božič v taborišču Renicci; *Ljudski tednik* 48: 9. Trst.
- Podkrajšek, Božo. (1979). Doživetja skozi desetletja; *Ljubljanski dnevnik* 290-291. Ljubljana.
- Poje, Marija. (1987). *Moj otrok*; Janež 1985: 172-174.
- Ponikvar, Fanči. (1982). Izjava v oddaji *Še pomnite, tovariši*, posvečeni koncentracijskem taborišču Gonars z dne 25. julija 1982. Arhiv Radija Slovenija, trak G 18839 in tipkopisni osnutek za oddajo.
- Potočnik, Franc. (1946). Rab; *Slovenski poročevalec* 99: 14. Ljubljana.
- Potočnik, Franc. (1953). Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu; *Rabski zbornik* 145-163.
- Potočnik, Franc. (1970). Silvestrovanje 1942; *Borec* 12: 977-980. Ljubljana.
- Prister, Bruno. (1985). *Sečanja*; Eberst 1985: 182-184.
- Rabič, Rafael. (1952). Rab; *Ameriška domovina* 134: 2. Cleveland.
- Rabič, Rafael. (1969). Rab - taborišče smrti; *Zbornik Svobodne Slovenije* 1970: 67-79. Buenos Aires.
- Rakovec, Franc. (1983). *Tri leta boja za življenje v Italiji in Nemčiji*; Alič 1983: 172-175.
- Rožman, Gregorij. (1941). Pomembni zgodovinski dogodki; *Ljubljanski škofijski list* 4-6: 1. Ljubljana.
- Rus, Ivanka. (1970). *Skozi zapor v Belgijski kasarni v Gonars*; Gerk 1970: 362-370.
- _____. (1945). S prvimi transporti na Rab; *Slovenski poročevalec* 107: 3-4. Ljubljana.
- S. St. (). Zakaj pobratenje z Gonarsom?; *Nedeljski dnevnik* 25: 2. Ljubljana.
- Sabille, Jacques. (1983). *Attitude of the Italians to the persecuted Jews in Croatia*; Poliakov in Sabille 1983: 129-150.
- Samokovlija, Danko. (1961). *Pravougaonik od žice*; Čolić 1961: 104-107; Azanjac 1969: II, 401-403.
- Samsa, Mara. (1951). Le drobce našega rabskega trpljenja; *Primorski dnevnik* 205: 3. Trst.
- Sattler, Miran. (1973). Ostal je le še kak kamen in vklesana imena v marmor; *Ljubljanski dnevnik* 337: 10. Ljubljana.
- Sepe, Polona et al. (1968). Otok Rab... postal si slovensko grobišče; *Borec* 8-9: 678-680. Ljubljana.

- _____. (1976). Skrb za trpeče; *Družina* 13: 3. Ljubljana.
- Slak, Florijan. (1963). Spomini na trpljenje in preganjanje; *Vestnik* 3: 4-5. San Martin.
- Springer, Jakob. (1961). Smrt na Rabu; *Dolenjski list* 4-13. Novo mesto.
- Springer, Jakob. (1963). Konec rabskega taborišča; *TV-15* 19: 10. Ljubljana.
- _____. (1955). Strahote taborišč; *Vestnik* 1-4. San Martin.
- _____. (1943). Strašno stanje slovenskih izgnancev; *Duhovno življenje* 185: 117. Buenos Aires.
- Šega, Drago. (1982). Intervju (zapisal Dimitrij Rupel); *Nova revija* 7-8: 801-816. Ljubljana.
- Širca, Majda. (1996). Rab - otok lakote; drugi program TV Slovenije, Oddaja *Povečava*. Ljubljana.
- Šorli, Srečko. (1976). Skozi pekel do svobode; *TV-15* 50: 20. Ljubljana.
- Štamcar, Miha D., in Jani Sever. (1996). Tri tisoč mrtvih na otoku lakote; *Mladina* 13: 24-28. Ljubljana.
- Šter, Ciril. (1951). Od Gonarsa do Bele krajine; *Borec* 3: 98-100. Ljubljana.
- Štih, Bojan. (1981). Poskus o čakanju v vasi Čekanje; *Sodobnost* 2: 162-190. Ljubljana.
- Štukelj, Polde. (1953). Obračun; *Borec* 2: 55-57. Ljubljana.
- Štukelj, Polde. (1961). Pot v svobodo; *Delo* 233: 6. Ljubljana.
- Štukelj, Polde. (1962). Brigada iz Raba; *Mladina* 28: 8-9. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1952a). Bilo je na otoku; *Borec* 1-12. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1952b). Tiranova zadnja pot; *Ljubljanski dnevnik* 158: 3. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1959a). Nenavadna zgodba; *Borec* 5: 248. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1959b). Koncentracijska taborišča, kamor so italijanski fašisti gonili naše ljudi, so bila v naslednjih krajih...; *Borec* 11: 546. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1960). *Rab (istorijat)*; Azanjac 1960: II, 395-400.
- Šušteršič, France. (1973a). "Individuo" z otoka smrti; *TV-15* 33: 14. Ljubljana.
- Šušteršič, France. (1973b). Rab 1943; *Borec* 10: 540-556. Ljubljana.
- Teršek, Silvo. (1971). Ivan Marinček: Celo v taborišču sem fotografiral; *TV-15* 22: 14. Ljubljana.
- Težak, Anton. (1961). Rabska brigada; *Litostroj* 7: 5. Ljubljana.
- Tratar, Marjan. (1963). Pot za bodeče žice; *Novice* 18-19: 8. Kočevje.
- Trontelj, Alenka. (1972a). V Italijo so jih odpeljali; *TV-15* 34: 15. Ljubljana.
- Trontelj, Alenka. (1972b). S šestimi otroki v taborišče; *TV-15* 40: 15. Ljubljana.
- V.J. (1951). Spomini na Treviso in Gonars; *Gorenjski glas* 17: 5. Kranj.
- _____. (1943). V taboriščih v Italiji; *Duhovno življenje* 185: 117. Buenos Aires.
- Vehovec, Vera. (1976). Spomini na Gonars; *TV-15* 33: 16. Ljubljana.
- Videlič, Ivan. (1961). Razorožili smo jih; *Delo* 273: 3. Ljubljana.
- Vidic, Jože. (1980). Kipar v vlogi policista in grobarja; *Nedeljski dnevnik* 197: 9. Ljubljana.
- Vidic, Jože. (1982). "Vstaja nov slovenski rod"; *Delo* 188: 22. Ljubljana.
- Vidmar, Danica. (1976). Glavič, Franc: Bil sem v Reniciju. *TV-15* 22: 15. Ljubljana.
- Vilfan, Vinko. (1953). V nedeljo bo odkritje spomenika žrtvam zloglasnega fašističnega taborišča na Rabu; *Ljudska pravica - Borba* 227: 5. Ljubljana.

- Visočnik, Vera. (1970). Likovna vzgoja med NOB; *Borec* 1: 77-88. Ljubljana.
- Vm. (1961). V internaciji; *Primorske novice* 51-52: 6. Nova Gorica.
- Vrbovšek, Polde. (1973). Velika prelomnica pred 30 leti; *TV-15* 36: 3. Ljubljana.
- _____. (1973). Vseh mrtvih dan (Razmišljanje za mrežo taborišča v Gonarsu v novembru 1942); *Primorski dnevnik* 288: 7. Trst.
- Winkler, Venčeslav. (1953). Plebiscit živih in mrtvih; *Tovariš* 39: 1107. Ljubljana.
- Winkler, Venčeslav. (1973). Drobci iz leta 1942 na Krki; *Zbornik občine Grosuplje* 5: 35-53.
- Winkler, Venčeslav. (1975). *Pisna izjava Francu Potočniku*; *Potočnik* 1975: 186-187.
- _____. (1952). Za slovenske žrtve v Gonarsu; *Katoliški glas* 45: 3. Gorica - Trst.
- Zdešar, Henrik. (1975). *Pisna izjava Francu Potočniku*; *Potočnik* 1975: 108, 150, 213-214.
- Zupanc, Andrej. (1942). *Dnevnik*; *Saje* 1952: 352, 357, 361.
- _____. (1953). Žrtve fašističnega terorja na otoku Rabu; *Kmečki glas* 6: 5-7. Ljubljana.
- _____. (1953). Žrtve italijanskega terorja na otoku Rabu. *Slovenski poročevalec* 26-29. Ljubljana.
- Žužek, Nande. (1959). Prisotnost duha; Ljubljana: *Borec* 1: 18.
- Žužek, Nande. (1974). Matura za bodečo žico. Ljubljana: *TV-15* 5: 8.

I I I . N E O B J A V L J E N O G R A D I V O

- Arrigler, Minka, in Mira Bevc. (1961). *Italijanska koncentracijska taborišča Monigo pri Trevisu in Visco*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Slovenke v NOB, fascikel 11.
- Ažman, Marijan. (1974). *Koncentracijska taborišča Gonars - Padova (Italija)*. Tipkopis hrani avtor.
- Ažman, Marijan. *Pismo komisiji za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije*. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Ažman, Marijan. (1979). *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Badurina, Odoriko. (1942/43). *Kronika samostana u Kamporu* V. knjiga. Arhiv Franjevačke biblioteke Kampor-Rab.
- Berčič, Franc. (1942/43). *V spomin na internacijo v Gonarsu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljani, zbirka Komisije za ugotavljanje zločinov, fascikel 921.
- Bizilj, Marjan. (1942). *Dnevnik*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fascikel Taborišča I.
- Brenk, France. (1979). *Spomin na Višek - Visco*. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Brodarič, Martina. (1942/43). *Dnevnik*. Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika, fond NOB, mapa 16.
- Bukovac, Lojze. (1955). *Internacijsko taborišče Gonars in Renicci*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.
- Bukovac, Lojze. (1961). *Spomini na življenje v italijanskih partizanih*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.

Bukovac, Lojze. (1979/80). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Canovai. (1940). *Souversivi pericolosi da inviarsi al confino politico*. Archivio centrale dello stato Rim, Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondila, ovitek 67, fascikel 32, dokument številka 07321.

Carera, R. M. (29. junij 1943). Al Comando XI Corpo Armata. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Italijanski arhiv, fascikel 172.

Cerar, Franc. (s.d.). *Italijanski koncentracijski taborišči Gonars in Renicci*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.

Cvetko, Ciril. (1996). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Černe, Bogdan. (1942/43). *Dnevnik*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.

Černe, Srečko. (1943). *Spomini na internacijo v Trevisu in Padovi*. Ljubljana: rokopis hrani avtor.

Černe, Srečko. (1978). *Ustna informacija*. Ljubljana.

____. *Čiginj (Cigino) pri Tolminu*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.

____. *Doživetje, ki spreobrača*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila MVAC.

Drašček, Stojan. (1943). *Kratko poročilo o delovanju OF v taborišču Renicci Anghiari (provinca Arezzo) v zdnjih mesecih pred polomom*. Na položaju: Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Drinovc, Janez. (1980). *Ustna informacija*. Ljubljana.

____. *Elenco deceduti Campo concentramento internati civili di guerra Arbe (Fiume) 8. augusta 1942 - 20. maja 1943*. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, fascikel Zgodovinski zapisi.

____. *Elenco deceduti Campo concentramento internati civili di guerra Arbe (Fiume) 8. august 1942 - 20. maj 1943*. Nadškofijski arhiv Ljubljana, fascikel Zgodovinski zapisi.

Finc, Milan. (s. d.). *Spomini na zapore in taborišča*. Arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj, fascikel Taborišča.

Gajski, Martin. *Dnevnik političnih dogodkov od 21. 5. 1942 do 1. 5. 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 123.

____. *Gonars*. Arhiv Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, fondi Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129.

____. *Govor na komemoraciji na Rabu 15. septembra 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Rab.

Grafenauer, Bogo. (1982). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Grazioli, Emilio. (1942). *Al Ministero dell'interno, 14 Agosto 1942-XX*. Archivio centrale dello stato Rim, Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondila, ovitek 67, fascikel 32, dokument številka 09249.

Grazioli, Emilio. (1943). *Al Ministero dell'interno, 2 Marzo 1943-XXI*. Archivio centrale dello stato Rim, Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza, serija A5G II guerra mondila, ovitek 67, fascikel 32, dokument številka 0205.

Hren, Slavko. (s.d.). *Krompirjevi olupki so bili na Rabu priboljšek... (spomini tovarišice Anice Doltar)*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Hren, Slavko. (s.d.). *Pot v neznano - spomini tovariša Milana Kovača*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Hren, Slavko. (s.d.). *Rab, Visco, partizanstvo...* Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

IO NOO Slovenskega logora. *NOO-u Rab. Rab, 19. september 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Bratje Slovenci! Proglas št. 1. Rab, 10. september 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Poročilo IO internirancem. Rab, 10. september 1943 ob 21. uri*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Poročilo IOOF internirancem. Rab, 10. september 1943 ob 3. uri popoldne*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Poročilo okrožnemu komiteju KPH Rab - Pag: Velika noč slovenskih internirancev na Rabu*. Rab, 20. maj 1943. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Poročilo v soboto 11. 9. 1943 ob 11. uri zvečer*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IOOF. *Proglas. Rab, 9. september zvečer*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

IO slovenske OF. *Pismo NOO na Rabu. Rab, 13. julij 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fasc. 1079/i.

Izpušeni interniranci iz Raba. (1942). *Iz internacije na Rabu (Arbe); 7. oktober 1942*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fasc. 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih.

_____. (1943). *Iz Gonarsa...*; *Slovenski poročevalec* 20: 4. Ljubljanska izdaja.

J.G. (1943). *Obupne razmere v italijanskih taboriščih za vojne in civilne internirance (jan. 1943)*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 8: Osebna zbirka dr. Iz. Cankar, Poročila (londonski vladi) o stanju v Sloveniji 1943.

Janež, Herman. (1995). *Človek v koncentracijskem taborišču Kampor na otoku Rabu*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Janež, Herman. (1996b). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Janež, Herman. (1996c). *Pisne pripombe in dopolnila*. Ljubljana.

Janežič, Savo. (1979). *Ustna informacija*. Ljubljana.

_____. (1943). *"Jugoslovanska koncentracijska taborišča v Italiji"*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 8.

Jurančič, Jože. (1979). *Koncentracijsko taborišče Rab*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Jurančič, Jože. (1982a). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Jurančič, Jože. (1982b). *Pisna izjava*; rokopis hrani Božidar Jezernik.

_____. *Kako je v taborišču v Reniciju*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129, mapa Interniranci - Renicci.

- Kamenšek, Savo. (1942). *Dnevnik Gonarsa*. Rokopis hrani vdova, Ančka Kamenšek.
- Kamenšek, Savo. (1942/43). *Gonars, Monigo, Visco*. Rokopis hrani vdova, Ančka Kamenšek.
- Kirn, Stane. (1994). *Življenjepis*. Kamnik pod Krimom. Original hrani avtor.
- Kirn, Stane. (1996a) *Ustna informacija*. Kamnik pod Krimom.
- Kirn, Stane. (1996b). *Pisna izjava avtorju*. Kamnik pod Krimom.
- Klajnsček, Zdravko. *Ustna informacija*. (1980). Ljubljana.
- Kmet, Herman. (s.d.). *Nekaj spominov na koncentracijsko taborišče v Padovi*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Kmet, Silva. (1961). *Italijanski taborišči Monigo pri Trevisu in Visco*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Slovenke v NOB, fascikel 11.
- _____. (s.d.). *Koncentracijska taborišča v Padovi (Chiesanuova) (žrtve)*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- _____. (s.d.). *Koncentracijsko taborišče na Rabu*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.
- Konvalinka, Kostja. (1982). *Ustna informacija*. Ljubljana.
- _____. (1943). *Kopanje*. Nadškofijski arhiv, fascikel Zgodovinski zapisi.
- Košak, Marina. (1996). *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Košorok, Jože. (s.d.). *Spomini na internacijo v Padovi*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Kotnik, Stane. (1943). *"Ljubljena Marica!"*. Original hrani avtor.
- Kotnik, Stane. (1983). *Prevoz internirancev na Rab*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Kotnik, Stane. (1996). *Pisne pripombe in dopolnila*. Ljubljana.
- Kovačič, Alojz. (1943). *Pismo Gospodu profesorju dr. Lenčku, Tomačevo, 14. marca 1943*. Nadškofijski arhiv, fascikel Zgodovinski zapisi.
- Kranjec, Ema. (1946). *Kronika minulih vojnih let našega šolskega okoliša nam priča (Statistično poročilo komisiji za ugotavljanje zločinov); Mali Slatnik, 15. pril 1946*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Komisije za ugotovitev zločinov - okrožje - Novo mesto, fascikel 866, mapa Mali Slatnik.
- _____. *Kratko poročilo o taborišču internirancev v Chiesanuovi*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fondi, fascikel 129, mapa Situacijska poročila.
- Kurent, Tine. (1996). *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Kužnik, Henrik. (s.d.). *Spomini na koncentracijsko taborišče pri Padovi*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Levičnik, Miloš. (s.d.). *Dva spomina na Gonars*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.
- Maček, Viktor. (1942/43). *Dnevnik*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel Taborišča I.
- Maček, Viktor. (1942/43). *Pisma in sporočila iz Reniccija*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.
- Maček, Viktor. (1979). *Ustna informacija*. Ljubljana.

- Mačkovšek, Janko. (1942). *Poročilo Narodnega bloka, poglavje o internirancih*, 9. 12. 1942. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Slovenke v NOB, fascikel 11.
- Malnar, Ivan. (1982). *Život u fašističkim logorima Italije 1942/43*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Mari, Giuseppe. (1963). *Odporniško gibanje v pokrajini Pesaro in sodelovanje Jugoslovanov v bataljonu "Stalingrad"*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma, mapa Pesaro - bataljon Stalingrad.
- Markon, Alojz. (1979). *Pismo Komisiji za bивše politične internirance in zapornike*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Maršič, Alojz. (s.d.). *Spomini na taborišča Gonars, Renicci, Flossenburg in Buchenwald*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Martinčič, Jože. (1979). *Castel Sereni, Pietrafitta, Ellera*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Marušič, Benjamin, in Franc Kos. (1945). *Prijava dogodkov ob kapitulaciji Italije v taborišču Renicci Komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 547a.
- Mašanović, Mihailo. (s.d.). *Gonars in Padova*. Arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj.
- Molek, Janko. (1981). *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Mrahovčič, Ante. (1942). *Preuzvišenom Škofijskom Ordinariatu - dobrodelna pisarna - Ljubljana*; Rab, 5. december 1942. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129, mapa Interniranci - Rab.
- Muzzioli, A. (1943). *Disciplina degli internati*. Archivio centrale dello stato, Presidenza del Consiglio dei Ministri 1940-43, ovitek 2785, fascikel 29, dokumenti številka 3463-40.
- Nečimer, Vlado. (1961). *Spomini n italijansko internacijo*. Arhiv Muzeja novejše zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.
- _____. (1943). *Nepopisno trpljenje na Rabu v poletni vročini*; *Slovenski poročevalec* 20: 4. Ljubljanska izdaja.
- Novak, Franc. (1943). *Spomini na internacijo v Gonarsu in Renicciju*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel Taborišča I.
- O.I.S. (1943). *Naš cilj. Proglas z dne 17. aprila 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana.
- Pahor, Samo. (1973). *Žrtve taborišča v Gonarsu*. Rokopis hrani avtor.
- _____. *Paketi*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 921.
- Pekolj, Ana. (1943). *Pismo Poveljstvu XI. armadnega zbora v Ljubljani*; Zagorica, 23. marec 1943. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, fascikel Zgodovinski zapisi.
- Petelin, Andrej. (1996a). *Ustna informacija*. Kamnik pod Krimom.
- Petelin, Andrej. (1996b). *Pisna izjava avtorju*. Kamnik pod Krimom.
- Podlogar, Rudi. (s.d.). *Komunistična partija v koncentracijskem taborišču v Renicciju Italija 1942/43*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.
- Pokorn, Jože. (1943). *Pismo Škofijskemu ordinariatu v Ljubljani*; Preloka, 10. marec 1943. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, fascikel Zgodovinski zapisi.

Porenta, Dora. (1943). *Al Comando dell'XI Corpo d'Armata in Lubiana*; Ljubljana, 20. marec 1943. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, fascikel Zgodovinski zapisi.

_____. *Poročilo o dogodkih v Ljubljani zadnje dni junija 1942*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 (=pisarna Vaških straž na Miklošičevi 7, Ljubljana) iz raznih krajev pokrajine.

_____. *Poročilo o dogodkih v Velikolaški občini od 15. julija do 4. avgusta 1942*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

_____. *Poročilo od 20. marca 1943; Taborišče v Gonarsu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 8.

_____. *Poročilo od 1. IV. 1943; Taborišče v Visco*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 8.

_____. *Poročilo o obisku taborišča za civilne in vojaške internirance v Gonars - Udine 7-10 oktobra 1942*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fondi, fascikel 129, mapa Situacijska poročila.

_____. *Poročilo o stanju v Starem trgu, Ložu, Grahovem*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

_____. *Poročilo o taborišču v Trevisu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fondi, fascikel 129, mapa Situacijska poročila. Potočnik, Franc. (s.d.). *En dan...* Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Inspekcija*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Kruh...* Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Naša politična in vojaška organizacija!* Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Novi dom...* Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Rab in slovenski izdajalci*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Vojaška organizacija*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

Potočnik, Franc. (s.d.). *Vstajenje*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

_____. *Program spominske svečanosti na Kamporskem pokopališču*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

Prašnikar, Dušan. (1942). *Dnevnik*. Rokopis hrani avtor.

Prašnikar, Dušan. (1996). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Presidenza consiglio dei ministri. (1942/43). *Sistemazione internati civili sloveni*. Archivio centrale dello stato, Presidenza del Consiglio dei Ministri 1940-43, ovitek 3177, fascikel 29, dokumenti številka 7368.

Puh, Dušan. (1997). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Pušenjak, Rado. (s.d.). *Božični dan leta 1942 na Rabu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 921.

Rade, Jože. (s.d.). *Spomini na taborišče v Padovi*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Ravnik, Mojca. (1980). *Ustna informacija*. Ljubljana.

_____. *Razmere na Rabu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fondi, fascikel 129, mapa Situacijska poročila.

Rogelj, Rajko. (1996). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Romeo, Mario. (1942). *Dopis o stanju taborišč Čiginj in Dolenja Trebuša*; Gorica, 7. marec 1942. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, italijanski arhiv, fascikel 1080, P/1.

Rossi, F. (1943). *Internamento di civili sloveni*. Archivio centrale dello stato, Presidenza del Consiglio dei Ministri 1940-43, ovitek 3177, fascikel 29, dokument številka 7368.

Runko, Stane et al. (1959a). *Poročilo o pregledu pokopališča rabskih žrtev fašizma*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Runko, Stane et al. (1959b). *Poročilo o obisku grobišč v Viscu, Gonarsu, Trevisu, Padovi in Reniciju*. Arhiv Komisije za bивše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

_____. (1943). *"Samopomoč" dobrodelna ustanova slovenskih internirancev v Padovi: SEZNAM internirancev iz drugih taborišč, ki jim "Samopomoč" pošilja zavoje živil*; Padova, 22. julij 1943. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129.

_____. *Seznam umrlih v I. odseku (taborišča Renicci) v času od 12. oktobra 1942 do 7. februarja 1942*. Nadškofijski arhiv Ljubljana, fascikel Zgodovinski zapisi.

_____. *Seznam umrlih v II. odseku (taborišča Renicci)*. Nadškofijski arhiv Ljubljana, fascikel Zgodovinski zapisi.

_____. (1943). *Skupni sezname internirancev po raznih taboriščih (januarja 1943)*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129.

_____. *Slovenski interniranci na Rabu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel Akcesija 163.

Slovenski krajevni IOOF. (1943). *Pismo NOO na Rabu; Rab, 28. julij 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 1079/I.

Slovenski krajevni IOOF na Rabu in Krajevni komite KPS na Rabu. (1943). *Pismo Kotorskemu komitetu KPH Rab - Pag; Rab, 5. avgusta 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

Strižić, Tomo. (s.d.). *Interniranim tovarišem v taborišču*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Rab.

Šeškar, France. (1942). *G. Pregelj!*; Kostanjevica, 14. oktobra 1942. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

Škerl, Vinko. (s.d.). *Moja doživetja v tržaških zaporih ter v italijanskih in nemških taboriščih*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.

Šlajpah, Franc. (1942/43). *Dnevnik*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel Taborišča I.

Šterbenc, Peter. (s.d.). *Opis življenja v italijanski in nemški internaciji*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini.

Štih, Bojan. (1979). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Štukelj, Polde. (1996). *Razorožitev italijanske posadke*. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

_____. *Taborišče v Gonarsu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Škofijske dobrodelne pisarne, fascikel 129, mapa Interniranci - Gonars.

Tajčman, Jože. (1942/43). *Zapisnik od leta 1942-43*. Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika, fond NOB, mapa 208.

Tomše, Dušan. (1981). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Troha, Zdravko. (1996). *Pisna informacija*. Ljubljana.

Tršar, Marijan. (1980). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Učakar, Janez (1979). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Vodušek, Valens. (1978). *Ustna informacija*. Ljubljana.

_____. *Zapiski o Rabu*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fascikel 901.

Zavrl, Janez. (s.d.). *Skozi enajst taborišč*. Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Celje, fascikel 41.

Zbor starešin. (1942). *Spomenica Visoki komandi v Reniciju*; Renicci, 24. november 1942. Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.

Zlatnar, Mirko. (s.d.). *Družina Zlatnar*. Arhiv Odbora Centralne tehnike KPS pri CK ZKS.

Zlatnar, Mirko. (1982). *Ustna informacija*. Ljubljana.

Zupančič, Albin. (1942/43). *Dnevnik iz Gonarsa in Renicija*. Rokopis hrani hčerka, Alenka Mihailovski.

Železnikar, Vinko. (1942/43). *Zapiski*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fascikel Taborišča I.

_____. *Žrtve koncentracijskega taborišča v Reniciju*. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

_____. *Žrtve koncentracijskega taborišča v Trevisu*. Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.

Priloženi izbor dokumentov, ki jih hranijo v Archivio centrale dello stato v Rimu, sem zbral med štirinajstdnevnim bivanjem v Rimu julija 1996, ki mi ga je omogočilo Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Izbrani dokumenti so iz zapuščine ministrskega sveta italijanske vlade ter ministrstva za notranje zadeve. Glede na to, da so po večini dela opravile vojaške enote, ki so tudi neposredno upravljale imenovana koncentracijska taborišča vse do spomladi 1943, je utemeljeno pričakovati, da je dokumentov, ki se nanašajo na to tragično poglavje zgodovine, v zapuščini vojnega ministrstva dosti več. Zaradi zakonskega določila o 75-letni klavzuri tega gradiva »zaradi varovanja osebnih podatkov« (sic!) pa so bili ti dokumenti, žal, zame nedostopni in bodo počakali na prihodnje raziskovalce.

OSNUTEK (KRALJEVEGA) DEKRETNEGA ZAKONA
O DISCIPLINI INTERNIRANCEV

Vittorio Emanuele III
V imenu božje milosti in volje ljudstva
Kralj Italije in Albanije
Cesar Etiopije

Glede na 18. člen zakona z dne 19. januarja 1939, št. 129;
glede na nujnost in potrebo po ukrepanju;
na podlagi posvetovanja s Svetom ministrov;
na podlagi predloga ministra za notranje zadeve in vojnega ministra, v dogovoru
z ministri za zunanje zadeve, za pravosodje in za industrijo, trgovino in delo,
izdajamo naslednji dekret:

1. člen

Osebe, ki so bile internirane pod nadzorom policije zaradi vojnih razlogov, morajo
slediti predpisom teh istih organov, pod nadzorom katerih so.
Prestopniki bodo kaznovani na podlagi 17. člena edinega konsolidiranega zakona
o javni varnosti, ki je bil sprejet z dekretom 18. junija 1931, št. 718.

2. člen

Interniranci morajo opravljati obvezno delo v skladu z določili in kazenskimi
sankcijami, ki jih določajo konsolidirani zakoni o državljski disciplini v času
vojne, sprejeti z dekretom 31. oktobra 1942, št. 1611, zanje pa tudi velja, da so
za delo mobilizirani od trenutka, ko so nanj poslani.
Za internirance, dodeljene državnim ustanovam, ki se ukvarjajo z vojno industrijo,
oziroma pomožnim ustanovam, veljajo tudi določila vojaškega kazenskega
zakonika v času miru, ki se nanašajo na civilne mobilizirance.

3. člen

Upoštevati je treba podrejeno vlogo internirancev do vojakov, do funkcionarjev
ali zaposlenih, ki so odgovorni za upravljanje, disciplino, varovanje in nadzor v
koncentracijskih taboriščih.

4. člen

Interniranec, ki zbeži ali skuša zbežati iz koncentracijskega taborišča, kateremu je
bil dodeljen, je kaznovan z zaporom do pet let.
Če do tovrstnega poskusa pride s pomočjo vloma ali groženj osebam, se ga
kaznuje z zaporom od enega do deset let.

5. člen

Določila 336., 337. in 341. člena kazenskega zakonika se uveljavljajo tudi v
primerih, ko so zgoraj omenjene kršitve internirancev uperjene proti katerikoli

osebi, odgovorni za upravljanje, disciplino, varovanje in nadzor koncentracijskih taborišč.

6. člen

Interniranec, ki ukaza vodstva in ostalih oseb, odgovornih za disciplino, varovanje in nadzor koncentracijskih taborišč, noče izvršiti, ga namenoma ne upošteva ali pa ga upošteva z zamudo, je kaznovan z zaporom do dveh let.

Če do zgoraj omenjenega prekrška pride med delom ali v prisotnosti več oseb, se kazen poviša.

7. člen

Razen v primerih, omenjenih v prejšnjem členu, se z zaporom od enega do pet let kaznujejo interniranci, zaprti v enem izmed koncentracijskih taborišč, ki več kot petkrat:

1 – zavračajo, ne upoštevajo ali pa z zamudo upoštevajo ukaze osebe, ki je zadolžena za upravljanje, disciplino, varovanje in nadzor koncentracijskega taborišča;

2 – vztrajajo pri ustnem ali pisnem postavljanju vprašanj, dajanju izjav ali izražanju pritožb.

Kazen se poviša za vse tiste, ki so organizirali, vodili ali izvajali take kršitve.

8. člen

Z zaporom od treh do deset let se kaznuje internirance v koncentracijskem taborišču, ki so petkrat ali večkrat zagrešili dejanja nasilja, ki nočejo izvršiti ukaza katerekoli osebe, odgovorne za upravljanje, disciplino ali varovanje taborišča, o razhodu ali postrojitvi, ali pa tega ukaza ne upoštevajo oziroma ga upoštevajo z zamudo.

Osebe, ki so organizirale, vodile ali izvajale take kršitve, se kaznuje z najmanj petimi leti zapora.

9. člen

Če določila tega dekreta niso združljiva z veljavnimi mednarodnimi dogovori, se ta ne izvajajo pri tujih državljanih.

10. člen

Pričujoči dekret začne veljati dan po objavi v Uradnem listu Kraljevine in bo predložen zakonodajnim skupščinam za preoblikovanje v zakon.

Ministri, ki dekret predlagajo, so pooblaščen za predstavitev zakonodajnega osnutka zakona.

Urejujemo, da se pričujoči dekret, ki je opremljen z državnim pečatom, vmesti v Zbornik zakonov in dekretov Kraljevine Italije ter da se ga pošlje vsem pravnim osebam v preučitev.

V

VOJNO MINISTRSTVO

KABINET

Urad za zakone in dekrete

Št. protokola: 420.6.65

Rim, 3. septembra 1943

24574.3463 – 1.1.29

ZADEVA: DISCIPLINA INTERNIRANCEV

SVETOVALNI KOMISIJI ZA VOJNO PRAVO

in v vednost:

Predsedstvu Sveta ministrov – kabinet

Ministrstvu za zunanje zadeve – kabinet

Ministrstvu za zunanje zadeve – glavna uprava za javno varnost

Ministrstvu za pravosodje – kabinet

Ministrstvu za industrijo, trgovino in delo – kabinet

Vrhovnemu poveljstvu – Oddelek III

Generalštabu vojske – Urad za vojne ujetnike

Vojno ministrstvo sporoča, da je sprejelo shemo kraljevega dekretnega zakona, ki naj bi uravnaval disciplinski režim internirancev v koncentracijskih taboriščih, prav tako pa je vzelo na znanje kazenske sankcije za najtežje oblike kršitve dolžnosti, ki izhajajo iz statusa internirancev.

MINISTER
Sorice

VODJA KABINETA

UNIČENO

MINISTERO DELLA GUERRA

Gabinetto
(Ufficio Leggi e Decreti)

413143

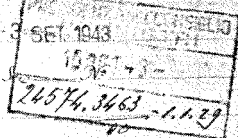
Prot. N. 20.6.85 Allegato

Risposta al disp. del

OGGETTO: Disciplina degli internati.-

Roma,

Dir.

Alfa COMMISSIONE CONSULTIVA PER IL DIRITTO DI GUERRA
e, per conoscenza:

- ➔ Alla PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI - Gabinetto
Al MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI - Gabinetto
Al MINISTERO DELL'INTERNO - Direzione Generale di P.S.
Al MINISTERO DI GRAZIA E GIUSTIZIA - Gabinetto
Al MINISTERO DELL'INDUSTRIA, COMMERCIO E LAVORO - Gabinetto
- Al COMANDO SUPREMO - III Reparto
- Allo STATO MAGGIORE R. ESERCITO
Ufficio prigionieri di guerra

R.O.M.A.P.N. 21P.N. 9

Si comunica l'adesione di questo Ministero allo schema di R. decreto-legge inteso a regolare il regime disciplinare degli internati in campi di concentramento nonché a stabilire sanzioni penali per le più gravi forme di infrazione ai doveri derivanti dalla condizione di internato.

IL MINISTRO

F/to: Sorice

CAPO DI CABINETTO

SCARICATO

Žig:
 PREDSEDSTVO SVETA MINISTROV
 29. avgusta 1943 – XXI
 23896.3463-40

Rim, 28. avgusta 1943

PREDSEDSTVO SVETA MINISTROV
 Svetovalna komisija za vojno pravo
 Trg Costanzo Ciano št. 133
 Telefon: 683-061

Št. protokola: 1113/dg.
 Priloga: 1

Ministrstvu za zunanje zadeve – kabinet
 Ministrstvu za zunanje zadeve – glavni urad generala P. S.
 Ministrstvu za pravosodje – kabinet
 Vojnemu ministrstvu – kabinet
 Ministrstvu za industrijo, trgovino in delo – kabinet
 in v vednost:

Predsedstvu Sveta ministrov – kabinet
 Vrhovnemu poveljstvu – 3. oddelek – P.M. 21
 Generalštabu vojske – urad za vojne ujetnike P.M. 9

ZADEVA: DISCIPLINA INTERNIRANCEV

Svetovalna komisija za vojno pravo je po ukazu Ministrstva za notranje zadeve (Glavni urad za javno varnost) preučila problem discipline internirancev v koncentracijskih taboriščih, in sicer na podlagi različnih kategorij internirancev. Te kategorije pa so lahko klasificirane tako:

- ujetniki vojne policije, ki prihajajo večinoma iz dežel, priključenih Kraljevini;
- kršitelji javnega reda;
- tuji državljani na območju bivše Jugoslavije pod okupacijo italijanske vojske;
- državljani sovražnih držav, internirani po vojnih zakonih.

Zakonska določila, ki bi uravnavala disciplinski režim za internirance v koncentracijskih ali delovnih taboriščih, za zdaj niso znana. Prav tako niso določene kazenske sankcije za najhujše oblike kršitev dolžnosti internirancev ter za pobeg. Do tega trenutka so glede kazenskih sankcij, ki bi jih bilo treba uvesti, obstajali veliki dvomi in nihanja.

Zato je bila v sodelovanju predstavnikov ministrstev in drugih zainteresiranih pravnih oseb predstavljena shema dekretnega zakona, ki bi urejal zadevo.

Glede na podobnost med pogoji internirancev in vojnih ujetnikov so se, kolikor je bilo le mogoče, pri vojnih ujetnikih upoštevala določila vojaškega kazenskega zakonika v času vojne. Poleg tega je bila za internirance določena tudi kazenska sankcija za beg iz taborišča ter za obvezno delo.

Do izjeme je prišlo pri državljanih sovražnih držav, za katere je bil (kot nam je znano) sprejet posebni mednarodni dogovor, ki enači njihovo obravnavanje z obravnavanjem ostalih vojnih ujetnikov. Menimo, da smo tako zapolnili precejšnjo vrzel v našem vojnem zakoniku.

Vsem zainteresiranim ministrstvom pošiljamo kopijo sheme dekretnega zakona s prošnjo, da se nam, kjer je to potrebno, dostavi potrditev njegovega nadaljnjega uresničevanja.

PREDSEDNIK KOMISIJE
 podrejeni
 glavni sekretar
 (general brigada A. Muggioli)

Žig:

PRESEDSTVO SVETA MINISTROV

3. septembra 1943 – III

24211-3463-1.1.29

Varuh pečata

pravosodni minister

Št. protokola: 1223

Oddelek za zakonodajo

Rim, 2. septembra 1943

SVETOVALNI KOMISIJI ZA VOJNO PRAVO

in v vednost:

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV

RIM

Odgovor na dokument z dne 28. avgusta prejšnjega meseca, št. 1113/Dg.

ZADEVA: DISCIPLINA INTERNIRANCEV

Naše ministrstvo nima posebnih pripomb v zvezi s sprejeto shemo o izvajanju discipline internirancev in jo potemtakem sprejema.

S formalnega vidika pa bi radi opozorili, da bi bilo v drugem odstavku 2. člena treba obdržati dikcijo »mobilizirani za delo«, izraz, ki je tudi v drugih členih vojnega kazenskega zakonika zamenjal prejšnji izraz »mobilizirani civilisti«, in sicer v izvedbi 44. člena (op. prev.: R.D. = Regio Decreto) Kraljevega odloka št. 1611 iz leta 1942.

MINISTER

UNIČENO

(rokopis nejasen – op. prev.)

P.M.21,li 30. januarja 1943 – XXI

VRHOVNO POVELJSTVO
ODDELEK IIIPisarna: Generali
Št. protokola: 251/A.g.

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV

Žig:
PRESEDSTVO SVETA MINISTROV
3. februarja 1943 XXI
7368 = G. 30/1

ZADEVA: NAMESTITEV SLOVENSКИH CIVILNIH INTERNIRANCEV

Glede na potrebo po ureditvi namestitve interniranih slovenskih civilistov v taboriščih v Arbah, Padovi, Trevisu, Gonarsu in Reniccih, katerih število se giblje okrog 20.000, so bila s pismom z 31. oktobra 1942 – XXI Ministrstvu za notranje zadeve sporočena vrhovno odobrena merila, na podlagi katerih naj bi ministrstvo prevzelo nalogo organizacije namestitve in pomoči vseh interniranih civilistov v omenjenih taboriščih, razen mladoletnih oseb med 6. in 15. letom starosti, ki so bile zaupane G.I.L. (op. prev.: Gioventu Italiana del Littorio – Italijanska fašistična mladina).

Vojno ministrstvo bi moralo priskrbeti oziroma ponuditi pomoč in podporo pri zgoraj omenjeni namestitvi.

Do zdaj Ministrstvo za notranje zadeve ni storilo ničesar, da bi omogočilo postopen prenos upravljanja zadevnih taborišč.

Na zahtevo Vojnega ministrstva po točnem datumu dejanske izvršitve omenjenega prenosa je Ministrstvo za notranje zadeve odgovorilo, da v province Kraljevine ne more sprejeti zadevnih internirancev ter da ne more prevzeti upravljanja koncentracijskih taborišč zaradi dodatno nastale potrebe po namestitvi (v okviru Kraljevine) številnih izseljenih oseb iz priključenih območij in mest, ki so bila tarča sovražnih letalskih napadov.

Glede na to, da je treba vojaško upravo razbremeniti nalog, za katere ni pristojna, zahteva dokončna namestitev vseh internirancev ter postopno izboljšanje bivalnih pogojev internirancev takojšnjo rešitev s konkretnimi dogovori o izvajanju zadeve. Po drugi strani pa gre tukaj tudi za zadevo z jasnim političnim ozadjem, saj se nanaša na civiliste iz Kraljevine pred kratkim priključenih dežel, zato se mi zdi ukrepanje predsedstva primerno, saj bi se tako spodbudila konkretna izvršitev višjih določil ter dokončno določil datum prenosa upravljanja taborišč za omenjene internirance na pristojno civilno upravo.

POVELJNIK GENERALŠTABA

Žig:

PRESEDSTVO SVETA MINISTROV

11. oktobra 1941/XIX

28303/G.30/1

Rim, 10. oktobra 1941/XIX

VOJNEMU MINISTRSTVU – kabinet v Rimu

in v vednost:

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV – kabinet na sedežu

glava:

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE

Kabinet njegove ekscelece ministra

Pisarna III

Št. protokola: 6881/31 Priloge: Odgovor na noto z dne

Div.: Odd.: Št.:

ZADEVA: BIVŠE JUGOSLOVANSKO VOJAŠKO OSEBJE IN
NJIHOVE DRUŽINE – DENARNA POMOČ

Z zadnjim poslanim pismom z dne 8. septembra, št. 27/Ris., ki je bil poslan v vednost tudi vašemu ministrstvu, je Visoki komisariat iz Ljubljane znova opozoril na neugodne ekonomske razmere bivšega jugoslovanskega vojaškega osebja, ki se nahaja na območju njihove pristojnosti (tj. Ljubljana in okolica), in družin bivših jugoslovanskih oficirjev, ki so pogrešane, razpršene ali se nahajajo v ujetništvu. Prvim je trenutno dodeljeno začasno izplačilo, medtem ko je ostalim dodeljena začasna negotova podpora.

Sklicujoč se na dodatno obvestilo, poslano 20. avgusta z isto zaporedno številko, ministrstvo naprošamo, da pospeši sprejetje dokončne odločitve glede denarne pomoči zgoraj omenjenim kategorijam.

Za ministra

VOJNO MINISTRSTVO Kabinet

Št. protokola: 154308 Priloge: Rim, 10. september 1941/XIX
Odgovor na dok. z dne Div.: Odd.: Št.:

ZADEVA: DRUŽINE BIVŠIH JUGOSLOVANSKIH OFICIRJEV – VOJNIH UJETNIKOV

MINISTRSTVU ZA ZUNANJE ZADEVE – A.G.I. /RIM

in v vednost:

MINISTRSTVU ZA NOTRANJE ZADEVE – kabinet – pisarna II /RIM

(odgovor na pismo št. 6861/31, poslano dne 20. 8.)

VRHOVNEMU VOJNEMU POVELJSTVU – pisarna II /VOJNA POŠTA 9

Ministrstvo za notranje zadeve s pismom in njegovo kopijo odgovarja na zahtevo po nujni oskrbi družin bivših jugoslovanskih oficirjev, naših ujetnikov. Zahtevo je sprožil Visoki komisariat iz Ljubljane, ki opozarja na nemogoče ekonomske razmere mnogih družin vojnih ujetnikov, živečih na tem območju še pred našo okupacijo.

Gre za sorodnike oficirjev jugoslovanske vojske, ki so trenutno v ujetništvu, delno v okviru Kraljevine, ker so srbske narodnosti, delno pa v Nemčiji ali v drugih deželah.

Po mnenju Ministrstva za notranje zadeve italijanska vlada po zakonu ni dolžna izplačati podpore tem družinam, vsaj dokler ne bodo določeni pogoji za pridobitev italijanskega državljanstva, to pa je že zunaj pristojnosti pišočega.

Zadevo bi bilo mogoče obravnavati s humanitarnega stališča, izhajajoč iz že sprejetih ukrepov nemških organov za blaginjo sorodnikov tistih oficirjev, ki so v vojnem ujetništvu na njihovem ozemlju.

Izhajajoč iz zgoraj povedanega podajamo vašemu ministrstvu še dodatne informacije, ki bi jih bilo treba posredovati vladi v Beogradu. Slednja bi se morala zavzeti za izvrševanje podpore družinam svojih oficirjev srbske narodnosti, živečim na njihovem ozemlju, ki pa je pod našo upravo.

Sporočamo, da italijanska vlada izplačuje bivšim jugoslovanskim oficirjem, svojim vojnim ujetnikom, naslednje zneske:

– poveljnik armade	1.700 lir
– poveljnik korpusa	1.500 lir
– poveljnik divizije	1.357 lir
– brigadir	1.171 lir
– polkovnik	1.028 lir
– podpolkovnik	928 lir
– major	842 lir
– stotnik	750 lir
– poročnik	650 lir
– podporočnik in aspiranti	600 lir

Državni podsekretar
A. Scuero

glava:

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE

Kabinet njegove ekselence ministra

Pisarna III

Rim, 20. avgusta 1941/XIX

žig:

PREDSIEDSTVO SVETA MINISTROV

22. avgusta 1941/XIX

23842/G.30/1

Št. protokola: 6881/31 Priloge:

VOJNEMU MINISTRSTVU – kabinet v Rimu

in v vednost:

Predsedstvu Sveta ministrov – kabinet/sedež

Odgovor na dok. z dne

Div.: Odd.: Št.:

ZADEVA: DRUŽINE BIVŠIH JUGOSLOVANSKIH OFICIRJEV, SEDANJIH VOJNIH UJETNIKOV

Visoki komisariat iz Ljubljane je sporočil naslednje:

»Na ozemlju ljubljanske province imajo stalno bivališče številne družine bivših jugoslovanskih oficirjev, ki so bili aktivno vpoklicani v jugoslovansko vojsko in so trenutno v ujetništvu – deloma v okviru Kraljevine (ti niso slovenske narodnosti) deloma v Nemčiji ali v drugih deželah.

»Ekonomske položaj teh družin, ki od padca jugoslovanske države niso prejele nikakršne finančne podpore, ne v obliki obvezne pripadajoče plače ne v obliki doklad, je iz dneva v dan težji. Razmere so vse slabše in zahtevajo nujno rešitev.

»Prizadete družine, še posebej srbske ali slovenske narodnosti, katerih glava družine je srbske narodnosti, trdijo, da je na srbskem ozemlju, ki je trenutno pod nemško oblastjo, vsaki družini dodeljeno le 50 % pripadajoče plače za oficirja v vojnem ujetništvu.

Želel bi, da me vaše ministrstvo obvesti o morebitnih sprejetih odločitvah glede omenjenih družin s stalnim bivališčem na ozemlju, na katerem so živeli še pred našo okupacijo in je zdaj pod našo upravo, torej o družinah, ki zaradi odsotnosti glavnega člana družine ne vedo, kam naj se obrnejo, in ki so brez sredstev za preživetje.

Se posebej naprošamo ministrstvo, da pozorno obravnava neugodni položaj omenjenih družin ter da kar najhitreje (glede na nujnost posameznega primera) poskrbi za ustrezne rešitve oziroma da Visokemu komisariatu v Ljubljani posreduje začasna navodila za ravnanje v tovrstnih okoliščinah.

V pričakovanju vašega odgovora

za ministra

žig:

PRESEDSTVO SVETA MINISTROV

10. februarja 1943

KOPIRANO

13. februarja 1943 leto XXI

MINISTRSTVU ZA NOTRANJE ZADEVE

kabinet

RIM

7368/G.30.1

ZADEVA: NAMESTITEV SLOVENSКИH CIVILNIH INTERNIRANCEV

Vrhovno poveljstvo je opozorilo naše predsedstvo na to, da naj zgoraj omenjeno ministrstvo, v skladu z višjimi določili ter s pomočjo in s podporo Vojnega ministrstva, nujno prevzame odgovornost in dokončno odločitev o namestitvi 20.000 slovenskih civilnih internirancev v koncentracijska taborišča v krajih Arbe, Padova, Treviso, Gonars in Renicci, saj se mora vojaška uprava zaradi svojih potreb in še posebno v sedanjih razmerah odreči nalogi, ki zanjo ni specifična.

Poleg tega želi Vrhovno poveljstvo poudariti, da bi morala biti celotna zadeva čim prej rešena, saj je z dokončno ureditvijo taborišč povezano tudi postopno izboljševanje pogojev internirancev, vse to pa ima tudi jasno politično veljavo.

Naše predsedstvo se zaveda težav, s katerimi bi se lahko srečala tudi omenjena uprava, vendar se strinja z mnenjem Vrhovnega poveljstva, še posebej z upoštevanjem višjih določb, in zato prosi, da se ministrstvo obveže, da bo znova pretehtalo zadevo in sporočilo končni datum, s katerim bi upravljanje namestitve slovenskih civilnih internirancev prešlo v roke omenjenega ministrstva.

DRŽAVNI PODSEKRETAR

A. Rossi

UNIČENO

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE

Glavna uprava za vojne zadeve

Div. 2091/327/31

nanašajoč se na dokument 7363/G/30.I z dne 14.2.-C.A.

žig:

PREDSIEDSTVO SVETA MINISTROV

24. marca 1943 XXI

11261/7368 G. 30/1

Rim, 21. marca 1943/XXI

PREDSIEDSTVU SVETA MINISTROV – kabinet – sedež

ZADEVA: NAMESTITEV SLOVENSКИH CIVILNIH INTERNIRANCEV

Na podlagi omenjenega dokumenta sporočamo, da ministrstvo v dogovoru z Oddelkom za vojne ujetnike pri Vojnem ministrstvu meni, da bi bilo smiselno opraviti natančen pregled koncentracijskih taborišč za internirane slovenske civiliste v krajih ARBE, PADOVA, TREVISO, GONARS in RENICCI, katerih vodstvo bo prešlo v roke te uprave.

Pregled, s katerim bi se ugotovilo splošno stanje taborišč, tako z organizacijskega kot tudi administrativnega, računovodskega in sanitarnega vidika, se je zaključil v minulih dneh.

Hkrati so se začeli tudi pogovori z vodstvom Oddelka za vojne ujetnike za ureditev formalnega prenosa vodstva taborišč.

S tem pismom sporočamo vašemu predsedstvu okvirne datume prenosa vodstva koncentracijskih taborišč na omenjeno ministrstvo.

ZA MINISTRA

Mod. 886

Roma, 21 marzo

1943 XXXI

Ministero dell'Interno

Direzione Generale per i Servizi di Guerra

Divisione 2091/327/31

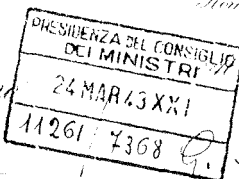
Bol. V.º

Allegato

R.a.f. 7363/G/30.I del 14-2-C.A.

OGGETTO

251 del 30 gen.

LA PRESIDENZA DEL CONSIGLIO
DEI MINISTRI - GABINETTO -
S E D E

SISTEMATIZZAZIONE INTERNATI CIVILI SLOVENI

In relazione al foglio sopradistinto si comunica che questo Ministero ha ritenuto opportuno, d'intesa con l'Ufficio Prigionieri di guerra del Ministero della Guerra, di fare eseguire una accurata ricognizione dei Campi di Concentramento internati civili sloveni di ARBE- PADOVA -TREVISO- GONARS e RENICCI, la cui gestione dovrebbe passare a questa Amministrazione.

La ricognizione, diretta ad accertare le condizioni generali dei Campi sotto l'aspetto organizzativo; amministrativo-contabile e sanitario, é stata condotta a termine in questi giorni.

Sono state pertanto iniziate pratiche col predetto Ufficio prigionieri di guerra al fine di concordare le modalità per il passaggio di gestione.

Si fa riserva di comunicare a Cotesta Presidenza le date sotto le quali le rispettive gestioni dei Campi saranno assunte da questo Ministero.

PEL MINISTRO

1-27 7368

Žig:

KOPIRANO

3. aprila 1943, leto XXI

VRHOVNEMU POVELJSTVU

oddelek III

VOJNA POŠTA 21

11261/7368/G. 30-1

nanašajoč se na št. 251 z dne 30-1-XXI

ZADEVA: Namestitvev slovenskih civilnih internirancev

Na podlagi sprejetih dejstev iz dopisa z dne 30. januarja (prejšnjega meseca) sporočamo, da Ministrstvo za notranje zadeve v dogovoru z Oddelkom za vojne ujetnike pri Vojnem ministrstvu meni, da bi bilo smiselno organizirati in opraviti natančen pregled – preureditev koncentracijskih taborišč slovenskih civilnih internirancev v krajih Arbe, Padova, Treviso, Gonars in Renicci, katerih uprava bo prešla v njegovo pristojnost.

Pregled, s katerim se je preverilo splošno stanje taborišč – tako z organizacijskega, administrativnega, računovodskega in sanitarnega vidika, je bil zaključen v teh dneh, konkretni postopki za prenos upravljanja taborišč pa so bili že sproženi.

Zgoraj omenjeno ministrstvo je sporočilo okvirne datume, ko bo prevzelo upravljanje posameznih taborišč.

DRŽAVNI PODSEKRETAR

A. Rossi

prepis se ujema z izvirnikom

POLKOVNIK – VODJA ODDELKA

(S. Bartiromo)

U N I Č E N O

VRHOVNO POVELJSTVO
III. oddelek

20. aprila 1943-XXI

Pisarna: General
Št. protokola: 2114/a.g.

žig:
PRESEDSTVO SVETA MINISTROV
22. aprila 1943/XXI
13846/7368 G. 30/1

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV – kabinet
(nanašajoč se na dokument št. M261/7868/63A)
MINISTRSTVU ZA NOTRANJE ZADEVE – kabinet
(nanašajoč se na 115-S-3/6 z dne 23. 2. 43)

ZADEVA: INTERNACIJA SLOVENSКИH CIVILISTOV

Na podlagi dopisov, prejetih z zgoraj omenjenimi dokumenti, vas obveščamo, da je Duce sprejel naslednja merila v zvezi s predmetom tega dopisa:

- kot posledica ukrepov za zagotavljanje javnega reda in miru lahko nevarne osebe s polno pristojnostjo internirajo tako vojaške kot civilne oblasti;
- dokler je uprava koncentracijskih taborišč v rokah vojaških oblasti, pripada odločanje o osvoboditvi (izpustitvi) internirancev le njim, razen v primeru, da interniranci prejmejo dovoljenje za izpustitev od civilnih oblasti, če so jih slednje tudi internirale;
- ko bo vodstvo koncentracijskih taborišč prešlo v roke Ministrstva za notranje zadeve, bo odločanje o osvoboditvi internirancev prevzela civilna oblast, razen v primeru, da interniranci prejmejo dovoljenje o izpustitvi od vojaških oblasti, če so jih slednje tudi internirale;
- vrhovno poveljstvo oboroženih sil v Sloveniji in Dalmaciji bo obdržalo vodstvo nad dislociranimi koncentracijskimi taborišči na aneksiranih ozemljih in nad taboriščem na Visu; vsa ostala koncentracijska taborišča bodo prešla pod upravo Ministrstva za notranje zadeve.

O tem se obvesti Generalštab vojske, ki uravnava direktive glede pristojnosti vrhovnega poveljstva za Slovenijo in Dalmacijo.

Namestnik vrhovnega poveljnika generalštaba
F. Rossi

žig:

naše ministrstvo prosi vaše predsedstvo, da Ministrstvu za notranje zadeve poda realne razsežnosti omenjenega ukrepa, ki bi na podlagi višjega sporazuma in predstavljenih razlogov prav gotovo vplival tudi na morebiten nadaljnji razvoj te organizacije.

DRŽAVNI PODSEKRETAR

VOJNO MINISTRSTVO – kabinet

Rim, 1. maja 1943, leto XXI

Žig:

PREDSIEDSTVO SVETA MINISTROV

3. maja 1943, XXI

14758/7368 G. 30/1

ZADEVA: IZPUSTITEV SLOVENSКИH CIVILNIH INTERNIRANCEV

PREDSIEDSTVU SVETA MINISTROV – kabinet/Rim

Vaše predsedstvo je v skladu z višjimi določbami in s pismom št. 7368/G.30 z dne 13. februarja (prejšnji mesec) odločilo, da Ministrstvo za notranje zadeve prevzame upravljanje taborišč s slovenskimi civilnimi interniranci.

Na seji, ki je bila sklicana z namenom, da se določijo najosnovnejši elementi za prenos pristojnosti za upravljanje taborišč z Generalštaba vojske/Oddelka za vojne ujetnike na Ministrstvo za notranje zadeve, so se pojavila razhajanja pri tolmačenju odgovornosti oskrbe.

Zaradi teh razhajanj je vojaška uprava zadevo še enkrat določila v temeljih, saj je bilo izraženo mnenje, da je treba popolno ukinitvev koncentracijskih taborišč obravnavati tudi z vidika predvidljivega nadaljnjega razvoja obstoječe organizacije.

Dejstvo pa je, da je predstavnik Ministrstva za notranje zadeve izjavil:

a) da uprava Ministrstva za notranje zadeve ne more poskrbeti za nadaljnji razvoj, ki bi ga povzročila popolna ukinitvev zdajšnje organizacije internacijskih taborišč, saj nima možnosti vzpostavitve novih taborišč;

b) da je isto ministrstvo pripravljeno prevzeti le upravljanje že delujočih taborišč in taborišč, ki bodo zgrajena v prihodnosti pod pristojnostjo vojnih organov.

Upoštevajoč navedena dejstva sledi:

a) pri sprejetju predloga Ministrstva za notranje zadeve bi prišlo do razkola internacijskih taborišč, in sicer na dva bloka, med katerima ne bi bilo koordinacije;

b) morebitne omejitve celostne oskrbe bi precej vplivale na možnosti in smotrnosti izvajanja te oskrbe;

c) na predlog o ukinitvi taborišč so vezana pomembna vprašanja političnih, dobrodelnih in propagandnih razsežnosti, katerih rešitev je, po drugi strani, v celoti znotraj pristojnosti civilnih oblasti.

MINISTRSTVU ZA NOTRANJE ZADEVE

Glavna uprava vojnih služb

in v vednost:

VOJNEMU MINISTRSTVU / kabinet

18. maja 1943 / Leto XXI

RIM

14758/7368/G.30.1.

25.3.XXI

2091

ZADEVA: NAMESTITEV SLOVENSКИH CIVILNIH INTERNIRANCEV

S pričujočim obvestilom in pripadajočo kopijo je Vojno ministrstvo opozorilo na težave, s katerimi se je srečalo pri nedavnih pogajanjih s predstavniki vaše uprave pri razreševanju vprašanj prevzema pristojnosti za upravljanje taborišč slovenskih interniranih civilistov od Ministrstva za notranje zadeve.

Te težave so nastale zaradi izjave vašega ministrstva, da ne bo moglo samostojno upravljati načrtovanih novih taborišč.

Naše predsedstvo na podlagi poročila Vojnega ministrstva z dne 1. maja ni moglo dognati, zaradi katerih razlogov vaše ministrstvo ne more sprejeti omenjenih odgovornosti in kaj onemogoča morebitne dogovore v zvezi s to zadevo.

Med drugim tudi ugotavlja, da so splošni argumenti, ki jih navaja Vojno ministrstvo, utemeljeni, ko se nanašajo na nujnost dokončne rešitve te zadeve, ki bi v skladu z višjimi določbami ustrezala merilom predaje upravljanja vseh taborišč civilnim oblastem, še posebej če upoštevamo učinke političnega značaja, s katerimi je ta predaja povezana.

Na podlagi navedenega naprošamo vaše ministrstvo, da znova preuči vse argumente Vojnega ministrstva in ga natančno obvesti o težavah, s katerimi se sooča, ter hkrati navede čisto konkretne predloge za odpravo teh težav v čim krajšem času.

DRŽAVNI PODSEKRETAR

Amiliare Rossi

UNIČENO

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE
Glavna uprava vojaških služb

Rim, 1. julija 1943/XXI

Div.: Pisarna pomočnika

Št. protokola: 9290/327-31 Priloge:

nanašajoč se na dokument 14758/7368-9-30-2 z dne 18. 5. (prejšnji mesec)

žig:

PRESEDSTVO SVETA MINISTROV

7. julija 1943

20004/7368 G.30-1

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV

– kabinet – sedež

– kabinet ministra – sedež

ZADEVA: NAMESTITEV INTERNIRANIH SLOVENSКИH CIVILISTOV

Nalog Vojnega ministrstva, ki Ministrstvo za notranje zadeve prosi, da ta prevzame ne le upravo taborišč za slovenske civiliste v Padovi, Trevisu, Gonarsu, Reniccih, Tavernelli, Pietrafitti in v Colfioritu, temveč tudi prihodnji razvoj obstoječe organizacije, posledično zahteva takojšnjo izgradnjo novih taborišč, ki bi lahko sprejela nove slovenske civilne internirance, ki jih je aretirala policija in drugi vojni organi.

Kot je že bilo poudarjeno na sestanku Generalštaba vojske – oziroma Oddelka za vojne ujetnike – o uresničevanju prenosa pristojnosti za upravljanje omenjenih taborišč, naše ministrstvo ne more prevzeti materialne odgovornosti za izgradnjo novih taborišč iz številnih razlogov ter še posebej zaradi težav, ki bi jih (v tem trenutku) imelo s pridobivanjem potrebnega gradbenega materiala (les, opeka, cement, železo, medenina, oskrba in ureditev vojašnice, kuhinjski pripomočki, kuhinjska oprema, sanitarne napeljave, prevozna sredstva, gorivo itd.).

Poleg tega bi bilo zelo težko zagotoviti delovanje novih taborišč, saj je celotno osebje, s katerim ministrstvo razpolaga, že obremenjeno z drugimi nalogami.

Poleg tega je treba poudariti, da je bilo treba zaradi izostrenih protinapadov sovražnih sil v zadnjem času zgraditi začasna bivališča za družine z območij, prizadetih zaradi letalskih napadov, namreč iz Sicilije, južne Italije, Neaplja in Livorna.

Zaradi navedenih razlogov predstavlja to precejšnje težave, saj je treba prizadetim nujno zagotoviti primerno začasno bivališče, oddaljeno od centrov, ki so najpogostejša tarča sovražnih napadov.

Zato še enkrat potrjujemo, kar smo že sporočili Generalštabu vojske, in sicer, da bo naše ministrstvo po tem, ko bo dobilo ustrezna finančna sredstva, začelo postopno prevzemati upravljanje omenjenih taborišč, ki so za zdaj v pristojnosti vojaških organov, ter drugih taborišč, ki jih bodo ti organi vzpostavili v namen preselitve drugih kontingentov slovenskih civilistov na druga območja.

ZA MINISTRA

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE Rim 1. septembra 1943
Glavna uprava služb za javno varnost

žig:
PRESEDSTVO SVETA MINISTROV
3. septembra 1943 – III
24258.7368.G.Jo/1

PRESEDSTVU SVETA MINISTROV – kabinet v Rimu
Div.: A.G.R. Odd.: 2
Št. protokola: 451/Priloge:

ZADEVA: Čistka slovenskih civilistov na zasedenem ozemlju in njihova internacija v vojaška koncentracijska taborišča

Na podlagi note št. 20004/7363=G. 30=I z dne 16. 7. (prejšnji mesec) sporočamo, da so bili slovenski civilisti, deloma tudi celotne družine (ženske in otroci), v čistki, ki so jo izvedle vojaške oblasti, internirani v vojaška koncentracijska taborišča iz preventivnih ali zaščitnih razlogov v okviru izvedenih operacij na okupiranem ozemlju Slovenije in Hrvaške in v drugih novih provincah.

Tovrstne operacije so bile izvedene na podlagi meril, ki zagotavljajo široko preventivo, torej operacije, ki so bile izvajane v obliki dokončnih in radikalnih izselitev centrov, za katere se je domnevalo, da so središča najbolj intenzivnega razvoja uporniških aktivnosti. Na tak način je bil prekinjen morebitni pretok pomoči med družinskimi člani in prijatelji, vpletenimi v omenjene uporniške akcije.

Po teh merilih so elementi, za katere ne velja, da so civilni interniranci iz policijskih razlogov, tisti elementi, ki so bili razseljeni in evakuirani iz preventivnih ali zaščitnih razlogov, zato upravljanje zadevnih koncentracijskih taborišč ni v pristojnosti te Splošne uprave, temveč kvečjemu Splošne uprave Vojaškega oddelka našega ministrstva.

Glede na dane razmere pa menimo, da v tem trenutku ne bi bilo primerno prenašati pristojnosti za upravljanje omenjenih taborišč z vojaških organov na druge službe, saj bi to privedlo do različnih administrativnih in organizacijskih operacij, ki bi zase zahtevale drugje nepogrešljivo osebje ter hkrati predstavljale izgubo časa.

Vaš oddelek zato naprošamo, da zadevo znova preuči in nas o tem obvesti.

ZA MINISTRA

ITALIJANSKO MINISTRSTVO – AFRIKA

ZELO NUJNO/TRAJNO kopija

Vojaški oddelek

Rim, 6. julija 1940 XVIII

VRHOVNEMU POVELJSTVU GENERALŠTABA

št.: 973659/b

VOJNA POŠTA

(ref. št.: 223/A z dne 21. 6. 1940)

MINISTRSTVU ZA FINANCE – generalnemu
državnemu računovodstvuin v vednost:

MINISTRSTVU ZA ZUNANJE ZADEVE – kabinet

VOJNEMU MINISTRSTVU – kabinet

MINISTRSTVU MORNARICE – kabinet

MINISTRSTVU ZRAKOPLOVSTVA – kabinet

ZADEVA: Ekonomska podpora sovražnikovim vojnim ujetnikom

Glavna vlada A.O.I. je zaprosila za informacijo o ekonomski podpori, ki pripada sovražnikovim vojnim ujetnikom.

Glede na 101. člen vojnega zakona, ki je bil sprejet s kraljevim dekretom z dne 8. julija 1938-XVI, št. 1415, morajo biti zgoraj omenjeni ujetniki obravnavani v skladu z mednarodnimi konvencijami.

Ženevska konvencija z dne 27. julija 1929 glede vojnih ujetnikov v 23. členu poglavja VII določa (glej prilogo), da smejo razen v posebej sprejetih dogovorih med vojskujočimi se stranmi le oficirji in njim enakovredni ujetniki od okupatorja prejemati plačo (la meme solde), ki je enaka plači oficirjev okupatorske vojske, vendar le pod pogojem, da ta vsota ni višja od vsote, do katere so jetniki upravičeni v lastni domovini.

Za odgovor na vprašanja Glavne vlade A.O.I. bi bilo treba preveriti še naslednje podatke:

1) Ali so bili sprejeti posebni dogovori (in kakšni) z Anglijo in s Francijo glede ekonomske podpore vojnim ujetnikom.

2) Če do teh dogovorov ni prišlo, je treba izvedeti, kakšen je točen znesek (»la meme solde«), ki ga določa zgoraj omenjena mednarodna konvencija o ekonomski podpori oficirjem in njim enakovrednim ujetnikom v času njihovega ujetništva.

Še posebej za ujetnike, ki jih je ujela naša vojska, bi bilo treba ugotoviti, ali se za izhodiščno vsoto vzame le osnovno plačo, ki se ujema z izplačilom enakovrednih činov v naši vojski, ali pa tisto, ki zajema izplačilo vseh ostalih dodatkov (osnovna plača, dodatek za

aktivno služenje, družinski dodatek, vojna odškodnina in dodatek za morebitno družinsko skrbništvo, in – za ujetnike v Afriki – tudi kolonialno odškodnino), razen seveda za vse posebne pristojnosti, kot so operativne doklade, živilski obroki itd.

Poleg tega je treba poudariti, da se izplačila italijanskim oficirjem razlikujejo ne samo glede na njihov čin, temveč tudi glede na njihovo starost, delovno dobo in na njihove družinske razmere (dodatek za vojno odškodnino in družinske doklade).

Za primer, ko bi bilo za oficirje in njim enakovredne člane sovražne vojske, ki so padli v ujetništvu, treba plačati vsoto z izplačilom vseh ostalih dodatkov, ki se ujema z vsoto izplačil za enakovredne čine v naši vojski, se za vsak čin določi srednja in fiksna vsota, pri čemer je treba razlikovati med padlimi ujetniki, ki so bili zajeti v Kraljevini, in tistimi, ki so bili zajeti v kolonijah. Ti zadnji bi vsekakor morali biti deležni dodatnega kolonialnega izplačila.

Nazadnje bi bilo treba določiti še kriterije za razvrstitev in primerjavo činov, pri čemer je treba prav tako upoštevati obstoječe tuje kolonialne čete oficirjev črnske rase.

3) Zaradi še vedno manjkajočih dogovorov, ki izhajajo iz prve točke ter se nanašajo na omejitve iz prvega odstavka 23. člena mednarodne ženevske konvencije z dne 27. julija 1929, bi bilo treba dognati, ali so izplačila italijanskim oficirjem res nižja – kot se domneva – od izplačil francoskim in angleškim oficirjem enakega čina. Če to ne drži, bi bilo treba prejeti točne podatke o izplačilih lastnim oficirjem in njim enakovrednim vojakom od zgoraj omenjenih držav in izvedeti, ali so bili sprejeti dogovori – na podlagi drugega odstavka 23. člena omenjene konvencije – o posebnih davčnih provizijah pri menjavi italijanske valute v tujo valuto in obratno.

Naprošamo vas, da nam kar najhitreje posredujete podatke, ki so predmet te note, in morebitna druga navodila za izvajanje omenjene konvencije ter navedete, ali bi bilo v skladu s 101. členom vojnega zakona treba sprejeti poseben kraljevi dekret za ratifikacijo norm za uresničevanje zadevne konvencije glede zgoraj omenjenih zadev ter ustanoviti organ, ki bi bil pristojen za te zadeve.

Naprošamo ministrstvo za finance, da nam posreduje navodila glede obračuna izplačil, do katerih so upravičeni vojni ujetniki.

MINISTER
TERUZZI

(prepis se ujema z izvirnikom)

Vodja Vojnega oddelka

(podpolkovnik Vojne službe Arturo Ferrara)

...UMIRAT OD GLADU

Linorez iz mape Nikolaja Pirnata: Domovi ječe gozdovi, izdal GŠ NOV in PO Slovenije, 1944.

ŽRTVE ITALIJANSKEGA KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA NA RABU

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	AGRIČ (AGNIČ) JOŽE	Jože	Kure Marija	2.12.1906	Tušev dol	1.12.1942
ACDE	AHLIN SREČKO	Jože		1914	Ježica	27.12.1942
D	ANŽUR ANTON	Matija	Elen Angela	1923	Čabar	23.2.1943
ABCDE	ANŽUR FRANC	France		4.11.1898	Zgornji Kašelj (Sostro)	1.1.1943
ABCDEF	ANZELJC JOŽE	France		8.3.1905	Velike Bloke	24.3.1943
ACDE	ARH FRANČIŠKA	Vekoslav	Malnar Frančiška	1.2.1941	Čabar	30.7.1942
ABE	ARKO JOŽE	Jakob		1.3.1896	Zamostec (Sodražica)	8.6.1943
ACDE	ARNIČ BORIS	Maks	Eržen Antonija	1905	Stari trg	4.12.1942
F	AVSEC ANDREJ	Andrej	Ohalič Ana	14.2.1920	Ljubljana	9.2.1943
F	AVSEC FRANC			12.8.1923	Knežja njiva	12.4.1943
CDEF	BADEC JAKOB	Matevž		21.4.1904	Vrhnika – Lož	18.12.1942
ACDE	BAHOR MIHAEL	Janez	Grahek Neža	1894	Duga Resa Ljubljana	7.12.1942
ABCDEF	BAJC FRANC	Franc	Pintar Tereza	14.5.1904	Babno polje	16.11.1942
CDE	BAJUK FRANCE	Martin	Bajuk BarBara	1896	Radovica	16.11.1942
ABCDEF	BAJUK JANEZ	Marko	Bajuk Marija	1.3.1908	Radovica	23.11.1942
ABCDE	BAJUK STANISLAV	Martin	Bajuk Marija	3.1909	Radovica	24.2.1943
ABCDE	BALKOVEC FRANC	Jože	Kadunič Ana	5.2.1925	Ljubljana (Zilje)	3.1.1943
ABCDE	BALKOVEC JANEZ	Janez	Pavlakovič Marija	22.11.1889	Balkovci	23.11.1942
ABCDE	BALKOVEC JANEZ	Peter		14.11.1908	Vinica (Zilje)	17.1.1943
AE	BALKOVEC PETER	Peter			Preloka	
ACDEF	BAN STANISLAV	Julij	Hatežič Marija	1940	Reka	22.11.1942
ABCDE	BARAGA ANDREJ	Tomaž	Mramoze Marija	11.12.1886	Cerknica	16.12.1942
					(Reber)	
ABCDE	BARLE JANEZ	Janez	Sirk Katarina	21.3.1912	Gornje	5.1.1943
					Kamenje	
ABCDEF	BAVEC FRANCE	Jurij	Bavec Helena	10.10.1887	Iga vas	20.11.1942
ABF	BAVEK JAKOB			21.4.1904	Vrhnika pri Ložu	18.12.1942
A	BEDE JOŽE					
ACDEF	BELKO JANEZ	Ivan	Lesar Apolonija	1888	Dobliče	6.11.1942
A	BENAT FRANC					
ACD	BENDE JANEZ	Janez	Krajcer Frančiška	1904	Kotlica-Reka	14.11.1942
ACDEF	BENČINA JANEZ	Primož	Turk Jera	1878	Novi kot	5.12.1942
ABCDEF	BENČINA JANEZ	France		15.7.1907	Novi kot	7.1.1943
ACDEF	BENČINA JOŽE (JAKOB)	Janez	Troha Amalija	1918	Ravnice	26.12.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	BENČINA ZVONKO	Anton	Lipovac Milka	1940	Prezid	18.9.1942
CDE	BERLEC FRANCE	Matej	Homar Marija	1894	Brezovica Ljubljana	7.11.1942
BCDE	BERNIK JOŽE		Bernik Marija	8.2.1887	Hruševo Dobrova (Škofja Loka)	30.11.1942
ACDE	BERTONCELJ FRANCE	Janez	Urešič Ana	1895	Bizovik (KrosAna) (Škofja Loka)	27.11.1942
ABCDE	BERČAN LUDVIK	Jakob		2.9.1921	Šmarje Sap (Gor.Slivnica)	18.1.1943
AB	BEVKA JANEZ			27.10.1881	Breg	5.11.1942
BCDEF	BEČAJ ALOJZ	France	Intihar Marija	17.11.1914	Bečaje	16.12.1942 15.12.1942
ABCDEF	BEČAJ FRANC	Anton	Rudolf Marija	4.12.1907	Hruškarje	26.11.1942 28.11.1942
A	BINČIČ MARIJA					
BCDE	BLATNIK JOŽE	Jože	Žagar Marija	8.7.1893	Vrhoplje – Ljubljana	26.11.1942
ABCD	BOŽIČ MIHAEL	Mihael	Tomc Marija	24.8.1888	Dobrava – Ljubljana	20.5.1943
ABCDE	BOBNAR ANTON	Anton	Nuža Neža	6.2.1902	Gornji Globodol	10.1.1943
ABCDE	BOBNAR JOŽE	Jože	Hrovat Marija	1894	Vel.Lipovac	3.12.1942
ABCDE	BOBNAR MARTIN	Janez	Zupančič Tereza	9.9.1924	Novo mesto	20.10.1942
ABCDE	BOGATAJ FRANC	Anton	Pohavnik Ušula	1.2.1915	Rakitna	8.1.1943
ACDE	BOH JANEZ	Janez	Škerjanec Marija	23.2.1891	Šmarje	24.2.1943
ABCDEF	BOH JERNEJ	Bartol	Šaskovič Gertruda	15.5.1904	Gobnišče	6.11.1942
ACDE	BOHA MATEJ	Leopold	Škrabelj Marija	1897	Sladka gora – Ljubljana	20.12.1942
ABCDEF	BOHTE FRANC	Jože	Sašek Marija	16.7.1895	Travni Dol (Hušica)	25.12.1942
ABCDE	BOLDAN FRANC	Pavel	Kočjan Marija	1.2.1924	Gradenc (Gredevc)	6.2.1943
ABCDE	BOLKA VALENTIN	Valentin	Lukežič Marija	21.9.1914	Semič	26.11.1942
CD	BOLNAR MARTIN	Janez	Župančič Tereza	1924	Novo mesto	20.10.1942
BCDE	BOLTE ANTON	Janez	Vidregar Jožefina	5.12.1903	Mirna – Ljubljana (Selska gora)	21.1.1943
AB	BOVHA MATEJ			9.9.1897	Kot – Semič	20.12.1942
ABCDEF	BOZGA JAKOB	Janez		15.7.1890	Trsoglav, Mali Lipoglav	10.1.1943
ABCDE	BRADEŠKO FRANC	Franc		2.2.1891	Horjul, Podolnica	26.12.1942
ABCDE	BRANCELJ FRANC	Jože		15.10.1925	Gornja Brezovica	8.1.1943
ACDE	BRAVARIČ JANEZ	Jože	Jegas Frančiška	1923	Stanica – Karlovac	7.1.1943
ABCDEF	BREJC JANEZ	Janez	Šenk Uršula	1885	Predoslje Ljubljana	19.12.1942
ABCD	BRENCE JANEZ	Matej	Simič Marija	24.4.1860	Ustje – Ljubljana (Rakitna)	26.3.1943
D	BREZOVAR JANEZ	Janez	Hlene Helena	1907	Zagradišče	31.1.1943
A	BRIMSEK JANEZ					
ABCDEF	BRKOPEC PETER	Jurij	Cvar Ana	23.3.1908	Vinice	4.11.1942
F	BRKOPEC PETER	Gregor	Cvar Ana		Vinica	4.11.1942
AB	BRLEC FRANC			2.10.1894	Bizovik	7.11.1942
AB	BRTONCELJ FRANC			9.1.1895	Godešič Škofja Loka	26.11.1942
BCDE	BRUNČEK JANEZ	Janez	Arh Marija	23.3.1900	Ljubljana	24.10.1942
ACDEF	BUKOVAC JANEZ	Jakob		1874	Krizmani	9.12.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	BURA ANTON	Matevž	Jančar Marija	1888	Podkilavac	18.11.1942
ACDE	BUTALA ANTON	Janez		1910	Ljubljana	30.10.1942
ABCDE	BUTALA JANEZ	Janez	Stipanič Ana	8.12.1897	Gradac	24.12.1942
ABCEF	CANKAR ANTON	Gregor	Kožuh Ivana	1912	Dolenja vas	16.12.1942
BCDE	CANKAR JANEZ	Matej	Cankar Frančiška	23.2.1894	Babna gora	4.4.1943
D	CANKAR JOŽE	Gregor	Kožuh Jožefina	1912	Dolenja vas	16.12.1942
BCE	CANKAR JOŽEF	Janez/Fran	Zupancič Rozalija	5.2.1891	Dobrunje	1.12.1942 2.12.1942
ABCDE	CENTA EDVARD	Janez	Stražisar Marija	13.12.1914	Rob – Velike Lašče (Selo)	27.12.1942
ABCDE	CESAR ANTON	Janez	Glavan Frančiška	3.6.1898	Vrbovec – Ljubljana	10.3.1943
ABCDEF	CIBER JAKOB	Matija	Kapelj Marija	16.7.1898	Kot	13.12.1942
ABCDF	CIMPERMAN ALOJZ	Lojze	Zupancič Marija	21.3.1902	Lipoglav (Brezje)	21.11.1942
CDE	CIMPRIČ JAKOB	Jakob	Turk Marija	1880	Novi kot	30.11.1942
ACDE	CIMPRIČ JURIJ	Jurij	Miklič Helena	1870	Novi kot	22.11.1942
ACD	CIMPRIČ LOJZE	Valentin	Košmrlj Antonija	1941	Novi kot	30.9.1942
ACDEF	CIMPRIČ MARIJA	Jakob	Žagar Helena	1865	Gorači	22.8.1942
BCDE	CIUHA JANEZ	Jakob	Štrekelj Marija	15.7.1889	Dobrova	19.11.1942 18.11.1942
CDE	COŽ ANTON	Anton	Skubic Katarina	1900	Ljubljana	27.12.1942
CDE	COŽ JOŽE	Anton	Okoren Ana	1894	Šmarje Sap	24.11.1942
CDE	COLNAR BLAŽ	France	Klič Marija	1926	Podlipovec (Podpihovec - Reka)	5.11.1942
ACDE	COLNAR FRANC	Jože	Ridmac Frančiška	1897	Prlejšova – Reka	18.11.1942
D	CUNDER FRANCE	Gregor	Smorga Marija	1890	Jarše	16.1.1943
A	DADEŠ ROZIKA					
ABCDF	ČADANIČ (ČADONIČ) FRANCE	Marko	Erdelec Frančiška	11.9.1919	Balkovci	20.11.1942
ACDE	ČADEŽ Anton	Štefan	Malnar Elizabeta	1871	Resmani	3.11.1942
ACDEF	ČADEŽ ANTONIJA	France	Ožbald Jožefina	1938	Resmani	22.11.1942
ACDEF	ČADEŽ ROZIKA	Jože	Malnar Frančiška	1941	Resmani	13.9.1942
AB	ČADONIČ JOŽEF			7.3.1917	Balkovci	2.12.1942
ABCDEF	ČAMPA LUDVIK	Primož	Zadnik Marija	18.10.1892	Gora – Sodražica	19.12.1942
BCDF	ČELARC FRANC	Franc	Malovrh Marija	29.10.1922	Brezje – Dobrova	14.12.1942
ABCDE	ČEMAS FRANCE	Matej	Kurčič Katarina	26.1.1896	Zilje	7.12.1942
CDE	ČEREDNJAK JANEZ	Vasilij	Gruđen Ana	1923	Preloka	4.12.1942
ABCDE	ČERNE ALOJZI	Jože		6.3.1892	Reka Trebeljevo	31.12.1942
ACBDEF	ČERNE PAVEL	Janez	Černe Marija	6.1.1875	Grčarice	16.11.1942
AB	ČOŽ Anton			20.10.1900	Pance	27.12.1942
B	ČOŽ JOŽEF			13.12.1894	Šmarje Sap	24.11.1942
ACDE	ČOLMAR FRANCE	Jože	Rindac Frančiška	1897	Prlejšova (Preilova) – Sušak	18.11.1942
ACDE	ČOP ANTON	Nikolaj	Klepac Apolonija	1850	Smreče	5.11.1942
ACDE	ČOP EMANUEL	Miroslav	Klepac Matilda	1904	Sokoli	16.11.1942
ACDE	ČOP FRANC	Franc	Malnar Dragica	1941	Sokoli	4.10.1942
ACDE	ČOP FRANCE	Jože	Lautar Tereza	1874	Sokoli	28.11.1942
ACDE	ČOP FRANCE	Miroslav	Klepac Matilda	1909	Sokoli	18.12.1942
ACDE	ČOPIGNACIJ	Jože		1865	Sokoli	25.11.1942
A	ČOP JOŽE					
ACDE	ČOP JOŽE	Jurij	Žurga Marija	1911	Žurge	5.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	ČOP JOŽE	Bogdan	Poje Frančiška	1941	Sokoli	8.11.1942
CDE	ČOP VALENTIN	Anton	Malnar Marija	1883	Brinjeva Draga	30.11.1942
ACDE	ČOP VALENTIN	Valentin	Žagar	28.8.1922	Brinjeva Draga	10.2.1943
ACDE	ČOP VALENTIN	Izidor	Čop Julija	1896	Tršče	28.10.1942
ACDE	ČOP ŠTEFAN	Albert	Malnar Ivanka	1882	Sokoli	6.11.1942
ABCDEF	ČRNIČ MIKO	Miko	Kalčič Katarina	11.6.1909	Bedenj	28.11.1942 27.11.1942
AECD	ČUK VILIBALD	Jakob	Benko Justina	1922	Št.Pavel – Celje	29.12.1942
ACDE	DE CECO ANTON	Basilij	Mrakar Neža	1900	Gorenja (Gornja) Vas – Ljubljana	18.11.1942
ABCDF	DEŽELIAN MILAN	Franc	Propavič Ana	1916	Polane – Ljubljana	30.1.1943
ABCDEF	DEBELJAK ALOJZ	Janez	Troha Neža	7.7.1888	Babno Polje Loški Potok	8.1.1943
ABCDEF	DEBELJAK FRANC	Anton	Struna Frančiška	13.12.1902	Podgora	2.11.1942 11.11.1942
BCDE	DEBELJAK FRANC	Anton	Mesojedec Frančiška	28.1.1904	Št.Rupert (Velike Lašče)	26.12.1942
ABCDEF	DEBELJAK JANEZ	Janez	Car Marija	7.12.1924	Loški Potok	12.11.1942 11.10.1942
ABCDEF	DEBELJAK JOŽE	Anton	Slane Frančiška	15.8.1909	Podgora	24.12.1942
A	DEBEVC FRANC					
ABCDEF	DEBEVEC FRANCE	Tomaž	Suhadolnik Marija	28.1.1892	Preserje (Rakitna)	25.11.1942 24.11.1942
ABCDEF	DEBEVEC JOŽE	Lovrenc	Gabrošek Margareta	18.2.1893	Kot	9.11.1942
ABCDE	DEJAK JANEZ	Anton	Benčina Uršula	30.4.1888	Ribnica	26.10.1942
ABCDE	DERGANC ALOJZ	Jurij	Gnidovec Ana	4.6.1902	Podgora – Ljubljana	1.1.1943 31.12.1942
ABCDE	DERMASTJA JANEZ	Anton		16.6.1908	Zadvor	13.1.1943
ABCDE	DIMNIK VALENTIN	Mihael	Jerše Ana	4.2.1897	Jarše	9.1.1943 8.1.1943
ACDE	DJURIČ JOŽE	Janez	Sušan Marija	1892	Kudeli – Reka	10.12.1942
ABCDE	DOBOVIČNIK MARTIN	Jože	Kamšak Tereza	1883	Lloka – Dobrna	23.12.1942
ABCDEF	DOBRAVEC JOŽE	Jakob	Hribar Marija	1.4.1921	Mramorovo – Bloke	4.1.1943 3.1.1943
BCDEF	DOBREN GAŠPER	Peter	Lič Tereza	3.1.1887	Preserje	10.12.1942
ABCDEF	DOLENC JAKOB	Anton	Skopec Marija	3.5.1893	Babna gora	25.11.1942 24.11.1942
ABCDEF	DOLES ANTON	Janez	Petrič Margareta	13.5.1898	Ponikve	23.10.1942 19.12.1942
ABCDE	DOLINAR ANTON	Matej	Suhadolc Marija	20.10.1914	Dobrova	1.1.1943 31.12.1942
BCDE	DRAGOVAN MARTIN	Janez		24.10.1898	Gabrovec (Grahovec) Metlika	17.1.1943
ABCDEF	DRAGOŠ MIHAEL	Mihael		1900	Zugoviči Bela Krajina	2.12.1942 12.2.1943
A	DRENİK FRANC					
ACDE	DRMEC JANEZ	Jože	Drmec Marija	1902	Mandli	16.11.1942
ABCDE	DROBNIČ FRANC	Jakob	Grebenc Frančiška	6.7.1900	Visoko – Ljubljana	15.11.1942
ABCDEF	DROBNIČ JOŽE	Peter	Debeljak Tereza	11.7.1910	Bločice	4.1.1943 3.1.1943
ABCDE	DROBNIČ KAREL	Gregor	Drobnič Gertruda	16.7.1900	Lužarji	10.1.1943
ABCDE	DROBNIČ MILAN	Anton	Drobnič Marija	1925	Zalog – Ljubljana	29.10.1942
CD	DUBAR JOŽE	Janez		1913	Srebrnice – Črnomelj	15.1.1943

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCDEF	DUH JOŽE	Albert	Jordan Marija	1893	Dolenja vas	31.12.1942
BE	DULAR JOŽEF	Janez		2.8.1913	Potok (Srebrnice Čmomelej)	14.1.1943
ACD	ERŽEN FILIP	Lovrenc	Pantar Apolonija	1893	Prezid	5.11.1942
ACDEF	ERŽEN FRANC	Valentin	Troha Ivanka	1932	Gorači	22.11.1942
ACDE	ERŽEN FRANCE		Eržen Angela	1867	Gorači	9.9.1942
ACDE	ERŽEN MARIJA	Valentin	Troha Ivanka	1940	Gorači	27.8.1942
ACDE	ERŽEN VALENTIN	Filip	Zbašnik Ivanka	1911	Gorači	31.12.1942
BCDE	ERBIDA JOŽE	Srečko	Riznar Marija	9.3.1896	Veliki Lipovec (Ajdovec)	10.12.1942
ABCDE	ERBIDA SREČKO (FELUKS)	Srečko	Riznar Marija	14.5.1890	Veliki Lipovec (Ajdovec)	5.1.1943 4.1.1943
ACDF	ERENT JANEZ	Mihael		1882	Plešče	5.1.1943
ABCDE	ERJAVEC FRANC	Janez	Rankar Jožefina	6.9.1899	Višnja gora	2.12.1942 11.12.1942
D	FANCE ANGELA	Matej	Zbašnik Ana	1890	Gorači	23.8.1942
DE	FERBEŽAR ANTON	Rudolf		1896	Petriči – Čabar	27.11.1942
ABDEF	FINK FRANC	Janez		16.10.1903	Kot – Semič	25.1.1943
AB	FLIS RUDOLF			1896	Veliki Lipovec	10.1.1943
BDE	FLORJANČIČ ANTON	Štefan		10.2.1923	Semič, Vavpča vas	17.1.1943
ABDE	FOJKAR JOŽE	Tomaž	Fojkar Marija	16.9.1922	Polje – Ljubljana (Gabrška gora)	15.12.1942
ADE	FRANCETIČ EMILJA	France	Mladenič Helena	1876	Sasoni – Kastav	25.11.1942
A	FRANTE JOŽE					
DE	FRBEŽAR ŠTEFAN	Filip		24.12.1896	Vrhovci	19.1.1943
AB	FRICELJ LEOPOLD			25.5.1909	Velika Lahinja	23.11.1942
ABDEF	FURLAN IVAN	Jože	Krivar Ivanka	10.6.1905	Ljubljana	4.11.1942 3.11.1942
ACDE	GABINAC JOŽE	Nikolaj	Gabinac Barbara	1895	Gabinac – Karlovac	8.11.1942
ABCDE	GABROVEC AVGUST	Jože	Antončič Marija	4.12.1891	Vrhnika (Mavhinje)	21.3.1943
A	GALJANEZ					
ABCDE	GALIČ JOŽE	Valentin	Babnik Marija	20.2.1891	Šujica	17.12.1942 18.12.1942
ACDE	GALIČ PETER	Valentin		9.3.1897	Lavrica	15.1.1943
A	GATE RUDI					
A	GAŠPARIČ JANEZ					
BCDEF	GAŠPERIČ PAVEL	Janez	Zidar Jožefina	9.2.1894	Zadvor	29.11.1942
ABCDE	GAŠPERIČ (GAŠPARIČ) SREČKO (FELIKS)	Anton	Erjavec Rozalija	28.8.1905	Podlipa Novo mesto	4.1.1943
ABCDEF	GAČNIK JANEZ	Anton		26.3.1905	Videm – Krka Krško	8.1.1943
AB	GERL JANEZ			28.8.1900	Podgora – Lož	7.1.1943
CDE	GERŠIN JOŽE	Martin	Sever Jera	1889	Rožnik – Ljubljana	5.1.1943
ABCDE	GESELJ (GEŠELJ) JOŽE	Jože	Gorše Katarina	17.6.1898	Zapudje	10.1.1943 9.1.1943
ABCDE	GLAVAN JANEZ	France	Roben Ana	19.8.1911	Dolenje Kamenje	9.1.1943 8.1.1943
ABCDE	GLAVAN JOŽE	Andrej	Mavec Marijana	3.2.1887	Škrlje	5.1.1943 4.1.1943
AB	GLAVIČ JANEZ			6.7.1918	Božic Vrh	12.4.1943 12.1.1943

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDEF	GLAŠIČ JANEZ	Jakob	Švigelj Marija	13.5.1896	Iška vas	18.10.1942
ABCDE	GLOBOKAR FRANCE			24.9.1893	Podbukovje Ljubljana	13.3.1943
ABCDE	GNIDOVEC ANTON	Lojze	Koren Tereza	1919	Veliki Lipovec (Ajdovec)	21.12.1942
BCD	GOLAŽ JANEZ	Danilo		21.11.1904	Metlika (Mali Lesc-Črnomelj)	31.12.1942 30.12.1942
A	GOLAR JOŽE					
ABCDE	GOLE RUDOLF	Rudolf	Langer Ana	14.4.1898	Gornji Globodol	8.1.1943 7.1.1943
ABCDE	GOLOB FLORJAN	Jože	Golob Jožefina	8.5.1894	Trska Gora	4.1.1943
ABCDE	GOLOBIČ ANTON	Jakob	Muren Marija	11.9.1903	Dolnja Hrušica	17.11.1942
ABCDE	GORENJC JANEZ	Jemej	Bradač Ivanka	29.5.1942	Ajdovec	15.9.1942
ABCDE	GORJANC ALOJZ	France	Plešec Ana	16.10.1894	Toplice – Ljubljana	8.2.1943
A	GORNIK ANDICA					
ABCDE	GORNIK ANDREJ	Andrej	Mihelič Marija	13.10.1891	Sodražica	1.1.1943
ABCDE	GORNIK KAREL	Luka	Mihelič Marija	21.4.1899	Žimarice	21.1.1943
ABCDE	GORŠE ANTON	Edmund	Gralut Katarina	1915	Lokve	4.1.1943
ABCDE	GORŠE STANISLAV	France		12.4.1904	Podhosta	17.1.1943
AE	GOVEDNIK JANEZ	Anton			Rosalice	
ABCDEF	GRADIŠAR ALOJZ	Jože	Zgonc Amalija	1915	Mramorovo Pri Pakovem	2.1.1943
ABCDE	GRADIŠAR JANEZ	Lojze	Mikuš Jožefina	18.9.1937	Rakitna	3.12.1942
ABCDE	GRAHEK JOŽE		Grahek Katarina	19.9.1893	Mihelja vas (Petrova vas) Črnomelj	28.12.1942
ABCDE	GRAHEK JOŽE	Jakob		1893	Petrova vas	26.1.1943
ACDEF	GRAJŠ MILKA	Janez	Kalič Marija	6.1942	Novi Kot	6.9.1942
ACDE	GRBAC ANA	Anton	Grbac Ana	1878	Prezid	2.10.1942
ACDE	GRBAC MATEJ	Matej	Perčič Tereza	1879	Kastav	25.11.1942
ABCDEF	GREGORIČ ALBIN	Martin	Fricelj Marija	12.10.1909	Rodnič	6.1.1943 5.1.1943
ABCDEF	GREGORIČ ANTON	Anton		30.11.1920	Podzemelj	18.1.1943
ABCDEF	GREGORIČ JANEZ	Janez	Turk Neža	27.12.1920	Bločice	9.12.1942
AE	GREGORČIČ MIHAEL	Anton			Šmihel – Stopiče	
ACDE	GRIL JANEZ	Jože	Urbiha Marija	1900	Podgora – Stari trg	8.1.1943
ACDE	GRL ANTON			1918	Milanov Vrh	22.12.1942
ABCDEF	GRUBAR FRANC	France	Penko Jožefina	5.8.1895	Veliki Ban (Polhovica)	3.11.1942
ACDEF	GRČMAN MIHAEL	France	Grčman Marija	1877	Stari Log – Kočevje	18.11.1942
ABCDE	GUŠTIN MARKO	Marko		11.2.1922	Drašiči	21.1.1943
AB	HABIČ FRANC			1.8.1913	Selje	7.1.1943
ABCDE	HABIČ FRANC	France	Žagar Jera	21.7.1885	Zadvor	1.12.1942 30.11.1942
AB	HABJAN ANTON			1918	Babna polica	8.12.1942
CDE	HABJAN LOJZE		Habjan Tereza	1919	Babna Gorica Lavrica	8.12.1942
ACDE	HAUPTMAN MIHAEL	Lojze	Hren Antonija	29.9.1886	Stična	25.11.1942
ABCDE	HENIGMAN	Janez	Stalcer Lojzka	15.5.1915	Semič	5.2.1943
	(HENIGSMAN) ALOJZ				(Vavpča vas)	
D	HENIGMAN ANTON	Anton	Trdan Franciška	1907	Rakitnica	4.2.1943
ACDE	HINNIGAR LUDVIK	Anton	Križnik Franciška	1909	Plevsko	9.1.1943

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	HITIALOJZ	Janez	Zakrajšek Marija	22.10.1889	Visoko – Želimlje	25.11.1942 24.11.1942
ABCDE	HITIFRANC	Janez		13.4.1892	Velike Lašče, Strletje	1.1.1943 31.12.1942
CDE	HODOROVIČ FRANCE	Pavel	Hodorovič Katarina	1891	Brod Na Kolpi	16.12.1942
A	HORVAT JANEZ					
BCDE	HORVAT JOŽE	Jurij	Končan Ana	21.2.1907	Tanca Gora	3.11.1942
A	HOČEVAR FRANC					
ACDE	HOČEVAR JANEZ	Janez		1902	Rakitnica	23.1.1943
ACDE	HOČEVAR LOJZE	Damijan	Zavodnik Patricija	1907	Trebnja Gora Jezero	14.1.1943
ABCDE	HRIBAR JAKOB	Janez	Ivanc Helena	13.7.1892	Besnica – Dobrunje	25.11.1942 24.11.1942
AE	HROVAT FRANC		Jelka		Dobnič	
ABCDE	HROVAT JANEZ	Janez	Jarko Marija	25.12.1921	Uršna sela- Toplice	25.12.1942
ABCDE	HROVATIČ ANTON	Anton	Hribar Cecilija	8.1.1899	Koroška vas (Moravska vas)	18.11.1942 17.11.1942
ABCDE	HUDNIK FRANC	Anton	Ciuha Ivanka	8.1.1906	Lavrica (Šujica)	4.2.1943
ACDEF	HUDOLIN GAŠPER	Anton	Janeš Ivanka	1871	Prkotova Draga	25.11.1942
ACDE	HUDOLIN JOŽE	Milan	Turk Zorka	1940	Gorači	16.10.1942
ACE	HUDOLIN JURIJ	Matej		1899	Sokoli	18.10.1942
ACDE	HUDOLIN MATEJ	Jurij	Žagar Ivanka	24.4.1863	Gorači	1.2.1943
ACDE	HUDOLIN VIKTOR	Milan	Turk Ivanka	3.1942	Gorači	2.9.1942
AE	HUDOROVIČ FRANC	Franc				
ACDE	HUDOROVIČ FRANCE	France		8.1942	Rab	17.11.1942
ACDE	HUDOROVIČ MATEJ		Hudorovič Margareta	1924	Črnomelj	4.1.1943
ACDE	ILIS RUDOLF	France		1896	Veliki Lipovec (Ajdovec)	10.1.1943
AB	ILNIKAR ALOJZIJ			15.11.1907	Dolenje Kamenje	9.1.1943
ABCDE	INTIHAR FRANC	Janez	Stritar Franciška	1911	Ljubljana (Pasica)	21.12.1942
ABCDEF	INTIHAR JOŽE	Franc	Bečaj Marija	2.9.1923	Štrukljeva vas	19.11.1942 18.11.1942
CDE	IVANUŠIČ JOŽE	Matej	Ivanušič Marija	1931	Vinica	20.11.1942
ABCDEF	IVANČIČ JANEZ	Janez	Mavrin Barbara	14.3.1904	Stropovec Ljubljana (Črešnjevca)	21.11.1942
ABCDEF	IVANČIČ JOŽE	Janez	Zgonc Helena	3.9.1911	Hudi Vrh	21.1.1943
ABCDEF	JAKETIČ FRANC	Anton	Kadovič Ana	1902	Zilje	9.12.1942
ABCDE	JAKIČ JANEZ	Janez	Umik Lojzka	2.6.1918	Zapotok Velike Lašče	12.12.1942
ABCDEF	JAKIČ JOŽE	Janez	Smole Margareta	20.3.1888	Tomišelj	16.11.1942
ABCDE	JAKLIČ ANTON	Karel/Drag	Kalar Amalija	1.6.1913	Radatoviči	23.12.1942
ABCDEF	JAKLIČ MARTIN	Nikolaj	Stublar Marija	1.6.1882	Podzemelj	25.11.1942
ABCDEF	JAKOPIN ALOJZ	Janez	Hiti Franciška	14.5.1924	Studenec	19.11.1942
ABCDEF	JAKOPIN ANTON	Matej	Marinšek Marija	18.1.1914	Zavrh – Nova vas	4.1.1943 3.1.1943
BCDEF	JAKOVAC PAVEL	Jože	Staindolne Pavla	1905	Gornje Kamenje	18.12.1942
BCDE	JALOVEC NIKOLAJ	Janez	Blažiček Neža	15.9.1892	Št. Jernej – Št. Križ (Sv. Križ)	30.11.1942 23.11.1942
ACDEF	JANEŽ ANTONIJA	Anton	Kovač Franciška	1940	Stari Kot	27.9.1942
ACDE	JANEŽ ANTON	Jurij	Zeršek Marija	1882	Belica	22.12.1942
ACDEF	JANEŽ IVANA	Gašper	Frbežar Lucija	1867	Stari Kot	22.10.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	JANEŽ JAKOB	France	Turk Lojzka	1938	Novi Kot	2.9.1942
ACDE	JANEŽ JAKOB	Anton	Poje Neža	1.7.1872	Stari Kot	15.2.1943
ABCDE	JANEŽ JANEZ	Janez	Kandare Marija	20.10.1890	Babno polje	22.11.1942
F	JANEŽ JANEZ			20.10.1890	Babno polje	22.11.1942
CDEF	JANEŽ JANEZ	Valentin	Ožbolt Frančiška	1855	Stari Kot	11.11.1942
ACDF	JANEŽ JANEZ	Janez	Poje Apolonija	1858	Stari Kot	5.10.1942
ACDEF	JANEŽ JANEZ	Janez	Cimprič Helena	2.7.1888	Stari Kot	27.1.1943 6.2.1943
ACDEF	JANEŽ PETER	Jurij	Sever Marija	1882	Oslinica	6.1.1943
AD	JANEŽ VLADIMIR	Anton	Turk Marija	1921	Čabar	9.1.1943
BCDF	JANEŽ VLADIMIR (VLADISLAV)	Ludvik	Muha Elena	27.7.1923	Babno polje	27.12.1942
ABCDE	Janežič ANTON	Jože	Ciber Katarina	14.8.1913	Klada	25.11.1942
ABCDEF	Janežič FRANČIŠKA	Franc	Hren Marija	5.8.1906	Veliki Mato Ljubljana	28.10.1942 27.10.1942
ACDE	Janežič JAKOB	Anton	Zbašnik Marija	1892	Majer	20.11.1942
ACDEF	JANEŠ ANTON	Anton	Tomac Margareta	1892	Gorači	23.12.1942
ACDE	JANEŠ FILIP	Anton		1895	Čabar	10.1.1943
ACDE	JANEŠ FRANCE	France	Rede Antonija	1912	Arkovci (Orkovci)	29.12.1942
ACDE	JANEŠ FRANCE	Jože	Turk Violeta	5.1942	Čabar	24.8.1942
ACDE	JANEŠ JAKOB	Matej	Janeš Marija	1866	Prezid	21.10.1942
ACDE	JANEŠ JANEZ	Anton	Arh Slavica	1865	Vode	30.10.1942
ACDE	JANEŠ JOŽE	Jože		1872	Smrečje	14.1.1943
ABCDEF	JANEŠ JOŽE	Jože		8.10.1919	Plešče	7.1.1943
ACD	JANEŠ JURIJ	Mihael	Klepac Marija	1881	Smrečje	8.1.1943
ACDE	JANEŠ MARICA	Matej	Kadja Marija	1941	Gorači	2.9.1942
ACDE	JANEŠ MARIJA	France		1865	Gorači	24.8.1942
ACD	JANEŠ MARIJA	Jože	Muhvič Marija	1865	Smrečje	28.9.1942
ACDE	JANEŠ MARIJA	Anton	Kalič Marija	1920	Čabar	20.11.1942
BCDE	JANEŠ OLGA	Anton	Janeš Marija	4.2.1942	Babno polje	14.10.1942 13.10.1942
D	JANKOŠ JANEZ	Jakob	Tancer Orsola	1893	Višnja gora	7.1.1943
ABCDE	JANČAR ALOJZ	Janez		21.5.1893	Hinje – Videm (Hočevje)	20.1.1943
ABCDE	JARC FRANC	France		1925	Orle	11.1.1943
ABCDE	JARC HENRIK	Franc	Grivec Marija	26.3.1908	Veliki Lipovec	1.1.1943 31.12.1942
ABCDE	JARC JANEZ	Janez	Setnikar Apolonija	8.7.1892	Stranska vas	25.11.1942
					Ljubljana	24.11.1942
ABCDE	JARC MIHAEL	Janez	Rogelj Neža	27.9.1902	Veliki Lipovec	4.1.1943 3.1.1943
ABCDE	JELEN FRANC	Jakob		22.1.1894	Lašče, Vel.Osolnik	10.1.1943
ACDE	JELEN JANEZ	Andrej	Matalič Marija	1913	Parg	19.11.1942
ABCDE	JELENC JOŽE	Lojze	Potokar Amalija	10.3.1918	Lipovec – Črnomelj (Nunski log)	6.1.1943
ACDE	JELENC JOŽE	Vinko	Turk Marija	1903	Požarnica	18.11.1942
CD	JELENC JURIJ	Rudolf	Reljac Frančiška	1924	Sokoli	4.1.1943
A	JELENC MARIJA					
CD	JEMC JOŽE JANEZ	Franc		1892	Pristav – Brusnice	31.12.1942

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	JERELC (JERELE) JANEZ	France	Gorenc Jožefa	28.8.1905	Brezovica Novo mesto	24.3.1943
ABCDE	JERMAN JAKOB	Jakob	Butala Marija	30.4.1905	Lokve	19.11.1942
ACDE	JERMAN JOŽE	Janez	Malnar Katarina	1866	Prezid	3.11.1942
ABCDEF	JERŠE IGNACIJ	Anton	Krašovec Ana	14.5.1897	Zakališec	16.12.1942
ABCDE	JERŠIN FRANC	Janez		21.12.1900	Struge – Dobropolje	16.12.1942
AB	JERŠIN JOŽE			15.1.1899	Mali Ločnik	5.1.1943
ACDE	JESELIJ FRANC	Franc	Žabjek Frančiška	1895	Sadinja vas	19.11.1942
ABCDEF	JESENOVEC JANEZ	France	Fram Katarina	1901	Dolenja vas	21.1.1943
ABCDE	JESIH ANTON	Marko	Škerjanc Frančiška	7.8.1910	Pance – Dobrunje	4.1.1943 3.1.1943
ACDE	JEŠELNIK ALBIN	Jakob	Cimprič Ana	1.6.1942	Novi Kot	4.10.1942
ACDE	JEŠELNIK ANA	Jakob	Markič Helena	1940	Novi Kot	16.10.1942
CD	JEŠELNIK FRANCE	Valentin	Miklič Magdalena	1900	Draga	30.10.1942
ACDE	JEŠELNIK MARIJA	Jakob	Markič Helena	1876	Novi Kot	23.11.1942
CDEF	JEŠELNIK VENCESLAV	Franc	Samsa Matilda	10.10.1932	Stari Kot	7.10.1942
B	JOZELJ FRANC			25.10.1895	Sadinja vas	19.11.1942 7.11.1942
AB	JUNC JOŽE			25.2.1891	Brusnice	30.12.1942
ACDE	JURETIČ JAKOB	Matej	Marsanič Marija	1874	MartinOVO Selo	7.11.1942
ACDE	JURIŠINIČ MIRKO	Franc	Čemaš Frančiška	1.8.1942	Rab	25.11.1942
ABCDE	JURJEVČIČ	Nikolaj	Mišič Ana	22.12.1902	Primostek	5.1.1943
	(JUREVČIČ) MARTIN					4.1.1943
ACDE	KABIČ FRANCE	Janez		1913	Selo – Ljubljana	7.1.1943
ACDF	KACIN PETER	Janez	Hudolin Magdalena	1864	Gorači	7.11.1942 6.11.1942
CE	KACIN PETER	Anton	Mrak Marija	1911	Mozelj	6.11.1942
CDEF	KADOVIČ JOŽE	Marko	Žumec Ana	1917	Balkovci	2.12.1942
ACDEF	KALIČ JANEZ	Jurij		6.5.1893	Novi Kot	13.1.1943
ACDE	KALIČ NEŽA	Tomaž	Miklič Jera	1875	Stari Kot	10.10.1942
BCDEF	KAMNAR ALOJZ	Lojze	Becar Ivanka	2.7.1924	Sadinja vas	29.12.1942 9.12.1942
ABCDE	KAPLAN ALOJZ	Jože	Perpar Marija	6.4.1900	Vrbovec – Dobrnič	31.12.1942 30.12.1942
ABCDEF	KAPŠ HENRIK	Anton	Mandel Jožefa	14.11.1905	Gaber – Črnomelj	11.11.1942 10.11.1942
ABCDEF	KAPŠ Anton		Kapš Neža	9.3.1913	Starihov vrh	1.5.1943
ACDE	KASTELIC ANTON	Anton	Nemanič Ana	1919	Dražica – Črnomelj	26.12.1942
ABCDE	KASTELIC FRANC	France	Bačar Marija	30.7.1897	Dobrunje	9.11.1942
D	KASTELIC JOŽE	France	Glotnik Lojzka	1912	Budnja vas	12.1.1943
ABCDEF	KASTELIC JOŽE	Matej	Kocen Ana	26.2.1894	Sarsko	15.11.1942
ABCDE	KASTELIC PETER	Jože	Kastelic Marija	9.4.1893	Hrib – Črnomelj	20.11.1942 19.11.1942
ACDE	KASTELIN ANTON	Anton		1919	Prajši (Praiči) Ljubljana	10.1.1943
ACDEF	KAVČIČ MARTIN	Anton	Uršič Elena	3.11.1908	Vrbljene – Ig	9.12.1942
CDEF	KAZIN ANTON	Janez	Mazi Helena	1901	Ig	1.12.1942
CDEF	KAZOGLAV STANISLAV	France	Burger Marija	7.5.1908	Dolenja težka voda Stopiče	3.1.1943
BCDE	KEBER JANEZ	Melhior	Gerbajs Marija	19.7.1894	Podmolnik	30.11.1942 29.11.1942

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	KEBER MIHAEL	Janez	Jankovič Uršula	1896	Mraka (Zaka) Ljubljana	17.12.1942
ACDEF	KEC HELENA	Janez	Hudolin Neža	1865	Stari Kot	22.9.1942
ACDEF	KENDA VIJEKOSLAV	Jurij	Šurk Franciška	1884	Kozji vrh	26.10.1942
ABF	KEPEC VALENTIN			14.2.1911	Zgornji Kašelj	8.1.1943
AB	KERŽAN VALENTIN			1.2.1900	Ljubljana	30.11.1942
ACDEF	KERŽIČ ANTON	France	Kranjc Marijana	1919	Rakitna	7.1.1943
ABCDEF	KERŽIČ JOŽE	Anton	Rozman Elena	19.3.1893	Iška vas	7.1.1943 6.1.1943
ABCDE	KLANČAR ANTON	Janez	Zakrjašek Ivanka	5.9.1913	Mohorje	28.12.1942
F	KLANČAR JANEZ				Matena	
ABCDE	KLARIČ JOŽE	Jože	Padovec Marija	25.4.1903	Nova sela	16.12.1942
ABCDEF	KLAVS FRANC	Franc	Ponikvar Marija	7.1.1897	Mali Osoльник	18.11.1942
ABCDE	KLEMENČIČ MATIJA	Jakob	Lovšin Karolina	8.9.1916	Praprot – Ljubljana (Brezovica)	30.12.1942
A	KLENAR MIRKO					
ACDE	KLEPAC (FRANČIŠKA)	Lojze	Troha Marija	1900	Gorači	26.11.1942
CDE	KLEPAC ANTON	France	Resman Katarina	1941	Majer	17.10.1942
ACDE	KLEPAC FERDINAND	Albert	Janeš Pavla	1926	Sokoli	6.1.1943
ACDE	KLEPAC FRANC			1892		29.10.1942
ACDE	KLEPAC JANEZ	Štefan		1885	Sokoli	29.10.1942
ACDE	KLEPAC JELKA	Mirko	Kovač Marija	1940	Čabar	29.8.1942
CDEF	KLEPAC JOŽE	Jurij	Poje Franciška	1904	Žagarij	28.11.1942
ACD	KLEPAC JOŽE	Jože	Lipovac Marija	1928	Rab	16.11.1942
ACDE	KLEPAC JOŽE	Srečko	Turk Štefanija	1926	Sokoli	5.1.1943
ACDE	KLEPAC LOJZE	Albert	Klepac Marija	1917	Gorači	1.12.1942
CDE	KLEPAC LOJZE	Anton	Janeš Marija	1861	Majer	11.12.1942
ACDE	KLEPAC LOJZE	Gregor		2.3.1907	Čabar	19.1.1943
F	KLEPAC MARIJA	Ivan	Hudolin Magdalena		Gorači	7.11.1942
ACDE	KLEPAC MARIJA	Gregor		1869	Čabar	18.8.1942
ACDEF	KLEPAC MILJENKA	Srečko	Turk Štefanija	1940	Sokoli	5.9.1942
CDE	KLEPAC MIRKO	Anton	Šoštarč Jera	1892	Sokoli	18.12.1942
CDEF	KLEPAC MIRKO	Štefan	Hudolin Apolonija	1894	Sokoli	22.11.1942
ACDE	KLEPAC VALENTIN	Janez		1926	Zgranje – Ljubljana	8.1.1943
CDE	KLEPAC VIJEKOSLAV (VEKOSLAV)	Fabijan	Klepac Neža	1912	Sokoli	3.12.1942
D	KLEPAC VJEKOSLAV	Milko	Čop Ljubica	1927	Sokoli	21.1.1943
ACDEF	KLIČ JAKOB	Pavel	Bura Franciška	20.7.1893	Podkilavac	27.3.1943
ABCDE	KLOBUČAR FRANC		Apolonija	19.5.1914	Vinji vrh (hrb) Bela cerkev	31.12.1942 30.12.1942
ABCE	KLOBUČAR JOŽE	Franc	Kump Tereza	11.2.1908	Toplice (Uršna sela)	1.1.1943 30.12.1942
ABCDE	KMET FRANC	Anton	Glavan Neža	6.7.1902	Podlipa – Ajdovec	29.3.1943 20.3.1943
ABCDEF	KNAFELJ ANDREJ	Janez	Rupar Ana	6.10.1913	Ulaka- Velike Bloke	7.1.1943 6.1.1943
ACDEF	KNAVS ANTON	Janez	Janeš Ana	1917	Mandlji- Plešce	10.12.1942
ACDF	KOBLAR PETER	Janez	Suštar Ivana	19.10.1888	Sorica	21.3.1943 20.3.1943
ACDE	KOCELAC FRANCE	France	Kocelac Marija	1878	Gorači	17.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCEF	KOCJAN JOŽE	Anton	Kocjan Marija	27.4.1905	Vrbljene	28.12.1942
BCDEF	KOENIG ANTON	Srečko	Robida Marija	22.1.1919	Kleč – Žužemberk	1.1.1943 31.12.1943
ACDF	KOENNIG JOŽE	Jakob	Anderfal Magdalena	16.2.1873	Gotenica	7.1.1943
ACD	KOLARČIČ (KOLAVČIČ) RUDOLF	Anton	Škulj Ivanka	1893	Gorica	9.1.1943
ABCDE	KOLENC ALOJZ	Anton	Makoc Ana	26.2.1904	Dobrnjč	20.11.1942
BCDE	KOLENC FRANC	France	Žagar Marija	25.11.1899	Globodol, Gor.Karteljevo	29.11.1942 28.11.1942
ABCDE	KOLENC FRANC	Anton	Jakše Ana	6.3.1906	Dobrnjč (Kač pri Dobrnjču)	23.11.1942
ABCDE	KOLENC HENRIK	Peter		29.5.1921	Vrh pri Rogu	19.1.1943
A	KOLMAN BLAŽ					
BCDE	KOLOVIČ ALOJZ	Janez	Tančič Ana	26.5.1901	Lanišče	5.1.1943
ABCDEF	KOMIDAR JOŽE	Jože		1.12.1906	Dane	26.12.1942
ABCDEF	KONC ALOJZ	Janez		24.5.1903	Babno polje	25.1.1943
ABCD	KONČAN FRANC	Franc	Šega Franciška	14.11.1900	Horjul	21.12.1942
ABCDEF	KOROŠEC ALOJZ	Janez		15.8.1919	Jeršanovo	21.1.1943
BCDEF	KOROŠEC FRANC	France	Tekavec Ana	29.8.1904	Zavrh	30.11.1942
BCDEF	KOROŠEC JOŽE (JOSIP)	France	Tihaneč Ivanka	9.9.1906	Zavrh	4.10.1942
ABCDEF	KOROŠEC KAREL	Janez	Kolenc Lojzka	31.5.1922	Rovte – Kočevje	22.11.1942
ABCDEF	KORUZAR MARTIN	Jurij	Malnar Marija	1906	Kočevje	16.12.1942
AB	KOSTELEČ ANTON			19.9.1909	Drašiči	10.1.1943
B	KOSTELEČ ANTON			23.8.1919	Drašiči	26.12.1942
ABCDE	KOTNIK JOŽE	Andrej	Tamude Margareta	1899	Urh – Ljubljana (Vrh pri Ložu)	29.12.1942
ACDE	KOVAČ ANTON	Anton	Križ Antonija	1873	Sokoli	27.10.1942
ACDE	KOVAČ BOŽIDAR	Miroslav		1910	Smrečje	30.12.1942
ACDE	KOVAČ DUŠAN	Janez	Volf Franciška	1941	Gorači	9.9.1942
CDE	KOVAČ FRANCE	Janez	Poje Marija	1876	Vrhpolje – Št. Vid	30.11.1942
ACDE	KOVAČ GABRIJEL	Anton	Zbašnik Franciška	1878	Vrhovci	4.11.1942
ACDE	KOVAČ JAKOB	Jakob	Kovač Angela	9.1942	Rab	25.11.1942
ACDE	KOVAČ JAKOB	Anton	Knaveč Neža	1891	Stari Kot	24.10.1942 24.11.1942
ACDE	KOVAČ JOŽE	Gaber	Frbežar Matilda	1918	Vrhovci	7.1.1943
ACDE	KOVAČ JOŽE	Janez	Poje Filipa	1902	Vrhovci	6.12.1942
ACDE	KOVAČ MILKA	Janez	Volf Franciška	4.1942	Gorači	24.8.1942
ABCDE	KOVAČIČ ANDREJ	Janez		29.10.1909	Rakitna	31.12.1942 30.12.1942
ABCDEF	KOVAČIČ KAREL	Štefan	Kovačič Ivanka	3.11.1906	Sv. Trojica Cerknica	5.12.1942
ABCDEF	KOVAČIČ MATIJA	Matej		10.1.1909	Ravne na Blokah	23.12.1942
ACDE	KOVIČ ZAIM (HASAN)	Hasan		1901	Višegrad – Bosna	23.12.1942
ABCDEF	KOZJAN MARTIN	Jurij	Kraševceč Bara	26.9.1901	Božakovo	2.12.1942 1.12.1942
ABCDE	KOŠIR ANTON	Anton		13.3.1921	Bušinja vas	17.1.1943
D	KOŠMRLJ LOJZE	France	Zbašnik Lojzka	1902	gora – Sodražica	11.1.1943 15.11.1942
ACDE	KOŠMRLJ MATEJ	Anton	Križ Julijana	1895	Črni potok	15.12.1942 2.1.1943
ABCD	KOČEVAR ANTON	Mihael	Šopeč Tereza	25.12.1899	Podlož	16.11.1942 15.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCDEF	KOČEVAR FRANC	France	Ule Neža	19.1.1921	Podlož	3.1.1943 2.1.1943
AB	KOČEVAR JANEZ			7.2.1902	Rakitnica	23.1.1943
ABCDEF	KOČEVAR JANEZ	Anton	Baraga Franciška	15.4.1893	Podlož	28.11.1942 23.12.1942
BCDE	KOČEVAR JOŽE	Matej		10.2.1922	Ljubljana, Mali Lešč-Suhor	9.1.1943
CD	KRŽAN VALENTIN	Valentin	Lipovec Marija	1900	Ljubljana	30.11.1942
ABC	KRŽE FRANCE	Anton	Zajc Magdalena	26.4.1904	Kržeti – Sodražica	23.12.1942
AB	KRŽIČ ANTON			15.7.1919	Rakitna	7.1.1943 6.1.1943
ABCDF	KRŽIČ IVAN	France	Grozič Marija	1.9.1923	Iška vas	27.12.1942 6.1.1943
F	KRŽIČ IVAN			1886	Iška vas	27.12.1942
F	KRŽIČ JOŽE			10.6.1903	Iška vas	6.1.1943
ABCDE	KRAJEC ANTON	Anton	Dejak Ivanka	5.12.1900	Zapuže – Ljubljana	10.12.1942
ABCDE	KRAJŠEK JOŽE	Jože		26.7.1900	Kočevje	13.1.1943 12.1.1943
ABCDE	KRALJ ANTON	Peter	Jurjevič Ana	25.11.1906	Okljuka	22.11.1942
ABCDEF	KRALJ JANEZ	Matej	Matičič Ana	13.11.1903	Tribuce – Adlešiči	15.11.1942
ABCDEF	KRALJ JOŽE	Jurij	Tekavec Margareta	13.1.1905	Mala vas Dobrepolje	23.11.1942 22.11.1942
ACDEF	KRALJIČ STANISLAV		Kraljič Elena	1909	Okrug – Gerovo	14.1.1943
ABCDE	KRAMAR CECILIJA	Janez	Novak Zorka	14.7.1941	Ambrus	11.10.1942
ABCDEF	KRAMAR JOŽE	Jože	Dunsič Elena	1926	Plešce	16.11.1942
ABCDE	KRAMARIČ JANEZ	Marko	Cungelj Marija	29.8.1910	Gabrovce – Metlika	28.12.1942
BCDE	KRAMARIČ JOŽE	Janez		1894	Dolenja Paka Črnomej	19.2.1943
ABCDE	KRANJC JAKOB			1.7.1890	Vrhnika (Verd)	26.12.1942
ABCDE	KRANJC STANISLAV	Janez	Kovič Ivanka	10.2.1922	Kočevje	14.1.1943 13.1.1943
BCDEF	KRAŠEVEC (KRAŠOVEC) DOMINIK	France		26.7.1906	Ulaka – Bloke	16.11.1942
ABF	KRAŠEVEC ANTON			19.1.1907	Dane	28.11.1942 23.11.1942
ABCDEF	KRAŠEVEC IGNAC	Janez	Truden Marija	5.8.1902	Dane	27.12.1942
ABCDEF	KRAŠOVEC FRANC	Jože	Zlogar Antonija	30.6.1923	Bušinja vas	16.12.1942 17.12.1942
ABCDEF	KRAŠOVEC ANTON	Martin	Šimenc Marija	24.9.1909	Bereča vas – Suhor	28.12.1942
ACDE	KRAŠOVEC ANTON	Janez	Truden Marija	1907	Stari trg – Dane	28.11.1942
CD	KRAŠOVEC DOMINIK	France	Krašovec Elena	27.6.1906	Ulaka	16.11.1942
ABCDEF	KRAŠOVEC JANEZ	Janez	Kovačič Marija	11.12.1905	Selo (Sela) Pri Brodu (Robu)	4.1.1943
ABCDEF	KRAŠOVEC JOŽE	France		4.7.1908	Ulaka	19.1.1943
BCDE	KRAŠOVEC MATIJA	Matej	Petrovič Marija	4.3.1904	Bušinja vas	13.1.1943 12.1.1943
ABCDEF	KRAČMAN JOŽE	Franc	Abernič Helena	2.3.1888	Zagorje ob Savi Šmarje	10.12.1942
CDEF	KRIŽ ANTON	Jože	Križ Marija	1873	Perkotova Draga	24.11.1942
ACDEF	KRIŽ ANTON	Gaber	Poje Helena	1894	Tropeti – Čabar	30.12.1942
A	KRIŽ ANTONIJA					

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACE	KRIŽ FILIP	Anton	Lipovac Franciška	1877	Perkotova Draga	2.1.1943
ACDEF	KRIŽ FRANC	Jakob	Žagar Julijana	1901	Podplanina	13.12.1942
ACDEF	KRIŽ GABRIJELA	Anton	Hudoklin Franšiška	1941	Čabar	15.9.1942
ACDE	KRIŽ JAKOB	Janez	Žagar Klara	1867	Tropeti	19.11.1942
ACDEF	KRIŽ JOŽE	Slavko	Ožbolt Antonija	1897	Zgornji Žagarji	8.1.1943
ACDE	KRIŽ LOJZE	Jakob	Žagar Lojzka	1912	Bezgarji	1.1.1943
A	KROPEC MARIJA					
ACDE	KRULIČ JAKOB	Peter	Malnar Ana	1.7.1881	Okrižje	23.1.1943
ACDE	KRULIČ JANEZ	Jakob	Krulič Marija	1876	Prezid	27.10.1942
D	KUMER JANEZ	Janez	Alič Antonija	1890	Gorica	22.6.1943
ABCEF	KUMŠE JOŽEF	Martin		12.2.1897	Brest (Tomišelj)	31.12.1942 1.1.1943
BCDE	KUTNAR JOŽE	Janez	Kutnar Ana	19.3.1885	Potok Krka	6.5.1943
ABCDEF	KUZNİK ALBIN	France	Bobnar Rozalija	1898	Veliki Lipovec	18.12.1942
ACDE	KVATERNIK VALENTIN	Jože	Pajnič Tereza		Vode	13.12.1942
ABCDE	LAH MIROSLAV	Matej	Knap Franciška	18.9.1924	Bloke	27.3.1943
ACDEF	LAKOTA ANTON	France		1892	Kozji vrh	27.12.1942
ACDE	LAKOTA JOŽE	Anton	Šoštarč Marija	1902	Ravnice	27.11.1942
ABCDE	LAMUT LOJZE	Janez	Panjan Ana	21.5.1917	Sela – Črnomelj	3.5.1943 9.5.1943
ABCDEF	LAPAJNE JAKOB	Štefan		1914	Idrija	20.1.1943
ABCDEF	LAVRIČ ALOJZ	France	Gregorič Marija	25.5.1876	Vrhoplje – Št. Vid,	30.11.1942
					Št. Pavel	29.11.1942
BCDEF	LAVRIČ ALOJZ	Jernej	Baraga Agata	13.6.1904	Šegova vas – Praproče, Retje	3.12.1942
CDEF	LAVTIŽAR ANTON	Matej		1.6.1891	Lanišče	25.11.1942
ABCDE	LAZAR JANEZ	Urban		14.1.1890	Rovte – Horjul	27.11.1942
					(Zavratec)	26.11.1942
ABCDE	LEGAN FRANC	Franc		9.1.1901	Dobrnjč (Artmanja (Armanja) vas)	20.1.1943
ACDE	LEGIŠA VENCESLAV	Janez	Cvetrežnik Lucija	1901	Novo Hinje	18.11.1942
ABCDE	LEVSTEK ANTON	Ludvik	Lavrič Jožefina	19.6.1901	Travnik – Loški potok	14.1.1943 13.1.1943
ABCDEF	LEVSTIK FRANC	Matej	Mavec Franciška	25.10.1887	Zadniki – Ljubljana	16.12.1942 24.12.1942
ABCDE	LIKOVIČ JAKOB	Jakob	Tanček Helena	12.7.1891	Gornji Ig	21.12.1942 21.11.1942
ABCDE	LIKOVIČ JANEZ	Anton	Likovič Lojzka	24.6.1910	Visoko – Ljubljana	16.12.1942
ACDEF	LIPOVAC ANGELA	Janez	Turk Marija	1878	Brinjeva Draga	31.10.1942
ACDE	LIPOVAC ANTON	Valentin	Rede Antonija	1903	Gorači	4.11.1942
ACDE	LIPOVAC ANTON	Rudolf	Žagar Ljubica	1901	Ferbežarji	10.1.1943
ACDE	LIPOVAC ANTON	France	Macenera (Mecenera) Tereza	1903	Tršče	3.1.1943
CDE	LIPOVAC ANTON	Jože	Jelenc Julijana	1879	Srednja Draga	25.11.1942
CDE	LIPOVAC JAKOB	Mareš	Cimperič Slava	1873	Prezid	25.9.1942
ACDE	LIPOVAC JOŽE	Lojze	Maver Antonija	1896	Tršče	24.12.1942
CDE	LIPOVAC JULIJANA	Štefan	Turk Marija	1868	Kamenski hrib	24.11.1942
A	LIPOVAC JURIJ					
ACDF	LIPOVAC JURIJ		Malnar Julijana	31.3.1901	Plešče	18.1.1943

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	LIPOVAC LOJZE	Rudolf	Žagar Ljubica	1888	Ferbežarji	13.11.1942
D	LIPOVAC MIROSLAV	Valentin	Reta Antonija	1904	Čabar	7.1.1943
ACD	LIPOVAC NEŽA	Janez	Malnar Neža	1908	Sokoli	31.10.1942
ACDEF	LIPOVEC HELENA	Anton	Ješelnik Neža	1857	Novi Kot	11.12.1942
CDE	LISAC ANTON	Mihael	Olanovič Neža	1909	Uzelič – Ljubljana	28.11.1942
ACDE	LOKNAR BRANKO	Jože	Mihelič Amalija	4.1941	Čabar	13.9.1942
AB	LOVŠIN JOŽE			11.3.1904	Jurjevica	18.12.1942
BCDE	LOVŠIN JOŽE	Janez	Marija	4.3.1889	Ribnica	10.1.1943 6.1.1943
ACDE	LOVŠIN JOŽE	Anton	Marija	1904	Turjak – Ljubljana	18.12.1942
ABCDEF	LUŽAR JANEZ		Lučar Marija	20.5.1889	Ižanska (Iška, Stranska) vas	27.11.1942
CDE	LUCIČ RUDOLF	Janez	Lucič Marija	30.9.1906	Marčelje (Maršelje) Kastav	11.12.1942
CDE	LUKEŽIČ ANTONIJA	Jurij	Malnar Julijana	1886	Selo	30.9.1942
ACDEF	LUKEŽIČ JAKOB	Martin	Pečar Marija	1872	Dolenje Jelenje	9.11.1942
ACDE	MAGAJNA HELENA	Simon	Benučič Slava	1941	Podkilavac	3.10.1942
ACE	MAGAJNA SLAVA	Jurij		1901	Jelenje	6.12.1942
CDE	MAGLEN LOJZE	Jože	Papež Jožefa	7.7.1906	Struge – Kočevje	23.1.1943
CDE	MAGUŠAR MATEJ	Urban		1909	Ravnice	15.11.1942 15.1.1943
ABCDEF	MAHNE IGNACIJ	Ignacij	Prijatelj Margareta	22.4.1897	Kržeti – Sodražica	25.12.1942
ABF	MAHNE JOŽEF			1900	Ig	26.12.1942
A	MAHNIČ JOŽE					
BCDF	MAJERLE JANEZ	France	Žugelj Barbara	31.10.1923	Podzemelj	27.11.1942
ABCDE	MAJERLE MATIJA	Matej	Simončič Ana	18.4.1895	Črnomelj	15.11.1942
ABCDE	MAJETIČ ANTON	Anton	Balan Neža	1.2.1894	Ljubljana (Fara)	17.11.1942
ABCDEF	MAJETIČ JOŽE	Anton		23.3.1923	Kočevje (Metlika)	7.1.1943
ABCDE	MAJZEL ALOJZ	Jakob	Pahar Jožefa (Antonija)	24.4.1887	Metlika	15.12.1942
ACDE	MALELIČ NIKOLAJ (NIKOLA)	Nikolaj	Malelič Jelka	1906	Ljubljana	28.10.1942
ACD	MALNAR (MOLNAR) STANKO	Jurij	Mlakar Helena	1880	Vode	6.11.1942
ACDEF	MALNAR ALBERT	France	Vesel Amalija	1908	Trava	31.12.1942
ACD	MALNAR ANTON	Jakob		1908	Gornji Žagarji	16.12.1942
CD	MALNAR ANTON	Janez		1885	Selo	10.1.1943
ACD	MALNAR ANTON	Jože	Pajnič Veronika	20.1.1893	Papeži	9.2.1943
ACDE	MALNAR ANTON	Jože	Mihelič Marija	1924	Tršče	24.12.1942
ACDEF	MALNAR ANTONIJA	Jože	Jesenik Antonija	1872	Novi Kot	23.8.1942
ACD	MALNAR DANICA	Srečko	Resnam Slavica	6.1942	Selo	23.8.1942
ACDE	MALNAR DRAGUTIN	Vladimir	Malnar Franciška	1.10.1941	Čabar	23.10.1942 29.8.1942
ACDE	MALNAR DRAGUTIN (DRAGO)	Valentin	Pavlič Marija	1914	Razloge	23.10.1942 23.11.1942
CDE	MALNAR FRANCE	Jakob		1886	Parg	17.1.1943
ACDE	MALNAR FRANCE	Janez	Rede Ivana	1900	Ravnice	25.11.1942
CDE	MALNAR GENOVEFA	Jakob		1868	Tršče	4.12.1942
ACDE	MALNAR IGNACIJ	France	Lipovac Ausilija	1876	Selo	21.11.1942
CDE	MALNAR JAKOB	Anton		1869	Selo	26.12.1942
ACDE	MALNAR JAKOB	Gregor	Malnar Marija	1876	Novi Kot	29.9.1942
CDE	MALNAR JAKOB	Jože	Žagar Apolonija	1872	Verniki	16.12.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDEF	MALNAR JANEZ	Jože	Košmrlj Marija	1924	Ravnice	8.1.1943
CDEF	MALNAR JANEZ	Jože	Malnar Jožefa	1893	Ravnice	26.12.1942
ACDEF	MALNAR JOŽE	Jože	Princ Frančiška	1900	Ljubljana	27.12.1942
ACDE	MALNAR JOŽE	Jakob	Volf Helena	1917	Požamica	13.12.1942
ACDE	MALNAR JOŽE	Matej	Janež Marija	1869	Ravnice	4.12.1942
ACDEF	MALNAR JOŽE	Janez		1869	Ravnice	1.10.1942
ACD	MALNAR JOŽE	Matej		1901	Prezid	6.10.1942
ACDE	MALNAR JOŽE			1923	Čabar	16.1.1943
CDE	MALNAR JULIJ	Anton	Lipovac Zinka	1912	Tršče	30.11.1942
ACD	MALNAR LADISLAV	Jože	Poje Helena	20.6.1885	Selo	29.4.1943
CDE	MALNAR LOJZE	Rudolf	Malnar Stanka	1926	Ferbežarji	3.12.1942
ACDE	MALNAR LOJZE	Janez	Ješelnik Ana	1911	Novi Kot	17.12.1942
ACDE	MALNAR MARIJA	Janez	Malnar Slavica	17.7.1942		10.8.1942
ACDE	MALNAR MILAN	France	Ožbolt Jožefa	1910	Brinjeva Draga	30.11.1942
ABCDE	MALNAR MILICA	Srečko	Resman Slavica	19.8.1940	Selo	8.9.1942 9.9.1942
ACDE	MALNAR MLADEN	Jože	Košak Frančiška	2.1942	Čabar	1.9.1942
ACDE	MALNAR SREČKO	Jurij	Klepac Angela	1914	Sokoli	4.1.1943
ACDE	MALNAR STANISLAV	Anton	Čadež Marija	1866	Tršče	21.10.1942
ACDE	MALNAR VALENTIN	Janez	Turk Marija	1894	Brinjeva Draga	5.1.1943
CDE	MALNAR VALENTIN	Janez	Naglič Veronika	1905	Vrhovci	2.1.1943
AF	MALNAR VILJEM			22.5.1942	Žurge	5.8.1942
ACDE	MALNAR VJEKOSLAV (SLAVKO)	Rudolf	Kovač Dragica	1940	Čabar	9.9.1942
CDE	MALNAR VLADIMIR	Anton	Resman Frančiška	1918	Tršče	16.12.1942
ACDE	MALNAR ŠTEFAN	Janez	Veronika	1907	Selo	11.11.1942
CDE	MALNER JULIJ	Franc	Volf Ivanka	6.1942	Žurge	7.8.1942
A	MALNER SLAVICA					
ACDE	MALNER VALENTIN	Štefan	Malner Marija	1863	Smrečje	15.12.1942
ACD	MANHAR JOŽE	Anton	Mehle Angela	8.1941	Razloge	16.9.1942
ABCDE	MARINŠEK (MARINČEK) ANTON	France	Zupančič Ana	17.1.1888	Cerklje ob Krki, Ljubljana	7.11.1942
ABCDE	MARINČ JOŽE	Jurij	Mihelčič Valenja	22.4.1908	Colnarji	4.1.1943 3.1.1943
ABCDE	MARINČIČ FRANC	Jože	Smole Marija	29.1.1903	Gornje Kamenje (Dobrnjič)	21.4.1943
ACDE	MARKOVIČ ANTON	Djuro		1873	Postena (Postenc) Čabar	31.12.1942
ACDE	MARKOVIČ URBAN	Miro	Helena	1890	Kastav	24.11.1942
ABCDE	MAROLT ANTON	Janez	Božič Marija	17.2.1904	Stranska vas Šmihel	24.11.1942
ABCDEF	MARTINKOVIČ FRANC	France		16.9.1909	Grašiči	15.1.1943
ACDE	MARTOVČIČ JANEZ	Andrej	Ausilija	1892	Sokoli	8.11.1942
ABCDE	MASTEK PETER	Valentin	Gradišar Frančiška	26.6.1895	Novo mesto	27.10.1942
A	MATALE JANEZ					
ABCDE	MATJAŠIČ STANKO	Anton	Vivoda Bara	10.12.1922	Rakovec – Metlika	14.12.1942 15.12.1942
ABCDE	MATKOVIČ ALOJZ	Anton	Štefanič Ana	3.8.1917	Gornja Lokvica	7.1.1943
D	MAURETIČ NIKOLAJ	Blaž	Vikar Jožefina	1894	Drašiči	14.1.1943
ACDEF	MAVRIN JOŽE	Aleksander	Ožbolt Helena	1874	Novi Kot	17.12.1942
ACDE	MAVRIN JURIJ	Jurij	Ožbolt Helena	1877	Novi Kot	12.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDEF	MAVSAR ALOJZ	Janez	Troje Ana	19.7.1908	Semič	20.4.1943
ACDEF	MAZI FRANC		Marija	19.12.1905	Iška vas	4.1.1943
AB	MAZI FRANC			19.12.1905	Ig	3.1.1943
ABCDE	MAZI KAREL ANDREJ	Anton	Debevec Marija	24.11.1921	Goričica – Preserje	7.12.1942
BCDEF	MAČEK JANEZ	Janez	Tancek Elizabeta	22.7.1896	Gornji Ig	22.11.1942 21.11.1942
ABCDE	MAČEK LOJZE	Anton	Maren Frančiška	16.6.1912	Spodnja Zadobrova, Polje-Devica Mar.	13.12.1942
AB	MEGLEN ALOJZIJ			7.7.1906	Četež	23.1.1943
ABCDE	MEGLEN JOŽEF	Janez	Vidic Marija	9.3.1894	Podkilavac	26.11.1942
F	MEGLIČ MARTIN			6.2.1891	Ig	24.10.1942
F	MENCEJ STANKO			28.7.1914	Ig	1.8.1943
ABCDE	METELKO FRANC	France	Cvetan Ivanka	25.11.1903	Brezovica Ljubljana (Trebelno)	8.1.1943 4.1.1943
A	MEVRU (MOVUR) JANEZ	Janez	Kočevar Marija	1902	Semič	31.12.1942
F	MEŠE FRANC			21893	Staje	14.2.1943
ACDEF	MIHELČIČ JANEZ	Anton		1887	Parg	2.12.1942
ACDEF	MIHELČIČ JOŽE	Anton	Janež Slavka	1941	Plešče	11.9.1942
ACDE	MIHELČIČ MLADEN	Janez	Poje Marija	1922	Parg	2.12.1942
ACDE	MIHELČIČ VALENTIN	Anton	Volf Frančiška	1911	Parg	13.11.1942
ACDEF	MIHELČIČ FRANCE	Jernej	Ožbolt Marija	8.2.1866	Babno Polje	26.10.1942
BCDEF	MIHELČIČ JANEZ	France	Levec Helena	4.5.1858	Babna polica	28.9.1942
ABCDEF	MIHELČIČ JANEZ	Anton	Hribar Tereza	12.7.1885	Babna polica	4.2.1943
ABCDEF	MIHELČIČ JOŽE	Janez	Medel Jožefina	8.6.1941	Babna polica	17.10.1942
CDE	MIKLIČ ANTON	Anton	Kalič Marija	1902	Stari Kot	25.11.1942
A	MIKLIČ ANTONIJA					
ACDEF	MIKLIČ JANEZ	Jakob	Knavs Marija	2.12.1898	Novi Kot	17.1.1943
ACDE	MIKLIČ MARGARETA	France	Ožbolt Marija	1857	Stari Kot	27.11.1942
ACDEF	MIKULINIČ KAREL (DRAGO)	Jože	Cvar Helena	1914	Čavljje – Kastav	12.1.1943
ACDE	MILIČ RUDOLF	Janez	Perčič Antonija	1884	Hosti	25.10.1942
ABCDE	MIRTIČ (MINTIČ) JANEZ	Anton		1893	Veliki Lipovec (Ajdovec)	3.2.1943
CDEF	MLAKAR FRANČIŠKA	Jakob	Žagar Helena	1906	Gorači	16.9.1942
CDEF	MLAKAR FRANČIŠKA	Jože	Žagar Frančiška	1937	Gorači	18.9.1942
ABCD	MLAKAR ALOJZ	France	Jerin Marija	27.2.1903	Srednja vas	8.2.1943
ACDEF	MLAKAR ANDREJ	Jakob	Marija	18.11.1873	Babna polica	16.10.1942 15.10.1942
ABCDEF	MLAKAR ANTON	France	Petrič Marija	30.4.1886	Babna polica	6.11.1942 5.11.1942
F	MLAKAR ANTON	France	Ješelnik Marija	1942	Stari Kot	1942
ACDEF	MLAKAR FRANCE	Janez	Kec Ana	1867	Stari Kot	25.11.1942
ACDE	MLAKAR FRANCE	Janez	Klepac Neža	1896	Sokoli	27.10.1942
ACDE	MLAKAR JANEZ	Anton	Gruden Tereza	1899	Sokoli	17.12.1942
ACDEF	MLAKAR JANEZ	France	Ješelnik Marija	1941	Stari Kot	12.9.1942
BCDEF	MLAKAR JOŽE	Anton	Kandare Neža	31.3.1900	Dane	1.1.1943
ACDEF	MLAKAR JOŽE	Anton	Tušek Helena	1896	Ravnice	30.10.1942
F	MLAKAR JOŽEF	Franc	Žagar Katarina	1896	Stari Kot	29.9.1942
BCDEF	MLAKAR JOŽEFA	Jože	Hočevar Marija	4.10.1940	Babna polica	30.8.1942 29.8.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	MLAKAR LOJZE (ALOJZIJ)	Jakob	Kosovec Margareta	16.6.1913	Vrg – Logatec	17.11.1942
ABCDEF	MLAKAR MATEVŽ	Janez		17.9.1897	Iga vas	29.12.1942
ABCDEF	MLAKAR TEREZA	Jože	Truden Marija	16.3.1870	Babno polje	22.11.1942
BCD	MOŽEK FRANCE	France	Gradišar Ivanka	31912	Turjak	3.4.1943
F	MODIC FRANC				Iška Ljoka	
ABCD	MODIC FRANC	France	Pritavec Marija	7.12.1915	Matena	2.1.1943 1.1.1943
ABCDEF	MODIC IVAN	Jože	Modic Franciška	23.5.1924	Matena	12.12.1942 12.1.1942
ABCDE	MODIC JANEZ	Jakob	Zakrajšek Jožefina	24.10.1904	Topol – Ljubljana	28.12.1942
BCDEF	MODIC JOŽE	Jože	Franciška	12.10.1914	Matena	29.11.1942 28.11.1942
AEF	MODIC KAREL	Tomaž		30.10.1924	Velike Bloke	31.3.1943
ACDE	MOHAR PETER	Jože	Pavlič Tereza	1900	Razloge	1.12.1942
ABCDEF	MOHORIČ JANEZ	Janez	Pezdirč Ana	18.2.1906	Drašiči	25.12.1942
A	MOLE FRANC					
ABCDEF	MORAVEC STANISLAV	Mihael	Starešinič Ana	9.8.1923	Podzemelj Gradec	9.3.1943
BCD	MOVERN (MOURU) JANEZ	Janez	Kočevar Marija	14.2.1902	Kot – Semič	30.12.1942
ABCDE	MOČILAR MAKSIMILIJAN	Janez		9.9.1909	Žalna	14.10.1942 13.10.1942
ABCDE	MRAVLJA (MRAVLJE) FRANC	Matej	Činka Marija	6.2.1889	Dobrova (Ljubljana – Šiška)	28.12.1942
ACDE	MRLE ANTON	Pavel	Krunič Helena	1910	Krašičevica	18.11.1942
ACDE	MRLE ANTON	Jurij	Panjič Marija	1891	Krašičevica	6.1.1943
ACDE	MRLE JANEZ	Jurij	Paprič Franciška	1901	Krašičevica	8.11.1942
CDE	MRLE JOŽE	Janez	Volf Slavica	4.1941	Gerovo	17.10.1942
CDE	MRLE JURIJ	Jurij		1909	Gerovo	1.1.1943
ACD	MRLE JURIJ	Andrej	Volf Neža	1876	Krašičevica	11.12.1942
CDE	MRVAR AZEF (AZEI)		Pempa Lucija	1911	Jača – Sarajevo	31.1.1943
ABCDE	MUC JANEZ	Nikolaj	Badovec Katarina	18.5.1910	Tušev Dol	25.4.1943
ABCDE	MUC LEOPOLD	Janez	Klepčec Katarina	6.11.1903	Krivoglavice Čmomej	15.1.1943
CDEF	MUHVICH JOŽE	Anton	Volf Apolonija	1894	Žurge	22.11.1942
ACDE	MULAC MARIJA	Anton	Zoman Marija	1899	Mulci	13.11.1942
ABCDEF	MUŠIČ FRANCE	Martin	Velušič Marija	1913	Metlika – Čmomej (Tmovec)	1.1.1943 31.12.1942
ACDE	NAGLIČ ANTON	Blaž		1898	Srednja Draga	4.1.1943
ACDE	NAGLIČ ANTON	France	Troha Vladica	1941	Srednja Draga	1.10.1942
ACDE	NAGLIČ BLAŽ	Jože	Malnar Marija	1877	Srednja Draga	16.11.1942
ABCDEF	NAGLIČ FRANCE	Štefan	Volf Franciška	1903	Parg	7.1.1943
ACDE	NAGLIČ FRANCE	Karel		1924	Srednja Draga	4.12.1942
ACDE	NAGLIČ JOŽE	France	Kovač Ausilija	9.1941	Parg	8.8.1942
ACDE	NAGLIČ MARIJA	Gregor	Malnar Genovefa	1941	Srednja Draga	12.9.1942
CDE	NAGLIČ VJEKOSLAV	Polikarp				6.10.1942
ABCDEF	NELEC JANEZ	Janez	Bavec Neža	29.6.1888	Iga vas	6.11.1942 5.11.1942
DF	NEMANIČ ANTON	Martin	Vrbovc Marija	1914	Božakovo	2.3.1943
ACDE	NOVAK FRANCE	Jože	Obran Elizabeta	1890	Ormož	28.12.1942

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	NOVAK LOJZE (ALOJZJ)	Janez		29.8.1908	Bruhanja vas Ljubljana	31.1.1943
ABCDE	NOVAK MIHAEL	Mihael	Marija	22.6.1913	Gradenc Novo mesto	21.11.1942
CDEF	OŽBALD FRANCE	Janez	Lončar Marija	1940	Gerovo	14.10.1942
ACDE	OŽBALD MARIJA	Anton	Tomac Marija	3.1942	Brod	29.8.1942
ACDEF	OŽBALD MARIJA	France	Likovac Tereza	1869	Ravnice	27.8.1942
ACDE	OŽBALT VALENTIN	Anton	Lipovac Marija	1897	Ravnice	17.12.1942
ABCDEF	OŽBOLT ALOJZ	Andrej	Kandare Marija	2.11.1908	Babno polje	25.11.1942 24.11.1942
BCDEF	OŽBOLT ANTON	Andrej	Kandare Marija	6.2.1901	Babno polje	7.12.1942
ACDEF	OŽBOLT ANTON	Rudolf		1918	Pungert	29.12.1942
AF	OŽBOLT FRANC			20.9.1891	Babno polje	22.11.1942
ACD	OŽBOLT FRANCE	Matej	Resman Marija	1921	Žagarji	5.1.1943
ABCDEF	OŽBOLT FRANCE	Andrej	Kandare Marija	12.11.1894	Babno polje	15.1.1943
ABCDEF	OŽBOLT IVAN	Franc	Venda Marija	20.7.1891	Babno polje	22.11.1942
ABCDEF	OŽBOLT JANEZ	Andrej	Kandare Marija	14.8.1904	Babno polje	8.11.1942 7.11.1942
ACDE	OŽBOLT JOŽE	Jože	Žagar Grtruda	1885	Novi Kot	7.12.1942
ABCDE	OBERSTAR LEOPOLD	Jože	Hočevnar Marija	30.1.1923	Rakitnica	21.12.1942
ACDEF	OBERSTAR RUDOLF	Janez	Katarina	1896	Zamostec	24.12.1942
BCDE	OGRIN LUDVIK	France	Zadnik	19.8.1908	Bohinjska Bistrica	13.11.1942
ABCDE	OGRINC JOŽE	France		1913	Podkogelj	27.1.1943
ABCDE	OGULIN FRANC	Janez		11.1903	Ljubljana (Kašča)	16.1.1943
ABCDE	OGULIN MARTIN	Matej		14.10.1913	Božičji vrh (Gerovac-Metlika)	30.12.1942
ABCDE	OMAHEN FRANCE	Ivan	Pečič Ana	23.3.1897	Dolenja vas	7.1.1943
ABCDEF	ORAŽEM JANEZ	Lojze		23.3.1897	Glozel – Sodražica	9.1.1943
ACDE	OSMAK ROMAN	Tomo	Krulec Apolonija	3.1941	Podloge – Hrvaška	24.9.1942
ABCDEF	OVSEC ANDREJ	Andrej	Ohalič Ana	14.2.1920	Knežja njiva	9.2.1943
ABCDEF	OZANIČ (OŽANIČ) JOŽE	Jurij	Mavrovič Neža	9.3.1910	Mozelj	25.11.1942 24.11.1942
ABCDEF	PAHAR FRANCE	France		16.9.1904	Mali Korinj Zagradec	8.1.1943
BDEF	PAJNIČ (PAPUČ) ANTON	Jože	Klepac Tereza	1884	Hrib – Gerovo	29.12.1942
A	PAJNIČ JURIJ					
AB	PAJSELJ VALENTIN			1893	Kočevje	9.11.1942
ACDE	PANJIČ BLAŽ	Jože	Presičevica Marija	1875	Presičevica (Prosičevica)	12.11.1942
CDEF	PANTAR ANTON	Peter		1921	Kranjci – Prezid	30.11.1942
ADEF	PANTAR DANIČA	Valentin	Kalič Marija	1937	Novi Kot	13.11.1942
ACDEF	PANTAR PETER	Gregor	Turk Antonija	1891	Kranjci – Prezid	25.11.1942
ADEF	PANTAR VALENTIN	Jakob	Janež Karolina	1893	Novi Kot	25.12.1942
ABCDE	PAPIČ FRANC	Matej		12.2.1904	Geršiči	16.1.1943
DEF	PAPIČ JURIJ	Anton		1923	Plešče	26.11.1942
CDE	PAULOVICH JOŽE					
BCDEF	PAVLENIČ JOŽE		Marija	29.1.1912	Dol.Prekupa (Prekopi, Prekopa)	9.11.1942
AB	PAVLENIČ JOŽEF			31912	Dolenji Prekopi	9.11.1942
ABDE	PAVLIN FRANC	Martin		20.4.1892	Brusnice (Ratež)	22.11.1942
ACDE	PAVLIN GAŠPER	Anton	Žagar Marija	1883	Prezid	17.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDEF	PAVLIČ FRANCE	France	Mrakar Marija	11.2.1903	Iga vas	8.1.1943 7.1.1943
ACDE	PAVLIČ JOŽE	Ausilij ?	Žagar Barbara	1896	Gerovo	10.11.1942
ABCDE	PEKOLJ ALOJZ	Janez	Miklič Marija	2.10.1901	Artmanja vas Dobrič	8.5.1943
AB	PERIČ JOŽEF			5.2.1883	Žalna	24.10.1942
ACDE	PERNIŠEK ANTON	Jakob	Zupan Marija	1897	Ljubljana	7.1.1943
ABCDE	PERUŠIČ JANEZ	Anton	Klobučar Ana	2.7.1925	Velika Lahinja	15.4.1943 16.4.1943
ABCDEF	PETAN ALOJZ	Janez	Krese Marija	13.4.1898	Petane- Podturm	3.12.1942
BCDE	PETAN FRANC	Mihael	Rus Franciška	7.7.1918	Podboršt Št. Vid Stična	30.1.1943
BCDEF	PETEK JANEZ	Janez	Skube Marija	23.4.1900	Adlešiči	2.12.1942
BE	PETELIN JANEZ	France	Kržič Jožefina	31921	Rakitna	23.12.1942
A	PETELJ FRANC					
CDE	PETRIČ JOŽE	Jože	Legiša Antonija	1883	Šmarje	24.10.1942
ABCDEF	PETRIČ MATIJA	France	Avsec Marija	18.2.1894	Markovec	1.1.1943
D	PETRIČ MIHAEL	Janez		1.9.1896	Gumnišče	14.1.1943
BCDEF	PEČAVER JOŽE	Janez	Žefran Ana	23.10.1906	Podhosta	17.12.1942
ABCDE	PEČNIK JOŽE	Janez	Tauselj Jera	23.12.1892	Škofljica, Lanišče	26.11.1942 25.11.1942
ABDEF	PIKOLNIK (PIKOLIK) JOŽE	Janez	Matevžič Marija	7.10.1903	Podžaga Velike Lašče	26.11.1942 25.11.1942
ABCDEF	PIRC JANEZ	Lovro	Marija	19.6.1894	Brest – Ig	5.1.1943 4.1.1943
F	PIRMAN ALOJZ			14.10.1919	Bočkovno	7.12.1942
A	PIŠLJE PETER					
ABDE	PLANINC ANTON	France	Perdič Marija	10.6.1893	Svibnik	5.12.1942
ABDEF	PLANTAN JOŽE	Janez	Kem Marija	18.11.1923	Stranska vas	2.12.1942
ABCDE	PLUT ALOJZ	Jože	Kukmanc Ana	11.1921	Ručetna vas	24.11.1942
ABDEF	PLUT ANTON	Martin	Kočjan Ana	11.6.1907	Stranska vas	4.12.1942
ABCDE	PODLOGAR JANEZ	France	Železnikar Helena	15.11.1892	Gornja gora Želimlje, Golo	27.12.1942
ACDE	POGAČAR MILAN	Jože	Pogačar Mihaela	7.1942	Rab	28.11.1942
ADE	POJE (ŽAGAR) ANA	Žagar Val.	Mura Marija	1872	Prezid	21.11.1942
ACDE	POJE ANTON	Matej	Zbašnik Marija	1913	Makov hrib	31.10.1942
ACDE	POJE ANTON	Jože	Ožbolt Ivanka	1897	Osilnica	2.12.1942
ACDE	POJE ANTON	Jože	Šuštaršič Marija	1877	Parg	31.12.1942
ACD	POJE ANTON	Janez	Malnar Marija	1924	Tršče	29.12.1942
ADE	POJE FERDINAND	France	Turk Ana	1869	Gorači	23.11.1942
ADE	POJE FRANCE	France	Žlahnik Marija	1902	Žagarji	24.12.1942
ACDE	POJE FRANCE	Janez	Neža	1871	Stari Kot	10.11.1942
ACDE	POJE JAKOB	Jože	Lipovec Helena	28.4.1888	Novi Kot	28.1.1943
ADE	POJE JANEZ	Urban	Poje Jožefa	1890	Čabar	16.9.1942
ADE	POJE JOŽE	Lojze	Tušek Helena	1942	Novi Kot	11.9.1942
ACDF	POJE SREČKO	Izidor	Mihelič Veronika	1892	Črni Lazi – Čabar	26.12.1942
ACDE	POJE VALENTIN	France	Zbašnik Franciška	13.2.1911	Gornji Žagarji	19.1.1943 19.1.1942
ADE	POJE VERONIKA	Jože	Trope Helena	1872	Makov hrib	21.11.1942
ABDE	POKORN KATARINA	Matej	Pokorn Nina	19.4.1942	Ljubljana	5.10.1942
ACDE	POMPE (PUMPE) VALENTIN	Valentin		1894	Zabukovje Ljubljana	13.1.1943

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
F	PONIKVAR IVAN	Ivan	Stankeljč Margareta		Dobropolje	23.12.1942
ABCDE	PONIKVAR JANEZ	Janez	Zalar Ana	21.12.1924	Obrebehak, Merlebach Francija	17.12.1942
D	PORENTA LEOPOLD	Leopold	Plut Ana	1897	Celovec	1.2.1943
ABCD	POROK JOŽE	Janez		3.3.1916	Dane – Stari trg	25.12.1942
ABCDEF	POSETA JANEZ	Janez	Makovec Frančiška	1901	Borovnica (Preserje)	18.12.1942
ABCDE	POTOKAR FRANC	Martin	Adamič Frančiška	12.1.1900	Mala Stara vas	16.11.1942
ABDE	POTOČAR MARIJA	Anton	BenčUršula	3.6.1928	Muhaber Novo mesto	20.10.1942
ABDE	PRAZNIK MIHAEL	Mihael	Dejak Marija	1898	Veliki Lipovec	5.12.1942
A	PREDOVIČ MIHA					
ABCDEF	PREDOVIČ NIKOLAJ (NIKOLA)	Stanko	Popović Helena	1890	Velike Lašče	8.1.1943
B	PRIJANOVIČ MATIJA			28.1.1896	Tribuče	12.11.1942
ABCDE	PRIJATELJ ANTON	Luka	Malnar Antonija	31881	Sodražica (Zamostec)	18.11.1942
ABCDEF	PRIMAC JERNEJ	Janez		7.8.1904	Velike Lašče	7.1.1943
D	PRKIČ JURIJ	Vincenc	Kordun Ana	1904	Muč	5.7.1943
D	PROSEN FRANCE	France	Strmole Frančiška	1913	Št. Vid	13.5.1943
ADE	PRSE VALENTIN	Vincenc	Malnar Veronika	1897	Kraljev vrh	14.1.1943
ABCDE	PRUS JANEZ	Janez	Malnar Helena	22.7.1916	Metlika (Kрмаčina)	29.12.1942
ABCDEF	PUCIHAR ANTON		Pucihar Margareta	27.12.1888	Ig	27.11.1942
F	PULILIVAN	Ivan		3.4.1922	Buljuje -Ljubljana	17.1.1943
CDE	RABELO IGNACIJ	Ignacij		7.3.1896	Novo mesto	20.1.1943
ABCDEF	RADATOVIČ MARKO	Mile	Vukšič Angela	1922	Radatoviči	27.11.1942
ABCDE	RADOVIČ JOŽE	Jože	Ivanič Frančiška	28.6.1924	Preloka	3.1.1943
ABCDE	RADOVIČ JOŽE	Janez	Žunič Ana	4.2.1925	Preloka	2.1.1943
ABCDE	RAJER FRANC	Janez	Špirjer Neža	11.10.1902	Mima Peč (Vrhpeč)	25.11.1942
BCDE	RAJK JANEZ (FRANC)	Jože	Škof Margareta	2.8.1898	Gorenja vas (Bojanja vas-Metlika)	8.11.1942 7.11.1942
ABCDEF	RAJSELJ VALENTIN	Jože	Avguština	1893	Kočevo	9.11.1942
CDE	RAUŠELJ MILENKA	Janez	Jelenc Pavla	1941	Vode	24.10.1942
ABCDEF	RAZDRIH DANIJEL	France		28.9.1910	Dobrava – Dobrnič	7.2.1943
BE	REŽEK JOŽE	Martin		17.9.1910	Radovica	28.11.1942
BE	REŽEK JOŽE	Martin	Raink Katarina	1909	Radovica	28.11.1942
ACDEF	REDE JOŽE	Jakob	Resman Frančiška	1897	Vrhovci	24.10.1942
ACDEF	REDE MARIJA	Vincenc	Lipovac Marija	1941	Srednja Draga	13.9.1942
CDEF	REDE ADAM	Rudolf	Mrle Antonija	1897	Tršče	6.10.1942
ACDE	REDE FRANCE	Jože	Resman Frančiška	1903	Vrhovci	18.12.1942
ACDE	REDE GABRIJEL	Mihael		1884	Lazi	27.12.1942
ACDE	REDE JANEZ	Rudolf	Arh Antonija	1907	Tršče	24.11.1942
ACDEF	REDE JURIJ	Fabijan	Lipovac Tereza	1865	Vrhovci	1.11.1942
CDE	REDE LOJZE	Vjekoslav	Čop Marija	1923	Tršče	6.12.1942
ACDEF	REDE STANISLAV	Jože	Janež Antonija	1890	Črni Lazi	22.12.1942
ABCDE	REDEK FRANCE	France	Bele Ana	15.8.1897	Malkovec	9.1.1943
CDEF	REJAC ANTON	Janez	Marija	1878	Podhum	2.11.1942
CDE	RELJAC JANEZ	Jože		1869	Grobnik	25.9.1942
CDE	REPAR FRANCE	Jože	Peršič Lojzka	1907	Dobrova – Ljubljana	20.10.1942
ABF	REPAR IGNAC			2.10.1907	Dobravica	20.10.1942
ABCDF	REPAR JOŽE	Janez	Peršič Lojzka	23.10.1909	Dobrova-Ljubljana	19.11.1942 18.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDE	REPAR JOŽE	Jakob		8.9.1904	Strlečič-Podhosta (Soteska-Toplice)	1.1.1943 31.12.1942
ACDE	RESMAN ANA	Jože	Frbežar Mařja	11.1942	Rab	6.12.1942
ACDE	RESMAN ANTON	Jože	Žagar Marija		Gomji Žagarji	26.11.1942
A	RESMAN IVAN					
CDE	RESMAN JURIJ	France	Žagar Polona	1865	Vrhovci	4.11.1942
BCDE	RESNIK JANEZ	Janez	Horvat Marija	16.5.1942	Iška vas (Birčna vas)	3.12.1942
ABCDE	RETELJ MATEJ	Matej	Ilnikar Marija	1906	Malnice Kostanjevica	31.12.1942 30.12.1942
CDEF	RINDIČ MARIJA	Martin	Katarina	1882	Milaci	20.10.1942
A	ROŽMAN JURIJ					
ABCDE	ROBIDA MARTIN	Ignacij	Pečjak Magdalena	10.11.1909	Lopata – Kočevje	27.12.1942
ABCDE	ROGALE MIHAEL	Martin	Spelačič Urška	1899	Rajsila (Rojšile-Ljubljana; Dren)	30.12.1942
ABCDE	ROGELJ ALOJZ	Jože		15.7.1906	Kal, Podlipa (Dobmič)	14.1.1943
ABCDE	ROGELJ JANEZ	Janez	Draksler Marija	18.11.1924	Breg – Ljubljana (Gornja Brezovica)	8.1.1943
ABCDE	ROGELJ STANISLAV	France		4.3.1923	Ljubljana (Vrbovec)	13.1.1943
ABCDEF	ROPRET RUDOLF	Andrej		20.10.1904	Tomačevo	26.12.1942
ABCDE	ROZMAN ANTON	Nikolaj		8.1.1911	Gomji Suhor	13.1.1943
BCDE	ROZMAN JANEZ	Nikolaj	Kump Marija	4.7.1904	Gomji Suhor	18.11.1942
ABCDE	ROZMAN MATIJA	Matej	Krump Marija	12.12.1908	Gomji Suhor	18.1.1943
DF	RUDOLF ANTON	Jože	Birman Neža	30.12.1903	Korošce	8.1.1943 9.1.1943
ABCDEF	RUDOLF ANTON	Anton	Zalar Ivanka	18.2.1909	Korošce	21.11.1942
ABCDEF	RUDOLF FRANCE	France	Lah Frančiška	24.11.1905	Kremenca	23.11.1942 22.11.1942
BCDEF	RUPNIK FRANC	Anton		23.11.1888	Dobrova-Ljubljana	14.1.1943
ABCDE	RUPNIK FRANC	Andrej		23.10.1887	Veliki vrh – Šmarje	1.12.1942 30.11.1942
BCDEF	RUS FRANC	Franc		19.7.1904	Tomšelj	1.1.1943 31.12.1942
ABCDE	SELANC (SELAN) ANTON	Martin	Miklavž Marija	1892	Dobrunje	9.1.1943
BCD	SERNEL FRANCE	France	Sernel Ana	8.9.1909	Logatec	20.11.1942 19.11.1942
BCDE	SETNIKAR FRANCE	France	Košir Ana	1890	Polhov Gradec	20.11.1942
ABCDE	SEVER JANEZ	Av gust	Novak Marija	1894	Retje, Hinje (Prekopa)	15.12.1942
CDE	SHODAR JOŽE	Jože		10.10.1906	Prekopa (Retje)	18.1.1943
ACDE	SILEŽ FRANCE	France	Kranjc Ivanka	1914	Bločice	28.11.1942
A	SILNIKAR FRANC					
ABCDE	SIMONIČ ANTON	Marko	Kramarič Katarina	12.8.1905	Drašiči (Dražice)	20.12.1942
ABCDE	SIMONIČ JOŽE	Nikolaj	Kastelic Marija	18.8.1905	Drašiči (Dražice)	6.12.1942
BCDE	SIRK FRANC	Lojze	Marinič Katarina	21.2.1910	Gorenja Selca Dobmič	3.1.1943 4.1.1943
D	SIRK KATARINA	Lojze	Marinčič Katarina	1910	Gorenja Selca Dobmič	4.1.1943
CE	SIROLA JANEZ	Matej		1901	Prezid	6.10.1942
CD	SKROBONJA ANTONIJA	Anton	Delesič Antonija	1940	Kastav	15.10.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCDE	SKUBIC JANEZ	France	Gerovič Neža	22.6.1925	Litija, Št. Lambert	21.1.1943
ABCDE	SKUBIC SIMON	Janez		24.10.1904	Polica	13.1.1943
B	SLADIČ ANDREJ			20.1.1942	Pusti Gradac	30.5.1943
ABCDE	SLAJKO FRANC		Slajko Frančiška	4.10.1907	Ljubljana	9.1.1943
ACDE	SLAK ELIZABETA	Ignacij	Mlakar Marija	9.1942	Rab	30.11.1942
ACDE	SLAPŠAK MIHAEL	Mihael	Mlekuž Ana	1922	Slavna (Slavnica-Prestranek-Trst)	27.11.1942
A	SLATNIK JOŽE					
F	SMOLE ALOJZ			1898	Vrbljene	
ACDE	SMOLE ANTON	Anton	Klepac Marija	1921	Mali Lug – Gerovo	12.12.1942
AB	SMOLE FRANC			1891	Kot – Ig	7.12.1942
CDE	SMOLE FRANCE	Matej	Uršič Elizabeta	1891	Kot	7.12.1942
ABCD	SMRDEJ (SMERDELJ) JANEZ	Janez		4.2.1891	Brežica, Brežice	19.1.1943
ABCDE	SMRDELJ ANTON	Jakob	Strle Marija	1898	Klenik	7.12.1942
ABCDE	SMREKAR (SMREKA) FRANJO (FRANC)	Jože	Ana	1904	Črnomelj (Naklo)	9.11.1942
ABCDE	SMREKAR ALOJZ	Jože	Lovšin Marija	3.6.1901	Kot – Semič	11.12.1942
CDE	SNOJ KAREL	Karel	Pavjek Neža	1920	Bloke	15.12.1942
ABCDE	SOJER ANTON	Jernej		3.1.1904	Plešivica	20.12.1942
AB	SPREIZER ANA			18.10.1856	Črnomelj	8.10.1942
ABCDE	SRAKAR JERNEJ	Janez	Dovč Marija	21.8.1891	Tomačevo	5.1.1943
F	SRNEL FRANC			8.9.1909	Hruškarje	19.11.1942
ABCDE	SRNJAK JANEZ	France		24.11.1909	Podlipoglav	11.1.1943
ABCDE	SRNJAK JOŽE	Jože	Zgonc Marija	21897	Škrije, Golo	16.4.1943
DF	SRPAN LUDVIK	Jože	Korošec Frančiška	14.8.1924	Nadlesk	17.1.1943
CDE	SRSIJE GREGOR	Jože	Veber Magdalena	1865	Gorači	24.11.1942
CDE	SRSIJE PETER	Peter	Malnar Veronika	1892	Kraljev vrh	3.10.1942
ABCDEF	STANOVNIK JOŽE (JANEZ)	Anton	Novak Marija	13.9.1901	Vnanje Gorice	27.11.1942
BE	STARC FRANC	Jože		23.4.1897	Babna Gorica	30.12.1942
ABCDE	STARE (STARC) MARTIN	Janez	Kraševac Katarina	16.8.1896	Rosalnice	10.12.1942
CD	STARE FRANCE	Jože		1897	Babna Gorica	31.12.1942
BCDE	STARE FRANCE		Stare Marija	1896	Ljubljana (Bled)	25.11.1942
D	STAREŠINIČ MIHAEL	France	Gordul Ana	1913	Preloka	30.1.1943
ACDE	STIPIČ (STIPIC) GRGA	Jože	Rejac Faustina	1888	Podhum	13.11.1942
ACDEF	STOPAR JANEZ	Janez		1904	Veliki Lipovec (Ajdovec)	18.2.1943
ABCDE	STRAŽIŠAR JAKOB	Janez		27.4.1889	Dobrava Lj., Jezero-Preserje	31.12.1942
ABCDE	STRAŽIŠAR JOŽE	Janez	Cimperman Neža	3.11.1905	Krva Peč	18.1.1943
AB	STRAŽIŠAR JOŽE			12.2.1920	Pako	28.11.1942
A	STRADAR JANEZ					
ABCDE	STRAH JOŽE	Jože		1882	Žalna	31.12.1942
ABCDEF	STRLE JERNEJ	Janez	Marija	1.8.1915	Podlož	23.11.1942
						22.11.1942
BCDEF	STRLE ALOJZ	Anton	Mihelčič Tereza	1.2.1896	Babno polje Poljane	17.11.1942 16.11.1942
F	STRLE JOŽE			20.10.1923	Matena	20.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCD	STRLE JOŽE	Jože	Strle Marija	5.2.1910	Krvava Peč	28.12.1942
A	STRLE JURIJ					
BCF	STRLE LOJZE (ALOJZI)	Matej		1892	Bukovica	10.1.1943
A	STROJ KAREL					
ABCDE	STROJINC JANEZ	Jakob	Tomažič Marija	9.5.1897	Višnja gora (Gorenja vas)	6.1.1943
ACDE	STUPNIK LOJZE	Anton			Videm – Dobrepolje	22.11.1942
ABCDE	SUHADOLNIK JOŽE	France	Umek Helena	27.3.1900	Žimarice	3.1.1943 2.1.1943
ABCDE	SUVA JANEZ	Vojteh	Streban Ana	10.8.1912	Ljubljana	31.12.1942 30.12.1942
CDF	SVAŠNIK JOŽE	Jože	Duce Gertruda	1912	Srednja vas	21.12.1942
ABCD	ŠAFAR JOŽE	Peter		10.3.1891	Mozelj	2.12.1942 1.12.1942
ACD	ŠAFAR SLAVKO	Gašper	Malnar Marija	1893	Gerovo	6.12.1942
CDE	ŠEBALJ – ŽAGAR AGATA	Anton	Žagar Polona	1883	Prezid	22.11.1942
A	ŠEBALJ Žiga					
CD	ŠEBALJ JANEZ		Šoštarč Ivanka	4.1942	Čabar	5.9.1942
CDE	ŠEBALJ VINCENC	Anton	Knavs Marija	1887	Prezid	2.12.1942
A	ŠEBOJ JANEZ					
ABCD	ŠEGA JANEZ	France	Levstik Marija	6.8.1914	Fara	22.11.1942
DF	ŠEGA LOJZE	Jože	Mlakar Marija	19.6.1921	Grahovo	27.3.1943
ABCD	ŠENICA FRANCE	Janez	Tomc Ana	21.8.1900	Dobri Dol, Dobinj Dol	18.11.1942
ABCD	ŠEPEC EMIL	Janez	Šepec Marija	9.4.1922	Stari trg, Iga vas	9.12.1942
CDF	ŠERCER JOŽE	Anton	Poje Marija	1900	Žurge	29.12.1942
A	ŠERCER GUSTI					
ACD	ŠERCER JURIJ	Peter	Poje Marija	1860	Žurge	6.1.1943
ACD	ŠERCER MARIJA	Anton	Volf Marija	4.1942	Žurge	2.9.1942
ACD	ŠERCER PETER	Anton	Kvaternik Marija	1879	Žurge	27.12.1942
CDF	ŠERCER PETER	Jože	Muhvič Polona	1877	Žurge	19.12.1942
A	ŠERCER SLAVKO					
CD	ŠERCER ZDENKA	Jože	Ožbolt Dragica		Žurge	29.8.1942
CD	ŠERCER ŠTEFKA	Peter	Volf Julka	1942	Žurge	2.9.1942
D	ŠERJAK JANEZ	France	Rejec Jožefina	1907	Pijava Gorica	25.1.1943
ABF	ŠILC FRANC			9.4.1914	Bočice	28.11.1942
ABCD	ŠILC RUDOLF	France	Kranjc Ivanka	19.4.1919	Bočice	21.11.1942 20.11.1942
ACDE	ŠIMAC BONAVENTURA	Štefan	Hlacer Antonija	1887	Podkilavac (Kilavac)	18.12.1942
ACDE	ŠIMAC JANEZ	Janez	Skaunič (Skaunič) Katarina	27.12.1901	GERŠIČI	27.11.1942
CDE	ŠIMAC JANEZ	Martin	Rindič Marija	1902	Podhovac	7.11.1942
F	ŠIRAJ KAREL			2.5.1920	Metulje	15.12.1942
CD	ŠIRCER STANKO	Peter	Poje Filipa	1940	Oslinica	19.9.1942
BCD	ŠKERLJ JOŽE	Jože	Jakopin Marija	5.11.1906	Begunje	24.11.1942
AB	ŠKODA JOŽE			10.11.1906	Gornja Prekopa	18.1.1943
ABCD	ŠKOF ALOJZ	Jože	Bara	24.11.1916	Dragomlja vas	18.12.1942
ABCD	ŠKOF ANTON	Janez	Horvat Ana	12.1.1915	Gornja Lokvica	26.12.1942
ABCD	ŠKOF FRANCE	Jože		29.10.1911	Dragomlja vas	14.12.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCD	ŠKOF JOAHIM	France	Taurij Marija	17.11.1907	Št. Pavel – Zaklanec	16.12.1942
ABCD	ŠKRABAJOŽE	Anton	Stržišnik Franciška	1900	Črna vas	20.11.1942
ABCDF	ŠKRABA MIHAEL	Matej	Kocjan Elizabeta	29.9.1903	Tomišelj	7.1.1943 6.1.1943
BCD	ŠKRJANC MIHAEL	Matej	Marija	1871	Kočevje	17.11.1942
F	ŠKRLJ JOŽE			5.11.1906	Begunje	23.11.1942
ACDEF	ŠKROBANJA FRANCE	Jože		1876	Kastav	6.1.1943
ABCDF	ŠKUFGA ANTON	France	Janežič	1.12.1899	Vel. Dobrava-Stična	24.12.1942
ABCD	ŠKUFGA JOŽE	Ludvik		1914	Klopec – Dvor	7.1.1943
ABCD	ŠKUFGA JOŽE	Anton	Blatnik Angela	24.3.1924	Malo Lipje	19.12.1942
ABCD	ŠKULJ JANEZ	Andrej		12.11.1888	Sarsko	23.11.1942 22.11.1942
ABCDF	ŠKULJ JOŽE	Andrej	Štembalj Marija	27.4.1878	Iška vas	10.1.1943
ACDF	ŠOŠTARIČ ŽELJKA	Anton	Turk Danica	4.1942	Čabar	12.9.1942
ACDF	ŠOŠTARIČ ANTON	Valentin	Prsle Franciška	1891	Lazi – Čabar	15.12.1942
ACD	ŠOŠTARIČ ANTON	Anton	Čop Marija	5.1942	Smrečje	23.9.1942
ACD	ŠOŠTARIČ FRANČIŠKA	Jože	Turk Franciška	5.1942	Geroovo	5.9.1942
ACDF	ŠOŠTARIČ FRANČIŠKA	Jože	Volff (Wolf) Marija	1.12.1941	Lazi – Čabar	22.8.1942
CD	ŠOŠTARIČ JOŽE	Jože	Turk Franciška	1940	Geroovo	3.9.1942
AD	ŠOŠTARIČ JOŽE	Jože	Klepac Marija	1913	Čabar	9.1.1943
ACD	ŠOŠTARIČ PETER	Janez		1880	Lazi – Čabar	7.1.1943
CD	ŠOŠTARIČ VALENTIN	Filip	Malnar Elizabeta	1885	Lazi – Čabar	13.11.1942
ACD	ŠOŠTARIČ VLADIMIR	Anton		1924	Tršče	11.1.1943
ABCD	ŠPEHAR MIHAEL	Mihael	Mihelič Ana	29.11.1920	Vinica, Dolnji Suhor	5.1.1943
D	ŠPINČIČ ANTON	Anton	Milič Rozalija	1863	Špinčiči	24.5.1943
ABCDF	ŠRAJ FRANCE	Matej	Šraj Marija	20.2.1915	Metulje	17.12.1942
BF	ŠRAJ KAREL			2.5.1920	Metulje	15.12.1942
CDE	ŠTANFAR JULIJANA	Blaž	Šelcer Helena	1866	Žurje	26.10.1942
A	ŠTANFER JURI					
ABCD	ŠTEBLAJ ANTON	Lojze	Dolšek Franciška	30.4.1911	Grahovo, Veliki Osolnik	25.12.1942
ABCD	ŠTEBLAJ ANTON	Anton	PeterLIN Ivanka	11891	Školjica, Lanišče	28.12.1942
A	ŠTEBLAJ FRANC					
BCDF	ŠTEMBAL FRANCE	Anton	Žagar Marija	9.10.1899	Iška vas	12.1.1943
ABCD	ŠTEMBALJ JOŽE	Mihael	Pristovec Marija	4.4.1900	Iška vas	6.1.1943
ABCD	ŠTIGLIC ALOJZ	Matej	Poreber Marija	8.6.1902	Kot – Semič (Čermošnjice)	15.1.1943 14.1.1943
CD	ŠTIMAC-OSMAK HELENA	Pavel	Bukovac Franciška	1881	Razloge	2.12.1942
ACD	ŠTIMAC ANA	Jože	Margareta	1852	Žurje	2.12.1942
ACD	ŠTIMAC ANTON	Janez	Mohorič Marija	1878	Mali Lug	27.12.1942
ACD	ŠTIMAC EVA	France	Zbašnik Ana	1940	Čabar	30.8.1942
ACD	ŠTIMAC FRANCE	Jože	Hudolin Antonija	1926	Tršče	7.1.1943
CD	ŠTIMAC GAŠPER	Peter	Kraljič Helena	1896	Krašičevica	13.12.1942
A	ŠTIMAC HELENA					
ACD	ŠTIMAC JANEZ	Anton		1890	Žurje	23.11.1942
ACD	ŠTIMAC JANEZ	Jože	Tomac Marija	14.5.1942	Geroovo	1.10.1942
ACD	ŠTIMAC JANEZ	Jurij	Malnar Ana	1874	Krašičevica	3.11.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACD	ŠTIMAC MARIJA	Anton	Štimac Julija	1924	Razloge	18.7.1942
ACD	ŠTIMAC MATEJ	Martin	Abramovič Ana	1878	Grbaje – Hrvaška	11.10.1942
ACD	ŠTIMAC PETER	France	Malnar Marija	1900	Parg	2.11.1942
ACD	ŠTIMAC SLAVKO	Jože	Hudolin Antonija	1941	Čabar	13.9.1942
A	ŠTIMAČ FRANC					
ABCDF	ŠTRUMBELJ FRANCE	Janez	Oblak Marija	11.7.1907	Sarsko	28.11.1942
ABCDF	ŠTRUMBELJ FRANCE	Jože	Matjaž Elizabeta	25.9.1893	Vrbljene – Tomišelj	14.11.1942 11.11.1942
ABCD	ŠTRUMBELJ JAKOB	Jože		22.4.1886	Tomišelj	24.11.1942 19.12.1942
ABCD	ŠTRUS JANEZ	Jože	Štefič Tereza	29.1.1909	Ig – Duplica, Srednja vas	6.12.1942
D	ŠTUBLER MARTIN	Marko	Štubler Julija	1906	Adlešiči	5.2.1943
ABCD	ŠTUKELJ PAVEL	Anton	Štukelj Ana	15.1.1885	Semič	4.1.1943 3.1.1943
AB	ŠTUPAR JANEZ			1902	Veliki Lipovec	18.11.1942
B	ŠTUPNIK ALOJZIJ			16.10.1920	Dobropolje	21.11.1942
ACDF	ŠTURM JANEZ	Peter	Veber Marija	1882	Prezid	25.11.1942
F	ŠUMRADA JOŽEF			9.3.1882	Babna polica	8.12.1942
ABCDF	ŠUMRADA NEŽA	Janez		15.5.1865	Babno polje	23.11.1942
A	ŠUSTARIČ VALENTIN					
BF	ŠUŠTARŠIČ FRANC			2.2.1901	Tomišelj	17.11.1942
ACD	ŠUŠTERŠIČ FRANCE	Janez	Modic Helena	1941	Tomišelj	18.11.1942
D	ŠUŠTERŠIČ TOMAŽ	Janez	Vrhovec	1894	Sodražica	30.1.1943
A	ŠVAJNIK JOŽE					
ABCDEF	TEKAVEC LJUDMILA	Anton	Mavrin Margareta	20.4.1941	Jelenja vas Čmomelj	1.10.1942 30.9.1942
?F	TEKAVEC IVANKA	Matej		1922	Cerknica	5.1.1943
ABCDE	TEKAVEC JANEZ	Matej		1922	Zahrib (Jelari; Zalart – Cerkovica)	5.1.1943
ABCDEF	TEKAVEC JOŽE	Janez	Kraševac Marija	22.2.1923	Strugovo	8.12.1942
BCDE	TEPINA ANTON	France		11.6.1888	Koseze (Stražišče)	5.1.1943
B	TERNOVŠČE ANTON			8.8.1911	Podboršt	24.2.1943
BCDE	TIHEK (TIHELJ) JOŽE	Matej		13.10.1910	Kleče – Gornji Kašelj	20.11.1942
B	TOMAŽIN JANEZ			22.10.1900	Rupa	18.11.1942
ACDE	TOMAC ANDREJ	Anton	Manhar Marija	1874	Razloge	6.12.1942
ACDE	TOMAC ANTON	Tomaž	Strulič Neža	1892	Razloge	7.12.1942
ABCDE	TOMAC JOŽE	Peter	Pavič Milka	3.1941	Brod na Kolpi	18.10.1942
CDEF	TOMAC ROMANA	Dragutin	Manhar Marija	1937	Razloge	22.11.1942
ACE	TOMAC TOMO	Anton	Turk Helena	1864	Razloge	8.9.1942
ACDE	TOMAC VEKOSLAV	Anton	Tomac Apolonija	1941	Razloge	12.9.1942
ACD	TOMAZIN JOŽE	Jože	Petrič Ana	1880	Repe	18.11.1942
ABCDE	TOMC ALOJZ	Mihael	Tomc Ana	9.9.1893	Grašiči	24.12.1942
ABCDE	TOMC ALOJZ	Janez		12.12.1921	Krivoglavice	30.12.1942
BCDE	TOMC JANEZ	Mirko	Brkopec Katarina	6.2.1902	Primostek	6.1.1943
BCDE	TOMŠE ALOJZ	Jože	Glavan Marija	1900	Krška vas	21.11.1942 18.11.1942
A	TOMŠE VJEKO					
BCDE	TOMŠIČ FRANC	Jože	Avsenik Franciška	10.12.1903	Rogatec ?	27.12.1942
ABCDE	TOMŠIČ FRANC	Janez	Podržaj Marija	17.11.1898	Pijava Gorica (Slov.gora)	19.12.1942 18.12.1942

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
CDE	TRAMTE FRANCE	France	Kosec Marija	1914	Ratež	2.12.1942
AB	TRAMTE JOŽE			13.2.1907	Ratež	2.12.1942
ABCDE	TRDAN IGNAC	Janez		16.6.1893	Kočevje, Dolenja vas Ribnica	19.1.1943
CDE	TRDIČ ANA	Andrej	Šprajcar Ana	1858	Črnomelj	8.10.1942
CDE	TRDNIK VINCENC	Janez	Košir Antonija	1903	Zadvor	6.11.1942
ACDE	TRIJANOVIČ MATEJ	Nikolaj	Zakovič Marija	1896	Tribuče	12.11.1942
BCDE	TRLEP ALOJZ	France		15.10.1913	Novo mesto (Dobrníč)	8.1.1943
ABCDE	TRLEP FRANC	France	Javc Ana	8.11.1909	Dobrníč	20.1.1943
ACDE	TRNOVŠEK ANTON	Peter	Plavišek Marija	9.8.1911	Ljubljana	24.2.1943
ABCDE	TROBIŠ ANDREJ	Štefan	Vajevec Draga	11.8.1941	Kočevje, Stari log	13.9.1942
CD	TROHA ANTON	Anton	Knafeljč Marija	1896	Vrhovci	31.12.1942
ACD	TROHA ANTON	Janez	Križ Franciška	1941	Čabar	9.9.1942
A	TROHA ANTONIJA					
ACD	TROHA FRANCE		Troha Marija	10.1942	Rab	27.11.1942
D	TROHA JANEZ	Andrej	Malnar Franciška	1926	Gorači	23.5.1943
ABCDEF	TROHA JOŽE	France	Grah Marija	7.10.1903	Babno polje	4.1.1943 3.1.1943
ACDE	TROHA LUDVIK	Albert	Mihelčič Antonija	1913	Čabar	2.12.1942
ABCF	TROHA MARIJA	France	Poje Marija	23.3.1942	Babna polica	4.9.1942
ACE	TROHA MARIJA	Jurij	Hudolin Ivanka	1865	Gorači	26.9.1942
ABCE	TROHA MARIJA	Anton		26.12.1867	Babno polje	18.8.1942
ACDEF	TROHA MARIJA	France	Tušek Apolonija	1942	Majer	22.8.1942
A	TROHA MIHA					
CE	TROHA MILKA	Valentin	Janeš Štefanija	1941	Kozji vrh	18.10.1942
CE	TROHA SLAVICA	Jože	Volf Franciška	1941	Kozji vrh	15.10.1942
AE	TROHA VEKOSLAV	Vekoslav			Perkotova Draga	
A	TROPE LOJZE					
ACD	TROPE MARIJA	Jože	Hudolin Helena	1871	Perkotova Draga	20.10.1942
CD	TROPE MARIO	Vjekoslav	Veber Franciška	1900	Perkotova Draga	2.12.1942
C	TROPE VJEKOSLAV	Vjekoslav	Naglič Marija	6.1941	Perkotova Draga	21.9.1942
ABF	TRTNIK VINCENCIJ			21.9.1903	Zadvor	5.11.1942
ABCEF	TRUDEN ANTON	Anton		12.8.1912	Podgora	10.1.1943 9.1.1943
AB	TRUDEN FRANC			9.10.1897	Mramorovo	19.11.1942
ACEF	TRUDEN FRANCE	Anton	Korošec Helena	1897	Iga vas	20.11.1942
ABCEF	TRUDEN FRANČIŠEK (FRANC)	Lojze		29.3.1914	Podcerkev	23.1.1943
ABCEF	TRUDEN JANEZ	France		6.11.1909	Podgora	1.1.1943 1.2.1943
CDF	TRČEK LEOPOLD	Matej	Švajger Marija	1909	Ljubljana	23.11.1942
ACE	TURK ANA			1856	Menovci	30.9.1942
ACE	TURK ANTON	Blaž		1882	Belica	2.1.1943
ACE	TURK ANTON	Anton	Ožbolt Ivanka	1922	Papeži	11.1.1943
ACEF	TURK ANTON	Jože		1900	Ravnice	26.12.1942
CDE	TURK ANTONIJA	Peter	Volf Marija	1941	Vode	20.9.1942
A	TURK BENO					
ACDE	TURK BOŽENKA	Anton	Volf Veronika	1939	Milanov vrh	27.8.1942

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDE	TURK DANIEL	Janez		1920	Sokoli	31.12.1942
BCDE	TURK EDVARD	France	Bartol Ivanka	31.3.1899	Novi Kot	5.1.1943
A	TURK FELIKS					
ACDE	TURK FRANC	Franc	Žagar Katarina	1911	Gorači	18.12.1942
CDE	TURK FRANC	Matej	Marija	1852	Gorači	24.11.1942
ABCDE	TURK FRANCE	Anton	Prijatelj Helena	1911	Kališče	3.12.1942
ABCDE	TURK FRANCE	France	Pajne Marija	17.1.1873	Selo – Vode	1.10.1942 31.10.1942
A	TURK FRANČIŠKA					
CDE	TURK GENOVEFA	Filip	Vesel Marija	9.1942	Rab	4.11.1942
ABCDEF	TURK JANEZ	Anton	Truden Marija	7.2.1885	Knežja njiva	22.11.1942 21.11.1942
ACDE	TURK JANEZ	Mihael	Čop Mihaela	1871	Sokoli	2.11.1942
CDE	TURK JELICA	Filip	Turk Slavica	4.1942	Čabar	5.9.1942
ACDE	TURK JOŽE	Anton			Papeži	30.1.1943
ACDE	TURK MARIJA	Štefan	Ožbolt Marija	1850	Geroovo	18.11.1942
CDE	TURK MARIJA	Jože	Arh Marija	1876	Vode	19.10.1942
ACDE	TURK MIROSLAV	Matej	Lakota Jera	1883	Gorači	15.12.1942
C	TURK PETER	Matej	Lakota Gera	1890	Gorači	7.1.1943
CDE	TURK VALENTIN	Lovro	Hudolin Ivana	1876	Gorači	2.12.1942
CDE	TURK VALENTIN	Valentin	Troha Marija	10.1942	Rab	26.11.1942
ACDE	TUŠEK ANTON	Jakob	Mihelič Marija	1862	Gorači	27.11.1942
ACDE	TUŠEK ANTON	Jože		1909	Perkotova Draga	14.12.1942
ACDE	TUŠEK JAKOB	Jakob	Poje Ivanka	1874	Draga	15.12.1942
ACDE	TUŠEK JAKOB	Jože		1901	Gorači	27.12.1942
ACDE	TUŠEK JAKOB	Gašper	Malnar Helena	1878	Vode	25.11.1942
ABCD	TUŠEK JANEZ	Jakob	Ožbolt Gertruda	1900	Gorači	27.12.1942
ACDE	TUŠEK Jera	Lovro	Poje Marija	1888	Srednja vas	12.10.1942
ACDE	TUŠEK MARIJA	Jakob	Žagar Marija	1940	Čabar	21.9.1942
ACDE	TUŠEK SLAVA	Janez	Troha Slava	2.1942	Gorači	12.10.1942
AB	UMPE VALENTIN			1894	Zabukovje	13.1.1943
ABCDE	URBANČIČ ANTON	Mihael	Zalaznik Marjana	8.10.1899	BREZJE	19.11.1942 18.11.1942
ABCDEF	URBIHA LUDVIK	Janez		3.11.1912	Podgora	28.12.1942
ACDE	Urh JANEZ	Matej	Volf Frančiška	1910	Čmi potok	7.12.1942
ACDEF	Urh MATEJ	Matej	Volf Frančiška		Pungert	31.12.1942
ACDEF	Urh VALENTIN	Matej	Volf Frančiška	1909	Pungert	20.12.1942
F	URKOVC ANTON	Anton	Lovšin Marija		Raseci-Ljubljana	18.11.1942
BCDE	VAVTAR FRANC			2.1906	DOLGE NJIVE	4.12.1942
AB	VAVTAR FRANCE	Jože	Grden Marija	2.1906	DOLGE NJIVE	4.12.1942
ACDE	VESEL KAREL	Vito	Žagar Helena	1885	Prezid	22.11.1942
BCDE	VESELIČ ANTON	Janez	Černič Ana	11.6.1926	BEDENJ	2.12.1942
ABCDE	VESELIČ NIKOLAJ	Janez	Ana	10.9.1894	Adlešiči (Vrhovci)	17.11.1942
BCDE	VESELIČ NIKOLAJ	Nikolaj	Hutujec Marija	30.12.1924	BEDENJ	1.12.1942
D	VIDETIČ JANEZ	Janez	Plut Marija	1909	Metlika	6.1.1943
BCDE	VIDIC FRANCE	Matej	Pirnat Marija	24.3.1894	SOSTRO, Polica Dobrunje	2.12.1942 1.12.1942
BCDE	VIDIC JANEZ	Anton		1894	Gornji VEHOVCI, Kočarji, Vrhovci	11.1.1943
A	VIDIC MARLENA					

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCDE	VIDIC MARTIN	Martin	Okorn Helena	13.11.1896	Spodnja Duplica Črnomelj	6.1.1943 5.1.1943
A	VIDMAR FRANC					
ABCDE	VIDMAR JAKOB	Janez	Molek Cecilija	1911	VELIKO LIPJE	26.1.1943
BCDE	VIDMAR JANEZ		Marija	6.1.1905	Novo mesto, Hinje	2.12.1942
BCDE	VIDMAR JOŽE	Jože	Papež Marija	7.4.1913	Malo Lipje	31.12.1942 30.12.1942
ABCDE	VIDMAR JOŽE	Jože	Bambič Jera	29.7.1908	Zagorica	5.1.1943
ABCDE	VIDMAR JOŽE	Janez	Brus Marija	1.11.1907	Zagorica	14.12.1942
ABCDE	VIDMAR JOŽE	Jože	Čopar Marija	23.2.1889	Šmartno (Slape)	8.12.1942
ABCDEF	VIDOS JANEZ	Janez	Grahek Marija	27.5.1905	Vidosi – Črnomelj	15.1.1943
ABCDE	VIDRIH LOJZE	Janez	Pavlič Franciška	14.3.1900	Zdenska vas Dobropolje	15.1.1943 14.1.1943
ABCDE	VIPAVEC JOŽE	Jurij	Marija	12.9.1909	Tribuče – Adlešiči	5.1.1943 4.1.1943
ABCDE	VIRANT FRANCE	France	Mehle Franciška	21896	Gornje Golo Želimlje	27.3.1943
ABCDEF	VIČIČ JOŽE	Jože	Intihar Ana	17.1.1909	Bečaje	18.11.1942
D	VOGEL EVSTAHIJ	Jože	Hočevnar Jožefa	1908	Vaseli	31.1.1943
ACE	VOLF ANTON	Jurij	Tomc Jera	1879	Žurge	11.12.1942
ACDE	VOLF ANTON	Jože	Erlat Ana	1900	Žurge	2.12.1942
ACDE	VOLF ANTON	Anton	Lochener Matilda	1909	Vrhovci	15.12.1942
ACD	VOLF ANTON	Gaber	Žagar Berta	1903	Tršče	3.1.1943
CDE	VOLF BLAŽ	Anton	Štimac Helena	1896	Kraljev vrh	23.12.1942
ACDE	VOLF BOŽICA	Jože	Klepac Marija	1940	Čabar	25.8.1942
A	VOLF BOGO					
A	VOLF DRAGICA					
CDE	VOLF EMIL	Emil	Markovčič	1922	Donja Kraševica, Dolnja Kresičevica	3.12.1942
CDE	VOLF FILIP	Anton		1896	Čabar	1.12.1942
ACDE	VOLF FRANCE	Anton	Štimac Helena	1890	Požarnica	22.12.1942
CDEF	VOLF FRANCE	Matej	Lipovac Barica	1941	Smunkovica	6.10.1942
					(Šmunkovič)	6.10.1942
ACDE	VOLF FRANCE	Valentin	Križ Franciška	1902	Čmi potok	25.11.1942
ACDEF	VOLF-LIPOVAC FRANČIŠKA	Gregor	Troha Franciška	1879	Gorači	29.11.1942
ACDE	VOLF JOŽE	Jože	Beban Marija	1892	Gorači	1.11.1942
ACDE	VOLF JOŽE	France	Markovič Polona	1923	Požarnica	7.1.1943
ACDEF	VOLF JURIJ	Jurij	Šercer Polona	1877	Bezgarji	20.11.1942
ACDE	VOLF JURIJ	Štefan	Tušek Marija	1894	Selo	21.11.1942
ACDE	VOLF MARIJA	Gašper	Ožbolt Marija	1885	Prezid	29.8.1942
ACDE	VOLF MATEJ	Anton	Križ Marija	1864	Parg	16.11.1942
D	VOLF MILOVAN	Stanislav	Malnar Zora	1927	Selo	1.6.1943
CDE	VOLF MIROSLAV	Jurij	Mlakar Ivanka	1885	Tršče	13.11.1942
CDE	VOLF OLGICA	Anton	Kosmrej Franciška	2.1942	Žurge	22.9.1942
ACDE	VOLF PETER	Gregor	Rede Julija	1883	Tršče	20.12.1942
A	VOLF RUDOLF					
ACDE	VOLF VALENTIN	Jože	Malnar Jelka	1905	Parg	23.11.1942
BCDE	VOLH Franc (VOLK RUDOLF)	Franc	Sitar Ana	6.6.1891	Semič, Brezovica	6.4.1943

VIRI	PRIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
BCDEF	VRANEŠIČ JANEZ	Jurij		13.5.1902	Tribuče – Adlešiči	12.1.1943
ABCDE	VREČAR ANTON	Anton	Zlobec Frančiška	16.11.1904	Orle	2.12.1942 1.12.1942
ABCDE	VREČAR Jakob	Jakob	Trskan Marijana	1.5.1891	Zagradišče (Sadinja vas)	3.2.1943 30.1.1943
BF	VRHOVC Anton	Anton	Lovšin Marija	11.7.1904	Razori	19.11.1942 18.11.1942
ABCDE	VRLINIČ RADE	Jurij	Štefanija	4.9.1918	Bojanci	30.12.1942
BCDEF	VRTAR JANEZ	Janez	Gorše Marija	5.8.1911	Podturm -Toplice	14.1.1943 13.1.1943
ABCDEF	VRVIČAR MARKO	Marko	Prus Ana	5.2.1904	Radovica	24.11.1942
ABCDE	VRŠČAJ MATEJ	Jože		7.2.1909	Rodine	16.1.1943
ACDE	WOLF CVETKA	Matej	Lipovac Barica	1939	Čabar	15.9.1942
ACDE	WOLF FILIP	Anton	Marija	1874	Parg	27.10.1942
CDE	WOLF JOŽE	Blaž	Janeš Marija	21.3.1924	Gorači	23.4.1943
ACDE	WOLF JOŽE	Anton	Kopola Ivanka	1878	Gorači	8.10.1942
ACDE	WOLF MARIO (MARIJ)	Jože	Štimac Helena	3.1942	Razloge	22.8.1942
ACDE	WOLF VLADIMIR	Anton	Šercer Julijana	1940	Žurge	7.9.1942
AD	ZABUKOVEC ALOJZ	Janez	Prijatelj Marija	1920	Velike Lašče	31.1.1943
BCD	ZABUKOVEC ALOJZ			7.4.1909	Kočevarje	19.1.1943
D	ZABUKOVEC ANTON	Anton	Hočevan Marija	1925	Korinje	2.5.1943
ABCDE	ZABUKOVEC LOJZE	Anton		23.10.1908	Zamostec	17.1.1943
ABCDE	ZADNIK FRANC	Tomaž	Žurga Terezija	9.10.1907	Cerknica	15.1.1943
F	ZADNIKAR ALOJZ			1914	Tomišelj	
ABCDEF	ZADNIKAR ALOJZ	Jakob	Žerjal Marija	14.10.1902	Ljubljana	25.10.1942
F	ZADNIKAR JOŽE			1910	Tomišelj	
ABCDEF	ZADRAVEC FRANCE	Jakob	Lap Marija	12.11.1909	Ljubljana	1.1.1943 31.12.1942
ABCDE	ZAGORJAN FRANC	Franc	Marc Jera	25.5.1890	Malo Lipje	20.11.1942
ACDE	ZAGORJAN FRANC	Franc	Naglič Marija	1922	Št. Vid	7.12.1942
ACDE	ZAHARIJA ANA	Fosolo	Čavar Marija	1875	Sokoli	27.10.1942
ABCDEF	ZAJC JOŽE	Matej	Krakar Marija	22.12.1897	Črnomelj	16.12.1942
					Dolnja Reka	15.12.1942
ACDE	ZAJC MIHAEL	Anton	Grmovšek Marija	1900	Velika Pirešica	3.1.1943
BCDEF	ZAJEC (ZAJC) STANISLAV	Anton	Trokon Katarina	2.5.1910	Knej – Ljubljana	17.12.1942
BCDE	ZAKRAJŠEK ALOJZ	France	Škulj Neža	1923	Podkogelj	12.12.1942
ABCDE	ZAKRAJŠEK EDVARD	Anton	Helena	11.10.1912	Ig – Purkarče	23.11.1942
BCDEF	ZAKRAJŠEK FRANC	Franc	Škulj Neža	1908	Krkovo	28.11.1942
ABCDE	ZAKRAJŠEK FRANCE		Zakrajšek Marija	1911	Krkovo	6.12.1942
ABCDEF	ZAKRAJŠEK JOŽE	Matej	Purkat Marija	19.3.1912	Škufče-Bloke	26.3.1943
ABCDF	ZALAR ANTON	Janez	Lah Marija	25.4.1905	Dobec – Otave	7.1.1943 6.1.1943
BCDF	ZALAR ANTON	Janez	Marija	28.2.1925	Mramorovo pri Pakovem	12.12.1942
ABCDEF	ZALAR ANTON	Jakob	Močnik Neža	23.1.1900	Matena	8.10.1942
ABCDEF	ZALAR JANEZ	France	Jakopin Jera	19.11.1897	Žalna	1.1.1943 6.1.1943
ABCDE	ZALAR JOŽE	Janez		10.3.1888	Ribnica, Jurjevica	4.3.1943
ABCDE	ZALAR MATEJ	Lovro	Helena	16.10.1910	Presejje	8.1.1943
A	ZARNIK EDO					

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ACDEF	ZAVRTNIK LOVRENC	Lovrenc	Cimprič Marija	1862	Janeži	14.11.1942
ACDE	ZBAŠNIK ANTON	Janez	Križ Ivanka	1882	Tršče	5.11.1942
ACDE	ZBAŠNIK ANTON	Anton	Antonija	1908	Vrhovci	22.11.1942
ACDE	ZBAŠNIK FILIP	Janez	Malnar Frančiška	1937	Gorači	26.11.1942
ACDE	ZBAŠNIK FRANC	Anton	Frbežar Antonija	3.3.1917	Prezid	19.1.1943
ACDE	ZBAŠNIK IZIDOR	Jože	Turk Marija	1889	Parg	13.12.1942
ACDE	ZBAŠNIK JOŽE	Anton	Frbežar Antonija	1913	Vrhovci	12.12.1942
ACDEF	ZBAŠNIK MARIJA	Jože	Šušterič Frančiška	7.1941	Vrhovci	26.8.1942
CDE	ZBAŠNIK VJEKOSLAV	Stanislav	Rede Angela	1919	Vrhovci	2.1.1943
ACD	ZBAŠNIK VJEKOSLAV	France	Šošterič Nada	2.1941	Čabar	17.8.1942
BCDE	ZDEŠAR JAKOB	Jakob	Krvina Elizabeta	1901	Dolenja vas	6.1.1943
AB	ZEBREKOVEC ALOJZ			1909	KOČEVJE	19.1.1943
ABCDF	ZELKO JOŽE	Jože	Starešinič Tereza	8.8.1923	Grič – Črnomelj (Chicago)	18.12.1942
ABCDEF	ZORC FRANCE	Janez	Medved Frančiška	30.8.1881	Gradišče, Primskovo, Ljubljana	21.1.1943
BCDEF	ZORE MIROSLAV	Filip		1924	Novo mesto	14.1.1943
ABCDE	ZRIMŠEK MIHAEL	Mihael	Setnik Marija	4.11.1913	Rudnik (Orle)	28.12.1942
ACDEF	ZUPANČIČ BRUNO	Anton		1914	Bizovik	28.12.1942
ABCDE	ZUPANČIČ JANEZ	France	Černe Ana	8.12.1891	Kriška (Križka) vas	20.1.1943
ABCDE	ZUPANČIČ JOŽE	Matej	Buh Uršula	4.4.1905	Dole pri Polici Grosuplje	2.1.1943
ABCDE	ZUPANČIČ JOŽE	Lojze		3.3.1900	Gabrovca (Gabrovica), Gorenja vas	23.1.1943
ACDE	ZUPANČIČ JOŽE	Janez	Žagar Jožefa	1917	Ograja – Morava	29.12.1942
D	ZUPANČIČ LOJZKA	Lojze	Kaplan Marija	1900	Vrbovec	17.1.1943
ABCDE	ZUPANČIČ MATEJ	Jurij	Marija	21.2.1908	Sela – Črnomelj	21.11.1942
AB	ZUPET FRANC			1918	Zabukovje	30.11.1942
ACDE	ŽAGAR ANTON	Miroslav	Pršeje Helena	1891	Požarnica	19.11.1942
ACDE	ŽAGAR ANTON	Peter	Dibola Jera	1863	Prezid	31.10.1942
ACDE	ŽAGAR ANTON	Peter	Marija	1876	Kotar	17.12.1942
ACDE	ŽAGAR ANTON	Jože	Malnar Helena	1891	Smrečje	29.11.1942
CDE	ŽAGAR BLAŽ	Jurij		1902	Bezgarji	15.1.1943
ACDEF	ŽAGAR FERDINAND	Jurij	Volf Marija	1888	Gorači	1.11.1942
ACDEF	ŽAGAR FRANČIŠKA	France	Malnar Julija	8.1942	Rab	16.9.1942
CDE	ŽAGAR IVANKA	Jože	Janež Lucija	1888	Selo	8.10.1942
ABCDEF	ŽAGAR JANEZ	Janez	Šušteršič Helena	30.11.1887	Iška vas	21.11.1942 3.12.1942
CDE	ŽAGAR JANEZ	Pavel	Tušek Helena	1876	Gorači	25.11.1942
ACDE	ŽAGAR JANEZ	Anton	Lipovac Katarina	1920	Radovica	28.11.1942
ACDE	ŽAGAR JANEZ	Jože	Malnar Antonija	1923	Ravnice	26.12.1942
ACDE	ŽAGAR JANEZ	Filip	Mohorič	1941	Čabar	12.9.1942
CDE	ŽAGAR JANEZ	Jože	Volf Veronika	1871	Vrhovci	29.11.1942
ACDE	ŽAGAR JOŽE	France		1903	Gornji Žagarji	22.12.1942
A	ŽAGAR JOŽE					
ACDE	ŽAGAR JOŽE	Ferdinand		3.1903	Čabar	31.1.1943
CDEF	ŽAGAR JOSIPINA	Janez	Klepac Ana	7.1942	Rab	6.11.1942
ACDE	ŽAGAR MARIJA	Valentin	Troha Marija	1942	Vrbica	17.9.1942
A	ŽAGAR MARIJAN					

VIRI	PRIIMEK IME	OČE	MATI	ROJEN	KRAJ	DATUM SMRTI
ABCDEF	ŽAGAR MATEVŽ	Janez		16.9.1891	Iška vas	3.12.1942
ACDE	ŽAGAR MIRKO	Janez	Ožbolt Marija	4.1942	Čabar	5.9.1942
ACDE	ŽAGAR MIROSLAV	Janez	Žagar Margareta	1862	Požarnica	27.10.1942
ACDE	ŽAGAR PETER	Filip	Marija	1934	Prezid	23.11.1942
ACDE	ŽAGAR TEREZA	Jakob	Klepac Ana	10.1942	Rab	8.11.1942
ACDE	ŽAGAR VENČESLAV	Jurij	Rede Julija	1896	Selo	4.11.1942
ACE	ŽAGAR VLADIMIR	Jože	Malnar Antonija	27.7.1927	Ravnice	20.5.1943
A	ŽAGAR VLASTO					
CDE	ŽAGAR ZORKA	Ferdinand	Zbašnik Frančiška	1911	Parg	29.11.1942
ACDE	ŽAGAR ŠTEFAN	Anton	Jazbecar Marija	1923	Vode	11.12.1942
BCDE	ŽELEZNIKAR MATEJ	Jože	Margareta	31919	Golo (Selnik)	27.10.1942 26.10.1942
ABCDEF	ŽELEZNJAK ŠTEFAN	Janez	General Bara	12.12.1901	Veseliči (Preloka)	24.11.1942
ACDE	ŽERJAVIČ FRIDERIK	Tomaž	Mendek Magdalena	1892	Vrhovci	5.1.1943
BCDF	ŽIDAN JANEZ	Jakob		22.8.1887	Bizovik	28.11.1942
BCD	ŽLOGAR (ZLOGAR) MARTIN	Janez	Ivan Katarina	11.11.1911	Bušinja vas	1.1.1943 31.12.1942
ABCDEF	ŽNIDARŠIČ ALOJZ	Janez		30.5.1923	Bločice	10.1.1943
A	ŽNIDARŠIČ ANTON					
DF	ŽNIDARŠIČ FRANCE	Jože	Ponikvar Marija	12.11.1911	Grahovo	7.1.1943
ABCDEF	ŽNIDARŠIČ JANEZ	France	Kandare Marija	28.11.1909	Dane	13.12.1942
ABCDEF	ŽNIDARŠIČ JANEZ	Janez	Baraga Frančiška	26.4.1894	Iga vas	29.11.1942 28.11.1942
ACDE	ŽNIDARŠIČ JOŽE	Anton		1905	Hrušče – Št. Vid	12.1.1943
ABCDEF	ŽNIDARŠIČ JOŽE	France	Kordova Marija	19.2.1913	Dane	6.12.1942
F	ŽNIDARŠIČ JOŽEF			11.3.1905	Sv. Trojica	18.1.1943
F	ŽNIDARŠIČ MILAN			9.4.1922	Iga vas	9.12.1942
ACDE	ŽUŽEK KAREL	France	Kovačič Ivanka	1911	Silpok (Sipok), Trebeljno	30.12.1942
ABCDEF	ŽUMBERGER ANTON	Anton	Žagar Uršula	12.5.1908	Šmarje Lanišče	30.11.1942 20.11.1942
CDE	ŽUPEC FRANC	Karel	Grašec Frančiška	1921	Velike Lašče	30.11.1942
ABCDEF	ŽUPEC JANEZ	Matej		24.12.1910	Matena, Iška vas	18.12.1942
ABCDEF	ŽURGA JOŽE	Luka		5.5.1900	Kozarišče – Ljubljana	3.10.1942 2.10.1942

Uredila: Valerija Povšnar-Kavčič

Jože DežmanPRIPOMBA K SEZNAMU ŽRTEV
ITALIJANSKEGA KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA NA RABU

Dne 29. aprila 1997 je bila v dnevniku Delo objavljena notica, da je bil Marco Pirini, »pordenonski pisec in založnik knjig, v katerih obtožuje slovenske partizane za medvojne poboje fašističnih kolaboracionistov, jugoslovansko povojno ureditev pa za eksodus Istranov«, prisiljen umakniti iz prodaje svojo knjigo z naslovom Genocid. Zaradi te knjige so ga trije nekdanji partizani na sodišču obtožili obrekovanja, skupina tržaških intelektualcev pa je preučila 1300 imen, ki jih je navedel v knjigi in ugotovila, da je med njimi kar 64 odstotkov napačnih.

Vsakdo, ki skuša zgodovinska dejstva potvarjati na tak način, vnaša v že tako zapletene odnose med Italijo in Slovenijo dodatno čustveno obremenitev, ki otežuje strpno komunikacijo.

V slovenskem prostoru je podobno nelagoden položaj s preštevanjem žrtv, ki jih je Slovenec prizadejal italijanski fašizem. Značilen primer takšnega ravnanja so žrtve italijanskih koncentracijskih taborišč, posebej rabskega. Še vedno je predvsem iz vrst nekdanjih taboriščnikov slišati o več kot štiri tisoč žrtvah taborišča na Rabu. In to kljub resnim opozorilom raziskovalcev, da je ta številka previsoka. Zato smo se odločili, da bomo skušali v okviru danih možnosti sestaviti seznam rabskih žrtv.

Seznam, ki ga objavljamo, je sestavljen na podlagi podatkov s plošč na pokopališču na Rabu, ki jih je izpisal Božo Jezernik (v rubriki Viri v seznamu so ti podatki označeni z A), na podlagi objavljenih podatkov v Črnih bukvah (B), na podlagi tipkopsnega in rokopisnega italijanskega seznama (C, D) in seznama, ki ga je objavil Potočnik v Rabskem zborniku (E). Sam sem pregledal podatke o umrlih na Rabu, ki sta jih objavila Ferdo Gestrin v Svetu pod Krimom in Stane Okoliš v svojem popisu Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem, številne popravke je nato pri pregledu seznama vnesel tudi Herman Janež (F). Italijanski tipkopisni seznam je pretipkala Jelena Justin. Dopolnila in preverila Valerija Povšnar.

Okoliščine, v katerih so umirali taboriščniki na Rabu, so dovolj nazorno opisane. In kakor je bilo grozljivo umiranje na Rabu, takšno je bilo potem tudi ravnanje s spominom na mrtve. Italijanske oblasti so jih zamolčale. Njihovi sezname so površni, posebej imena krajev, od koder so prihajali umrli, so večkrat do nespoznavnosti popačena. Italijani so se resnice o Rabu otepali že med vojno. Ko je general Robotti poročal

se resnice o Rabu otepalí že med vojno. Ko je general Robotti poročal škofu Rožmanu o številu žrtev na Rabu, je navedel, da je od 1. do 20. januarja 1943 umrlo 210 oseb, dejansko pa imamo podatke o 249 umrlih.

Čeprav je ljubljanska škofija zbirala podatke o žrtvah, je bila vendarle ujetnica svoje kolaboracije, saj so v Črnih bukvah, v seznamu žrtev rabskega taborišča, objavljeni podatki o prebivalcih tedanje Ljubljanske province, dasi je bilo med temi žrtvami tudi veliko Slovencev, ki so živeli zunaj nje. Prav tako nepopolno je bilo tudi ravnanje komunističnih oblasti. Morda ga dovolj ilustrirata dejstva, da so v Rabskem zborniku leta 1953 pri objavi seznama žrtev izpustili vse priimke, ki se začenjajo s črko Š, in da so na rabskem pokopališču na nagrobnih ploščah nekateri napisi verjetno napačni, in to predvsem zaradi malomarnosti. Posebej bode v oči ravnanje arhitekta Ravnikarja, ki je s svojo ambientalno ureditvijo pokopališča povzročil, da je to danes videti precej spremenjeno glede na prvotno stanje.

Popolnega seznama ne bomo mogli sestaviti, je pa bilo opravljeno toliko dela, da lahko z zbranimi podatki zanesljivo zabeležimo vso kalvarijo rabskih žrtev.

Na seznamu, ki smo ga sestavili, je 1252 imen.

Izvirni italijanski sezname niso popolni. Ko sem preverjal podatke po seznamih, ki sta jih objavila Ferdo Gestrin in Stane Okoliš, sem pri prvem med 52 žrtvami (tri osebe so v seznamu navedene po dvakrat) našel 11 oseb, ki jih ni na italijanskih seznamih, pri drugem pa je med 102 osebama, ki jih navaja kot žrtve italijanskih taborišč, 10 novih. Tudi Herman Janež je odkril nekaj oseb, ki jih ni na italijanskih seznamih. Prav tako je nekaj žrtev, ki jih italijanski sezname ne navajajo, v Črnih bukvah. Čeprav je možno, da nekateri od teh, ki jih sezname navajajo kot žrtve rabskega taborišča, niso umrli na Rabu, pa lahko rečemo, da verjetno še manjka nekaj žrtev. Posebno vprašanje so ljudje, ki so umrli za posledicami trpljenja na Rabu. Stane Okoliš ob 102 osebah, pri katerih je zapisan kot kraj smrti Rab, navaja še pet oseb, ki so umrle za posledicami trpljenja na Rabu v bolnišnici v Ljubljani. Zato je naš seznam predvsem podbuda za nadaljnje raziskave.

Med 1252 žrtvami je 125 žensk in 1127 moških. Razmerje ena proti deset torej. To je razmerje, ki je značilno za strukturo žrtev druge svetovne vojne. Smrt je kosila ne glede na spol le med najmlajšimi, saj je med tistimi, ki so bili rojeni po letu 1935, skoraj enako število deklic in dečkov.

Kot prva žrtev rabskega taborišča je omenjen Viljem Malnar, ki je umrl 5. avgusta 1942. Po podatkih iz seznamov pa sta bili prvi žrtvi Marija Štimac, ki je umrla 28. julija 1942, in Frančiška Arh, ki je umrla 30. julija 1942. Žrtve so bile stare od nekaj dni (približno 15 dojenčkov,

rojenih na Rabu) pa tja do devetdesetih let, saj je bilo na Rabu interniranih več kot trideset ljudi, starih blizu osemdeset let ali več (glej tabelo 1).

Največ žrtev med taboriščniki na Rabu je bilo med ljudmi, ki so bili internirani iz krajev ob Kolpi. To dejstvo bodo še potrdile nadaljnje raziskave. Herman Janež je zbral podatke o internirancih v italijanskih koncentracijskih taboriščih iz vasi Stari in Novi kot. Od 340 jih je tam umrlo kar 89 ali več kot 26 odstotkov. V Gestrinovi knjigi Svet pod Krimom pa so podatki o 553 internirancih na Rabu, od katerih jih je umrlo 50 ali devet odstotkov. Razliko lahko pojasnimo s tem, da so v prvem primeru Italijani internirali cele družine, v drugem pa predvsem moške. Poleg tega so decembra 1942 številne moške iz vasi pod Krimom izpustili, da so jih vključili v vaše straže.

Mrtvi so le vrh piramide vojne škode, ki so jo povzročili italijanski okupatorji. Za interniranimi so ostajale vdove in sirote, požgana posestva. Tako so na Gornjem Igu štirje moški umrli v internaciji na Rabu. Italijanska vojska je vsem požgala posestva, tri vdove, ena s štirimi, druga s petimi in tretja z osmimi otroki, so se zatele v lško vas. Že ta primer dokazuje, da je internacija nekaj tisoč ljudi na Rab dejansko neposredno prizadela desettisoče ljudi.

Žrtve Raba so bile doma od predmestij Ljubljane do krajev ob Kolpi. Seznam krajev, kjer so prebivale žrtve, obsega več kot štiristo imen. Tudi to priča o tem, kako brutalen državno-teroristični poseg je bilo italijansko interniranje leta 1942. Skoraj iz dveh tretjin krajev sta eden ali dva interniranca umrla, iz približno 45 krajev pa od tri do devet. V 15 krajih je bilo od deset in dvajset žrtev. Iz petih krajev jih je na Rabu umrlo več kot dvajset. Med temi je tudi Ljubljana, kjer pa je v seznamih verjetno šlo večkrat le za približno poreklo žrtve in ne natančen kraj bivanja. Kraji z največ žrtvami so bili vsi po vrsti z južnega roba prizadetega območja: Novi kot 24 žrtev, Sokoli 26, Čabar 33 in Gorači 42.

Umiranje na Rabu, ki se je začelo zadnje dni junija 1942, se je v avgustu stopnjevalo, in je doseglo vrh v novembru in decembru 1942 ter januarju 1943. V teh treh mesecih je umrlo povprečno več kot 300 ljudi na mesec. (Glej tabeli 2 in 3.)

Podatki, ki jih navajamo, so neke vrste obtožnica. Obtožnica dôbi, ki je mlela ljudi tako hudo, da niso bili več ljudje. Povampirjeni režimi so v njih videli le množico, ki so jo uporabljali za svoje namene. Bilo je tako hudo, da mrtvi niso bili prešteti...

Tabela 1: STAROST RABSKIH ŽRTEV

Rojeni	Moški	Ženske	Vsi
Do 1899	422	43	465
1900-1920	464	10	474
1921-1935	112	3	115
Od 1936	58	55	113
S k u p a j	1056	111	1167

Tabela 2: SMRTI RABSKIH ŽRTEV PO MESECIH

Mesec smrti	Moški	Ženske	Vsi
Leto 1942			
neznan	1	0	1
julij	0	2	2
avgust	7	22	29
september	34	28	62
oktober	66	27	93
november	295	24	319
december	306	7	313
Leto 1943			
januar	282	3	285
februar	26	0	26
marec	17	0	17
april	12	0	12
maj	11	0	11
junij	3	0	3
julij	1	0	1
avgust	1	0	1
S k u p a j	1061	113	1175

Tabela 3: UMIRANJE NA RABU V NOVEMBRU IN DECEMBRU 1942 IN
JANUARJA 1943

Dan smrti	November	December	Januar
1.	3	9	19
2.	4	24	8
3.	5	10	10
4.	8	8	18
5.	7	4	21
6.	9	10	14
7.	7	12	28
8.	7	5	19
9.	8	6	12
10.	2	7	17
11.	3	7	6
12.	5	6	5
13.	8	8	9
14.	3	5	13
15.	5	12	10
16.	14	17	5
17.	10	11	12
18.	20	15	8
19.	14	5	10
20.	15	6	6
21.	13	6	9
22.	22	5	0
23.	17	10	7
24.	14	8	0
25.	28	7	3
26.	12	15	2
27.	14	18	2
28.	17	13	1
29.	8	11	0
30.	17	11	5
31.		22	6
S k u p a j	319	313	285

JEZERNIK, Božidar, dr. etnologije, dipl. pravnik, izredni profesor
Slovenija, 1000 Ljubljana, Plešičeva 8

ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA ZA SLOVENCE MED 2. SVETOVNO VOJNO

Borec, Ljubljana, XLIX, št. 557-558, str. 424, slov. (angl.)

Druga dopolnjena in spremenjena izdaja knjige dr. Božidarja Jezernika obravnava italijanska koncentracijska taborišča za Slovence v letih 1942–1943. Knjiga je bila ob svoji prvi izdaji leta 1984 nagrajena s Kajuhovo nagrado. Druga izdaja z naslovom Italijanska koncentracijska taborišča med 2. svetovno vojno je dopolnjena z novimi viri, v glavnem neobjavljenimi, in je nastala na podlagi večletnega skrbnega zbiranja ohranjenih dokumentov in pričevanj nekdanjih internirancev ter ob vsestranskem sodelovanju taboriščnih odborov Rab in Gonars, ki delujeta v okviru Komisije za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma pri RO ZZB NOV Slovenije. Obravnava in podaja celovito podobo načina življenja internirancev v devetnajstih poglavjih, in sicer: Interniranje civilnega prebivalstva, Koncentracijska taborišča, Kategorije internirancev, Taboriščni oblastniki, Taboriščni red, Bivališča, Noša, Prehrana, Dodatni pridobitni načini, Odrezanost od sveta, Taboriščna samouprava, Delo in prosti čas, Kultura in izobraževanje, Družina, Zdravje, Žrtve, Vera, Povezovanje in medsebojna pomoč, Politična in vojaška organizacija. Knjigi je priložen poimenski seznam žrtev koncentracijskega taborišča na Rabu in izbor še neobjavljenih dokumentov iz Archivio centrale dello stato v Rimu. Spremno besedo (Tu se je smrt utrudila do smrti) je prispevala Mojca Drčar-Murko.

Glede na to lahko zapišemo, da gre za temeljito in celovito predstavitev italijanskih koncentracijskih taborišč za Slovence nasploh, saj je za razliko od nemških koncentracijskih taborišč o italijanskih le malo znanega (tako zelo malo, da jih enciklopedije 2. svetovne vojne niti ne omenjajo!).

Seznam žrtev italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu zajema 1252 oseb, ki so umrle tam med julijem 1942 in julijem 1943. Verjetno je, da bodo nadaljnja preverjanja in raziskave kakšno ime še dodala in kakšno zbrisala. Med 1253 žrtvami je bilo 1127 moških in 125 žensk. Razmerje deset proti ena torej. To je razmerje, ki je značilno za strukturo žrtev druge svetovne vojne. Smrt je kosila ne glede na spol le med najmlajšimi, saj je med tistimi, ki so bili rojeni po letu 1935, skoraj enako število deklic in dečkov. Kot prva žrtev rabskega taborišča je omenjen Viljem Malnar, ki je umrl 5. avgusta 1942. Po podatkih s seznamov pa sta bili prvi žrtvi Marija Štimac, ki je umrla 28. julija 1942, in Frančiška Arh, ki je umrla 30. julija 1942. Žrtve so bile stare od nekaj dni (približno 15 dojenčkov, rojenih na Rabu) pa tja do več kot devetdeset let, saj je bilo na Rabu interniranih več kot trideset ljudi, starih blizu osemdeset let ali več. Večina žrtev je bila rojenih med letoma 1890 in 1920. Največ žrtev je bilo med ljudmi, ki so bili internirani iz krajev ob Kolpi na slovensko-hrvaški meji. Tako je Herman Janež zbral podatke o internirancih v italijanskih koncentracijskih taboriščih

iz vasi Stari in Novi kot. Od 340 oseb jih je tam umrlo kar 89 ali več kot 26 odstotkov. V Gestrinovi knjigi pa so podatki o 553 internirancih na Rabu, od katerih jih je umrlo 50 ali devet odstotkov. Razliko lahko pojasnimo s tem, da so v prvem primeru Italijani internirali cele družine, v drugem pa predvsem moške. Poleg tega pa so decembra 1942 veliko moških iz vasi pod Krimom izpustili, da so jih vključili v MVAC ali tako imenovane vaške straže. Mrtvi so le vrh piramide vojne škode, ki so jo povzročili italijanski okupatorji. Za interniranimi so ostajale vdove in sirote, požgana posestva. Tako so na Gornjem lgu štirje moški umrli v internaciji na Rabu. Italijanska vojska je vsem požgala posestva, tri vdove, ena s štirimi, druga s petimi in tretja z osmimi otroki, so se zatekle v lško vas. Zato je internacija nekaj tisoč ljudi na Rabu dejansko neposredno prizadela desettisoče ljudi. Žrtve Raba so bile z domala celotnega območja Ljubljanske province, od predmestij Ljubljane do krajev ob Kolpi. Seznam krajev, kjer so žrtve prebivale, obsega več kot štiristo imen. Tudi to priča o tem, kako brutalen državno-teroristični poseg je bilo italijansko interniranje leta 1942. Skoraj iz dveh tretjin krajev sta umrla eden ali dva, iz približno 45 krajev od tri do devet. Iz 15 krajev je bilo med deset in dvajset žrtev. Iz petih krajev jih je na Rabu umrlo več kot dvajset. Med temi je tudi Ljubljana, kjer pa je verjetno šlo večkrat le za približno poreklo žrtve in ne natančen kraj bivanja. Kraji z največ žrtvami so vsi po vrsti z južnega roba prizadetega območja: Novi kot 24 žrtev, Sokoli 26, Čabar 33 in Gorači 42. Umiranje na Rabu, ki se je začelo zadnje dni julija, se je v avgustu stopnjevalo in je doseglo vrh v novembru in decembru 1942 ter januarju 1943. V teh treh mesecih je umrlo povprečno več kot 300 ljudi na mesec.

Delo dr. Božidarja Jezernika Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno zaokroža likovna priloga del nekdanjega interniranca Nikolaja Pirnata, nastalih v Gonarsu v letih 1942 in 1943, ki jih hrani Muzej novejše zgodovine v Ljubljani.

JEZERNIK, Božidar, PhD in Ethnology, Bachelor of Law, Professor
Plešičeva 8, 1000 Ljubljana, Slovenia

SLOVENES IN ITALIAN CONCENTRATION CAMPS DURING WORLD WAR TWO

Borec, Ljubljana, XLIX, no. 557-558, pp. 424, Slov. (Eng.)

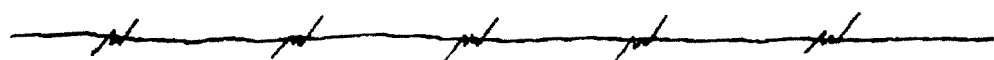
This supplemented and revised second edition of Dr Božidar Jezernik's book examines the life of Slovenes in Italian concentration camps in 1942 and 1943. The first edition of the book won The Kajuh Award immediately after its publication in 1984. The second edition, entitled *Italian Concentration Camps During World War Two* (Gonars, Padova, Rab, Treviso, Renicci and Visco), is supplemented with hitherto mostly unpublished material from new sources, and based on preserved documents and former internees' testimonies carefully collected over several years. In addition, the author worked extensively with the Rab and Gonars camp committees, which operate within the Commission for Former Political Prisoners, Internees and Other Victims of Nazi-Fascism at the Slovene RO ZZB NOV (Republic Committee of the Union of Veterans of the National Liberation Struggle). The book provides the reader with an overall picture of the life of internees, and is divided into nineteen chapters: The Internment of the Civil Population; The Concentration Camp; Categories of Internees; The Camp Authorities; Camp Order; Accommodation; Clothes; Methods of Gaining Extra Benefits; Isolation from the World; Camp Self-Management; Work and Spare Time; Culture and Education; Family; Health; The Victims; Religion; Links and Mutual Assistance; Political and Military Organisation. The book is also supplemented with a list of individual victims, and with a selection of hitherto unpublished documents from the Archivio Centrale dello Stato in Rome. The introduction to the book ('Here Death Got Tired of Death') was written by Mojca Drčar-Murko. In view of the above it can be said that the book is a detailed and comprehensive exposition of the life of Slovenes in Italian concentration camps, particularly because, in contrast to German concentration camps, little is known about Italian camps (so little, in fact, that encyclopaedias on World War Two do not even mention them!).

The list of victims of the Italian concentration camp at Rab (Supplement 1) consists of the names of 1252 people who died there between July 1942 and July 1943. It is possible, however, that further examination and investigation will result in the addition or deletion of some names. Of the 1252 victims, 1127 were men and 125 women – a ratio of 10 to 1. This ratio is characteristic of World War Two victims. Death did not discriminate between the sexes, except in the case of children, as among the victims born after 1935 there was an almost equal number of boys and girls. Viljem Malnar, who died on 5 August 1942, is mentioned as the first victim of the Rab camp. According to the lists, however, the first two victims were Marija Štimac (died 28 July 1942) and Frančiška Arh (died 30 July 1942). The ages of the victims ranged from

several days (about 15 babies born in Rab) to over 90 years old, with more than 30 people around the age of 80 interned in Rab. The majority of victims were born between 1890 and 1920. The victims came mostly from regions around the Kolpa river on the Slovene-Croatian border. Herman Janež collected information on internees in Italian concentration camps from the villages of Stari Kot and Novi Kot. Of a total of 340 persons, 89 (or 26 per cent) died in this camp. Gestrin's book, on the other hand, talks about 553 internees in Rab, 50 of whom (or 9 per cent) died. The difference can be explained by the fact that in the first case the Italians interned entire families, while in the second it was mostly men. In addition, in December 1942 many men from the village under Krim were released and drafted into the MVAC as so-called village sentries. The dead, however, were merely the tip of the iceberg as far as the damage caused by the Italian occupiers was concerned. Widows, orphans, and destroyed property were left behind in the wake of the death of internees. So, for example, four men from Gornji Ig died in internment in Rab. The Italian army burnt down their houses, and three widows – one with four, one with five and one with eight children – looked for shelter in Iška Vas. All this means that the internment of several thousand people in Rab in fact directly affected tens of thousands of people. The Rab victims were practically from the entire Province of Ljubljana, from the suburbs to the area around the Kolpa. There are more than 400 names on the list of the places of origins of the victims. This is further proof of the brutality and terrorism of the Italian internment in 1942 at a national level. From almost two thirds of all places there were either one or two Rab victims; from about 45 places there were three to nine victims; and from 15 places there were between 10 and 20 victims. From five places there were more than 20 Rab victims. Among these places is Ljubljana, in which case, however, probably only the approximate rather than the exact place of origin of the victim was identified. Places which suffered the highest number of victims are all situated at the southern edge of the region affected: Novi Kot (24 victims), Sokoli (26), Čabar (33), and Gorači (42). The level of death in Rab, which began in the last days of July, intensified in August, and reached its peak in November and December 1942 and January 1943. During these three months the average death rate was more than 300 people per month. It can be argued that during full operation the number of fatalities in Rab as a percentage of the number of internees was one of the highest in the world (at least as far as Slovenes are concerned).

Dr Božidar Jezernik's extensive work is brought to a close and enriched by an artistic supplement by Nikolaj Pirnat, a former internee, which includes more than 50 works created in Gonars between 1942 and 1943 and kept in the Ljubljana Museum of Recent History.

— *pt* — *pt* — *pt* — *pt* — *pt* —

borec

557-558 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO **1997**

ustanovitelj

Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

izdajatelj

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije
v sodelovanju

s Komisijo za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma

glavni in odgovorni urednik

JOŽE DEŽMAN

telefon (064) 221 071

Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije

uredniški odbor

TILKA BLAHA, JOŽE DEŽMAN, DR. BOŽIDAR JEZERNIK, DR. LEV KREFT, MIHA
NAGLIČ, DR. DUŠAN NEČAK, DR. BOŽO REPE, MILENA ŠTRAJNAR, RAPA ŠUKLJE,
DR. CVETKA TODT

oblikovalka in tehnična urednica

DARJA CJUHA

lektorica

SONJA LIKAR

uredništvo in uprava

1000 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon (061) 216-475, fax 216-488

Cena te številke v prosti prodaji 3.400 SIT

Letna naročnina za tujino je 180 USD

žiro račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-678-000-0093214

devizni račun pri NLB d.d. Ljubljana

50100-620-133-900-27491-705-112270/3

tisk

Tiskarna Tone Tomšič d. d., Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

Gonars
Treviso
Padova
Rab
Renicci
Visco

